

Пам'ять народу
неувієнна

**Голодомор 1932 – 1933 років
на Чернігівщині:**

документи, свідчення, дослідження

Український інститут національної пам'яті
Чернігівська обласна державна адміністрація

**Голодомор 1932 - 1933 рр.
на Чернігівщині: документи,
свідчення, дослідження**

Збірник документів і матеріалів

Чернігів
2009

УДК 94(477.51)"1932/1933"
ББК 633(4УКР-4ЧЕР)
Г-61

Відповідальний редактор: *доцент Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка, к.і.н. Т. П. Демченко.*
Відповідальний за випуск: *д.і.н. Д. М. Никоненко.*
Упорядники: *С. В. Бутко, С. І. Федусь.*

Г-61 **Голодомор 1932 – 1933 рр. на Чернігівщині: документи, свідчення, дослідження. Зб. документів і матеріалів** / Укр. інститут нац. пам'яті, Чернігів. обл. держ. адм.; Упорядники: С. В. Бутко, С. І. Федусь. – Чернігів: КП «Видавництво «Чернігівські обереги», 2009. – 208 с.

ISBN 978-966-533-433-0

У збірнику вміщено документи, свідчення очевидців і деякі інші матеріали про один з найбільших злочинів в історії людства – Голодомор 1932 – 1933 рр. в Україні – на території Чернігівської області. Дані факти й наукові інтерпретації дають можливість розглянути трагічні події у вимірі людяності. Видання створено на виконання Закону України від 28 листопада 2006 р. № 376 «Про Голодомор 1932 – 1933 років в Україні» та Указу Президента України від 2 жовтня 2009 р. № 795 «Про заходи у зв'язку з Днем пам'яті жертв голодоморів» і призначено для науковців, викладачів, студентів, краєзнавців, державних службовців, посадових осіб місцевого самоврядування, представників ЗМІ, працівників закладів культури і всіх, хто цікавиться історією України.

УДК 94(477.51)"1932/1933"
ББК 633(4УКР-4ЧЕР)

© Український інститут
національної пам'яті, 2009
© Чернігівська обласна
державна адміністрація, 2009

ISBN 978-966-533-433-0

ЗМІСТ

Від упорядників	5
I. Спогади про Голодомор 1932 – 1933 рр.	7
1. Свідчення, зібрані студентами Чернігівського державного технологічного університету	7
2. Свідчення мешканців с. Кам'янська Слобода Новгород-Сіверського району	30
3. Свідчення мешканців сіл Петрушівської сільради Ріпкинського району та списки жертв Голодомору з передмовою О. Захарової	35
4. Спогади І. Лук'яненка, надіслані до Чернігівської обласної державної адміністрації	44
5. Матеріали, передані упорядникам з редакції газети «Сіверщина»	45
6. Свідчення жителів сіл Кучинівка, Рогізки й Займище Щорського району та спогади про «жіночий бунт»	49
II. Людяність у нелюдяний час: 1932 – 1933 рр.	62
1. Вибрані документи із Державного архіву Чернігівської області .	63
2. Спогади свідків Голодомору про допомогу голодуючим ..	77
Бахмацький район	77
Борзнянський район	80
Городнянський район	81
Ічнянський район	82
Козелецький район	84
Корюківський район	85
Ніжинський район	93
Ріпкинський район	94
Срібнянський район	102
Талалаївський район	103
Щорський район	108
м. Чернігів	113

III. Пам'яті Джеймса Мейса	114
Демченко Т., Кравченко Ю. Джеймс Мейс як зачинатель наукового опрацювання теми українського Голодомору ..	114
Бойко В. Джеймс Мейс та Чернігівщина (особисті враження)	127
Відкриття Джеймса Мейса як відкриття Америки	137
IV. Дослідження	147
Демченко Т. Про деякі підсумки дослідження Голодомору на Чернігівщині	147
Горобець С. Усвідомлення Голодомору	166
Легецька Л. Голодомор 1932 – 1933 років: вустами очевидців, очима студентів	196
V. Вибрана бібліографія Голодомору 1932 – 1933 р. на Чернігівщині	204

Від упорядників

«Пам'ять народу неубієнна» – саме під такою назвою Чернігівська обласна державна адміністрація ще в 2003 р. розпочала видання серії обласних документальних збірників про Голодомор 1932 – 1933 рр. на Чернігівщині. Представляємо 15-е видання, яке пропонує читачу розглянути цей жахливий злочин проти Українського народу у вимірі людяності.

Для українського суспільства та його держави надзвичайно важливо усвідомити природу зла – голодовбивства того часу. Окремі автори спогадів, дослідники порівнюють державну владу, яка організувала й здійснила Голодомор 1932 – 1933 рр. в Україні, з фашизмом (у популярному значенні цього слова). Це цілком природньо. Така точка зору вже, по суті, визнана українським й західним науковим світом, опосередковано знайшла відображення у Законі України «Про Голодомор 1932 – 1933 років в Україні» від 28 листопада 2006 р. № 376. У ньому засуджені «злочинні дії тоталітарного режиму СРСР, спрямовані на організацію Голодомору, наслідком яких стало знищення мільйонів людей, руйнування соціальних основ Українського народу, його вікових традицій, духовної культури і етнічної самобутності». Внаслідок усвідомлення злочинного характеру комуністичного тоталітаризму, сутності Голодомору як геноциду, 3 червня 2009 р. з'явилася резолюція Парламентської асамблеї Організації з безпеки та співробітництва в Європі «Воз'єднання розділеної Європи: заохочення прав людини і громадянських свобод у регіоні в ХХІ ст.». У цьому документі дана чітка оцінка найбільш злочинних режимів Європи: «... у двадцятому столітті європейські країни випробували на собі два потужних тоталітарних режими, нацистський і сталінський, які несли з собою геноцид, порушення прав і свобод людини, воєнні злочини і злочини проти людства».

На основі представлених у збірнику вибраних документів, спогадів, наукових розвідок можна розпочати або продовжити вивчення природи Голодомору – геноциду Українського народу – на тере-

нах Чернігівщини. Проте, навіть у той жахливий час, який окремі свідки-сучасники запам'ятали як «кінець світу», багато людей виявили свою суть – людяність і співчуття. Вони допомагали ближнім вижити, ризикуючи собою, відмовлялися виконувати злочинні накази комуністичної влади. Їм присвячено окремий розділ «Людяність у нелюдяний час».

Треба було мати справжню мужність, щоб відстоювати «права мертвих» на Заході й Сході у той час, коли це було «невигідно» або «соромно». Спеціальний розділ збірника «Пам'яті Джеймса Мейса» – данина вдячності видатному американському історику, українському патріоту у кращому розумінні цього слова.

Для всіх, зацікавлених у вивченні Голодомору на Чернігівщині, стане в пригоді вибрана бібліографія праць чернігівських дослідників і краєзнавців.

I. СПОГАДИ ПРО ГОЛОДОМОР 1932 – 1933 рр.

Вибрані свідчення очевидців, зібрані на основі наданих записів або попередніх публікацій. Відсутність якоїсь інформації, наприклад, дат народження свідків, пояснюється браком їх у тих документах, що були в упорядників. Свідчення зберігають особливості оригінального діалекту, характерного для різних районів Чернігівщини. Щоб не спотворити джерело, виправлення були зведені до мінімуму, загалом вони стосуються пунктуації і явних помилок. Курсивом подані додаткові дані про свідків, деякі коментарі та відомості про тих, хто записав свідчення.

1. Свідчення, зібрані студентами Чернігівського державного технологічного університету

*Бородавко Петро Олександрович,
1923 р. н., с. Нова Басань Бобровицького району*

«По-різному переживали ті часи, – говорить Петро Олександрович, – люди пухли від голоду, помирали. Страшно...

Мені було 9 років, та я все добре пам'ятаю, таке забути не можна. Жили ми зажиточно на той час, мали свою чималу ділянку землі. Збирали гарний врожай. Інколи самі не справлялися, людей батько наймав. Потім восени 1928 року помер мій батько Сашко, так його мати називала. Тяжко було всім нам. Але незадовго до своєї смерті батько наказав у хатині стіни подвійні побудувати і сказав: «Щоб туди запаси зерна ховали, коли врожай зберемо». Так і забрав таємницю в могилу. Звідки він це знав, я й досі не можу додуматись. Мати так і зробила.

Десь у 30-31-му чутки про голод вже пішли, та ніхто не вірив тоді. Пам'ятаю, врожай хороший. Гарбузи, мов я завбільшки (ще ж малий тоді був), а буряків, картоплі... Ого-го! Все винесли!!!

Пам'ятаю, мати каші на вечерю наварила. Нагрнули, собаки,

У Маруськи (сестри моєї) останню ложку з рота витягли! Горшки побили, зерно шукали, не знайшли, слава Богу.

Мати довго ще плакала, батька згадувала, мовляв, якби не він, то що б ми робили. Так і жили. Та млинці пекли з зерна, добавляли кору з дерев, у ступці терту.

А коли весна настала – листя молоде їли, травичку зелену. Животи пухнуть, все тіло пече. Страшно й досі згадувати...

У селі не залишилося ні однієї живої тварини: ні kota, ні собаки, навіть мишей і щурів поїли.

А коли сніги розтанули, ще ходили на поле колоски, що залишились, збирали. Пам'ятаю, пішов я з дівчинкою сусідською, заговорилися і не зчулися, як чоловік, такий великий, підійшов та як ударить батоном – я тікати (зі сльозами згадує Петро Олександрович). А Катеринка не встигла – до смерті забив. Я досі не можу вибачити собі, що тоді залишив її одну...

А ще інтересно, кіт у нас був Василь – великий такий котяра, сам сірий, очі зелені. Коли голод настав, він з дому зійшов. Думали, його з'їли давно. Коли через рік, десь після голоду явився, уявляєте? (сміється).

Цікаве життя я прожив...»

Записано студентом Чернігівського державного технологічного університету О.В. Туровським, 2008 р.

***Буряк Варвара Семенівна,
1919 р. н., с. Снов'янка Боромиківської сільради
Чернігівського району***

«Голод пережила у рідному селі. Причин голоду не знаю. Можливо, через те, що по хатах ходили і забирали все (їжу, цінні речі) бригадири. У простих людей не було нічого, а у них все було.

За голоду батько в колгосп не записався, тоді нас обклали податком у 3 центнери – хліба не було і грошей, щоб заплатити, так у нас забрали корову і повели в колгосп. От тоді зовсім важко стало. У тих, хто записувався в колгосп, корову лишали.

Нас у сім'ї було 6 дітей. Я була найстаршою, мені було років 12, коли почався голод. Їсти було нічого: все побрали. Їли люпин, гречану полову, щавель, квітки акації. Виварювали все це у чавунах, бо не було ні хліба, ні картоплі. Наварить мати борщу, а там тільки вода та пшенички жменьку вкине. Ловиш-ловиш, щоб зернятко піймати...

Група людей ходила по селу і забирали клунки із зерном, розбивали жорна. Як роздобудемо десь трохи зерна, то ховаємо, щоб бригада не забрала. Раз наклали клуночок, а зверху мою молодшу сестру Галю посадили – і ту пшеницю не знайшли.

Борошно мололи на саморобних жорнах. Змелемо з братом жменьку, а мама коржа спече і на всіх поділить. Померло від голоду багато людей. Ховали тоді на городах.

Сім'я Тольчиних вимерла вся. Спочатку померли троє дітей і мати. А батько вже встиг зібрати перший урожай, зварив куліш, найвся і помер. Від голоду померло по одній-дві душі з хати. Діти помирали в колісках, бо мати була голодна.

У нашій сім'ї вижили всі. Під кінець голоду батько пішов на роботу в колгосп. Там давали по рукаву зерна. Ми варили куліш. У молодшої сестрички живіт був великий від голоду. Але через кілька років розжилися».

Записано студенткою Чернігівського державного технологічного університету М. Гурбик, 2008 р.

***Говоруха (дівоче прізвище Маценко) Катерина Григорівна,
1921 р. н., с. Ховдіївка Брецької сільради
Корюківського району***

«Про це страхіття, не дай Бог почути, а не те, що пережити. Врожай того року був гарний, люди раділи, все зібрали, але їсти його нікому не дісталось. Їздили з рушницями, штиками, і не можна було нічого й ніде сховати. Пробували ховати в чавуни в печі, але й там знаходили й забирали. Ховали в соломі, сіно, а вони штиками проколювали й знаходили. Забирали все, для людей не лишали нічо-

го. Забирали, не дивлячись на маленьких дітей, яких тоді було по 8, а то й по 10 майже в кожній хаті.

Дорослі й діти пухли і вмирили з голоду, не можна було ніде захватити ні шавлю, ні клеверу, стояли голі дерева (липи), бо все люди з'їдали. У нашій родині у 32-му році народився брат Діма, то ми його зі старшими сестрами вигодували гарбузом (нажуємо, в марлю і до рота, як зараз пустушка). То він його так смоктав, що тепер і шоколад діти так не їдять. А нас, дітей, у сім'ї, було ще шестеро, старших за Діму. Вижили лише з Божою поміччю. Бідна мати і до колодязя не раз підходила – хотіла втопитися, але Бог не допустив до смерті, бо ціла купа пухлих дітей була.

Ніде не то що якоїсь дохлої тварини не захопити, а навіть і кісток не було. Знайде, бувало, мати кістку, принесе додому, ми її ножем на муку пошкребемо і їмо ту мукичку.

Багато людей довкола вмирало, а ми всі вижили, бо перші, або одні з перших додумалися копати коріння шавлю, іншої трави. На землі вже все поїли, а коріння ніхто не чіпав.

Наша хата була крайня в селі. То матері дітей заведуть до нашої хати, а самі на поле – картоплю шукати. Вийдуть, стануть в ряд і йдуть: хто що знайде. Зберуть декілька картоплин, а вони вже сухі, мерзлі, гнилі, несуть додому. Їх розтирали в крохмаль і варили «кисіль».

Ось так і жили і, слава Богу, вижили!»

Записано студенткою Чернігівського державного технологічного університету Д. Матвієнко, 2008 р.

***Гусениця Фекла Василівна
1917 р. н., с. Смичин Городнянського району***

«1932 р. видався урожайний. Восени місцеві колгоспники зібрали урожай. Після того почали їздити підводами до місцевих жителів – забирали все: картоплю, зерно, овочі. Все звозили до колгоспної комори.

Пусто в коморі – нема чого їсти. Буряки не забрали – їли їх, тим і жили.

Недолік вітамінів компенсували борщем з кропиви.

Була у мене подруга, я ходила до неї гуляти. Її мати хліб пекла, але не давала. Багато людей померло. Було десь 500 дворів – майже з кожної хати по 2-3 душі пішли на той світ. Пішли люди в колгосп – все здавали.

Куркулі більше мали. Золото міняли на хліб. Їх розкуркулили, бо вони мали коней, корів, потом нажитих; хату дерев'яну, а не мазанку.

Був такий хлопчик Оксентій. Їде по вулиці і ногу чи руку гризе. Страшно. Було йому 13 років.

Звозили тіла померлих до однієї ями на старе кладовище. Так і ховали.

Навесні, хто мав, золото міняли на картоплю. Садовили картоплю лущпинками. Картопля вродила, як горох. Восени ходили на поле колоски збирати. Як побачить хтось – забирали.

В селі не було ні котів ні собак – всіх з'їли. На відміну від інших сіл, випадків канібалізму в нашому селі не було.

Ледве пережили цей страшний рік».

Записано студентом Чернігівського державного технологічного університету С.В Глушаком, 2009 р.

***Дударенко Марія Пантелеймонівна,
1925 р. н., с. Єліно Щорського району***

«На той момент мені було 7 років. Пішли дощі, і врожай не могли зібрати, наводнення було, все погнило, нічого не вродило. Голод мені довелося пережити у своєму ж селі. Мерли не особо, хто слабіший, той і помирав, але ми виживали, як могли. Їсти нічого було, шукали гнилу картошку на полях і добували крохмаль, пекли ладки. Варили суп із щавлю і лободи. Рвали люпин: він був такий гіркий, що не можна було їсти, його вимочували сутки, просушували і мололи у жорнах.

Багато людей постраждало: Дударенко Соня Тарасівна, Пастушенко Єфросинія Йосипівна, Біба Євдокія Іванівна, але вони кріпились і вижили.

Постраждала і сім'я Роговенків: Іван Кузьмич, дружина Тетяна і діти Тимох і Євдоха.

Пухли від голоду, падали. Як знаходили щось, їли потроху, бо боялися. Де, хто падав, там і помирав: і під хатою, і на вулицях лежали, де випадало. Дітки лежали покручені, одні скелетики.

Не було сил даже людей ховати. Потом приказ прийшов, хтось приїжджав і збирав померлих».

Записано студенткою Чернігівського державного технологічного університету М.А. Голінською, 2009 р.

***Зливко Оксеня Давидівна,
с. Червоне Озеро Малозагорівської
сільради Борзнянського району***

«Народилася я на хуторі Червоне Озеро, що поблизу села Мала Загорівка Борзнянського району, де і проживала в роки Голодомору.

У моїх батьків було одинадцять дітей: 7 дочок і 4 сини. Я була наймолодша. Жили ми до 30-х років дуже заможнo.

У часи Голодомору мені було лише 8 років, але все одно я дуже добре пам'ятаю ті роки.

1932 рік був найврожайнішим роком. Всі сільськогосподарські культури, що вродили на сільських ланах, забиралися і вивозилися до Москви.

Почався голод, у магазинах майже нічого не можна було купити. Людей, які не віддавали свого врожаю, арештовували і навіть саджали до в'язниці.

Їсти було нічого, мусили їсти все, що вишукувалось у рослинах. Збирали лободу і варили борщ. З дикої білої акації збирали цвіт і ліпили оладки, їли його сирим.

Коли розтанув сніг, перекопували картопляне поле і збирали гнилу картоплю. З неї вимивали крохмаль. З підмерзлої картоплі готували деруни. Коли почали зеленіти дерева – їли листя.

Я з мамою і сестрами ходила за 7 кілометрів на спиртозавод, щоб привезти картопляного жому. З нього пекли млинці.

У ставках і канавах водилося багато в'юннів, їх ловили руками, а потім смажили.

У жнива ми ходили в поле збирати колоски. За нами охоронці ганялися і відбирали торби.

Казали, що в сусідніх селах вмирало багато людей. Їх ховали без труни, а просто клали у велику яму по 5-6 чоловік.

Розповідали, що у сусідському селі від голоду збожеволіла жінка і з'їла свою дитину, а потім ходила по хатах і просила милостиню.

На нашому хуторі смертей майже не було від голоду. Уся моя сім'я по закінченню Голодомору залишилася живою.

Навіть після стількох років згадую про цей період і мені стає дуже боляче».

Записано студенткою Чернігівського державного технологічного університету Ю. Зливко, 2009 р.

***Ілляшик Петро Степанович,
1923 р. н., м. Мена***

«Я тільки народився у с. Куковичі, а голод увесь тут, у Мені, пережив. Яка причина голоду? Все у колгосп побрали, нічого нам не zostавили. Із дому, з поля, з городу все забрали. У діда мого, я знаю, коней, корів забрали. Я малий тоді був, але пам'ятаю. І з хати їх тоді вигнали. І діда забрали. Тут у Мені, де старий маслозавод, тоді школа була. Так усіх розкуркулених і діда мого, кинули туди в підвал. Це було в тридцять третьому... Баба залишилася з другою дочкою, а батька мого теж забрали. Мабуть, нас із хати вигнали. Тож ми з матір'ю удвох осталися.

Мати моя робила прибиральницею у Шевченківській школі, але я у школу не ходив. Ми не мали, де жити, перебиралися з квартири на квартиру, і я постійно думав тільки про одне – роздобути щось з'їсти. То там щось ухопиш, то там... Кістки назбираєш, що у їдальні чи в буфеті викидали – і гризеш.

Голод почався у тридцять другому і цілий рік був у тридцять третьому. Люди пухлі ходили. Бувало, йде, йде по дорозі... упав і вже готовий лежить...

Їли тоді і траву, і полову, і картоплю мерзлу збирали та кисіль з неї варили.

Магазини тоді теж були. Які продукти в них? Може, хліб продавали, крупи. Тільки ні за що було купити, грошей не було. Щоб магазини грабували, не чув, бо охорона була посилена, а, може, й грабили. Страшне було життя».

Записано студенткою Чернігівського державного технологічного університету Н. Кадушко, 2008 р.

***Криволап Олександра Олександрівна,
1916 р. н., с. Вербичі Любецького
(тепер Ріпкинського) району***

Батьки були селянами, працювали на своїй землі. До школи ходила всього одну зиму, а тоді батьки заборонили, бо вдома було багато роботи по господарству. У сім'ї було багато дітей. Як організувалися колгоспи, сім'я пішла туди працювати. Під час Великої Вітчизняної війни загинув чоловік, два брати. Залишилася сама з дитиною. Після війни працювала в колгоспі. Потім переїхала жити до Любеча, де і проживаю зараз.

«Бог його знає, – згадує Олександра Олександрівна, – од чого той голод був. Він тягнувся більше року. Люди між собою не мирилися: одні йшли у колгосп, інші ж не хотіли. Тоді все забирали, казали: «Метла йде, буде вимітати усе». Дуже важко було: їсти – сама вода. Ледве пережили зиму. Навесні стало легше. Щоб вимирали цілими сім'ями, не пам'ятаю, наче не було такого.

У 1932 році їздили попід дворами і забирали в кого що було. У нас у той час були корова, кури і дві собаки...

Зайшло до нашої хати вісім чоловік і почали довбати ломиками піч, комин, грубу, долівку у хаті й сінях. На подвір'ї теж ходили, довбали. Нічого не знайшли, то повернулися до хати і забрали дечка з пирогами, які мама якраз напекла. Вона підскочила відняти їх, то дядько Красношлик ударив маму і око вибив. Так мама залишилася з одним оком.

У 1932 році врожай був хороший, але людям нічого не дали, крім якогось сміття по 50 кг на двір. Цілу зиму люди їли буряки, а навесні 1933 настав голод.

Дошли коні, то люди їли їхні трупи. Видохли всі коти, собаки, кури. В їжу вживали болотяну рогозу, гречану полову, листя, кору з дерев, траву – пекли млинці і їли. Від такої їжі люди пухли, їх наганяло водою, вони не могли ходити – лежали. Потім шкіра місцями лопалася, сходила вода і у таких муках людина помирала. У нашому селі людодійства не було.

Все це було зроблено комуністами. Вони, бувало, відберуть у куркуля кожуха, шапку, чоботи, а завтра вдягають і ходять. Сумне і страшне тоді робилося. Села Рогощі, Сибереж, Хмельниця, Ріпки, Осняки, Рівнопілля і всі найближчі села охоплені були голодом. На моїх очах відбувалися дуже сумні й страшні події, спогади про які по сьогодні змушують калатати серце від болю і страху...

Записано студенткою Чернігівського державного технологічного університету Н. Сліпкевич, 2009 р.

Куліш Лизавета Григорівна,

1915 р. н., смт. Любеч Ріпкинського району

Народилася у вересні 1915 року у селищі Любеч Ріпкинського району Чернігівської області. У сім'ї була своя земля, працювали на ній усією сім'єю. Потім працювали у колгоспі. Після визволення Любеча від німецько-фашистських загарбників закінчила курси і з 1944 року працювала бухгалтером у сільпо. З 1953 року – у заготконторі Два роки хворіла, не працювала. Потім трудилася на сушильному заводі. Була заміжня з 1948 року. Дочка проживає у Херсоні.

«Мені у той час виповнилося 17 років. Голод був такий, що й згадувати страшно. Ми ходили у ліс заготовляли дрова та хмиз на зиму. Наближалися морози. Хліба не було і крихти. Всі дуже заслабли, охляли і лежали поперек ліжка, мов пеньки. Навіть не розмовляли. Очі заплащені, обличчя бліді. Як у мерців.

Мати виносила до міста все: вишивки, рушники, скатертини. Вона

віддавала їх практично задарма, щоб протриматися до весни. Одного разу взимку прийшла до нас тітка з півторарічною дитиною, тут вони думали врятуватися від голодної смерті. Адже кругом були ліси і це могло врятувати. Я мусила кинути школу і доглядати за дитиною. Тітка з матір'ю їздили на заробітки в Білорусію, звідти привозили дещо поїсти. Дитина опухла від голоду. Ми їли очистки від картоплі, буряка, товкли липу та пекли оладі. Борщ варили з трави. Я не могла його їсти і сиділа голодна та плакала. Весною тітка пішла на роботу в колгосп. За день вона отримувала 200 грамів хліба. Якимось чином пішла вона на роботу і потрапила під град, в результаті простудилася і померла. Дитина її померла через три тижні. Я не знаю, як ми вижили – ліс нас врятував.

Існувати прийомні пункти, куди ми здавали все, що росло. Восени мати знову поїхала в Білорусію на заробітки, копала людям картоплю.

Далі пішло краще...»

Записано студенткою Чернігівського державного технологічного університету Н. Сліпкевич, 2009 р.

Любимська (дівоче прізвище Шанойло)

Єфросинія Онуфрїївна,

1927 р. н., с. Смичин Городнянського району

«Народилася я у 1927 р. Голод пережила у с. Смичині. Метрики мої забрали у 1931 р. Тоді якраз нас розкуркулили і забрали скриню, де були заховані усі документи. З хати забрали все, навіть посуд.

Наша сім'я не пішла в колгосп, тому нас оголосили куркулями, забрали коня, корову, вигнали з хати. З хат виганяли всіх, хто не йшов у колгосп. Моєму меншому братику Семену був тоді один рік. Бабуся з хати йти не хотіла, так її попід ручки вивели, а вікна й двері забили. Дідусь з бабусею стали жити по чужих хатах і в землянці, батько пішов на заробітки, а мама Марина, разом з нами – дітьми – подалася до своїх батьків. Одягу трохи приховали. Бувало, мама візьме одяжину, заховає за пазуху, щоб подумали, що то вона дитину несе.

У клуні був хліб і горох, але їх забрали. Картоплю теж. Усе чисто забрали. Голод був страшний. Правда, тим, хто ходив на роботу в колгосп «Добробут», було легше. Там хоч трохи годували.

Дід мій – Шанойло Іван Іванович – помер від голоду в землянці. Йому було 60 років. Його син – Антон Іванович теж умер від голоду у 1932 р. Батько мій помер у 1934 р. на заробітках. Він помер у лікарні, його поховали, як солдата, без гроба. Мені тоді якраз сьомий рік минав. Він назбирав трохи грошей, хотів купити хліба, але його в Городні надурили і гроші забрали. Він сильно переживав, заболів і помер.

Голод був два роки. У 1934 р. було легше: їжі вже трохи було. Більшість куркулів на той час уже повисилали на Урал і в Сибір. Розкуркулювали багатших, нас гнобили за те, що не пішли у колгосп.

Більше голодували люди із сусідніх сіл, таких, як Макишин. Багато помирили в скиртах, на узбіччях доріг».

Записано студентом Чернігівського державного технологічного університету Д. Стрелком, 2008 р.

***Маденцов Василь Кіндратович,
1918 р. н., м. Прилуки***

Мій прадід пережив Голодомор 1932 – 1933 року. Його розповіді здавалися мені неможливими. Коли я був трохи менший, мій прадід дуже часто розповідав мені про ці страшні часи, коли людське життя коштувало одну картоплину або шматок хліба, або... взагалі нічого не коштувало. Отож я вирішив поїхати на вихідних до своїх близьких родичів, які мешкають у Прилуках, а заодно і завітати до свого прадіда, який теж мешкає у Прилуках, і ще раз попрохати його розказати мені про цей страшний час.

«Звичайно, причинами голоду було багато репресій на селі й те, що забирали запаси, врожай, все, що знаходили. Приїжджали спеціальні уповноважені, які контролювали здачу хліба. Документів нія-

ких у них не було. Була лише зброя. Ці паскуди забирали все, що бачили. Не тільки їжу, а ще й одяг та речі. Їжу шукали всюди. Обшукували погреб, лізли на хату. Доходило до того, що залізними прутами штрикали в землю – перевіряли, чи не закопали щось. Не жаліли нікого. Якщо хтось пручався – вбивали одразу.

У сусідній хаті Марфа Зуєва з дитиною жила. До неї прийшли, а у неї картопля у горщику була. Так вони його перевернули, все висипали і чоботями по картоплі потоптали. Жінка схопила ніж і кинулася на одного (цензура). Так її на місті й застрелили. Ці падлюки приходили не один раз. І кожного разу – одне й те саме. Обшукували всю хату, били, щоб розповідали, де заховали харчі. Голод стояв страшнющий. Люди пухли з голоду, вмирили страшною смертю. Доходило до того, що їх залишав розум – їли власних дітей. Їли все, що можна і не можна їсти. Збирали гнилу картоплю на городах, їли качанчики, кропиву, терли липу, лободу, збирали зерно з полів, які вже були оброблені. Але то було завжди страшно, бо був такий закон про п'ять колосків. У кого п'ять колосків знаходили – вбивали одразу.

Батька мого ці (цензура) прокляті розкулачили. Сказали, що куркуль – відібрали все, що було, і кинули у тюрму, де він і помер. Жили ми до цього непогано. В батька хата добра була, земля, річка. А потім все забрали... От і стали ми жити у сусідній хаті діда Штиля, бо діда забрали, а хата осталась. Було таке, що і браття по нещасттю ставали ворогами. Переходили в ряди цих (цензура) Сталінських і теж по хатам ходили та забирали все. Всі лише про одне думали – що їсти? Недалеко від нас ставок був, так все оттуда витягали – і жаб, і молосків, і равликів. Риби майже не було. Одного разу спіймали черепаху. Бувало таке, що люди просто вмирили на ходу. Іде людина... тут дивишся – упала і лежить, не ворущається. Підходиш, а вона вже мертва. Ми з братами та мамкою пережили голод лише тому, що були певні запаси. Ховали ми все у стіні. Було зерно, квасоля, горох, сушена риба. Але і цього дуже не вистачало. Тому їли собак, котів, щурів. Як і всі, збирали гнилу торішню картоплю,

овочі, що залишились у землі. Ходили до лісу, збирали гриби, ягоди, жолуді. Тяжкий був час... Аж згадувати більше не хочеться».

Записано студентом Чернігівського державного технологічного університету Д.В. Шкробком, 2009 р.

***Малець Федір Прокопович,
1921 р. н., с. Піски Чернігівського району***

«Я рожден в селе Пески Черниговского района, и считаю, что причина голода крылась в коллективизации. Начали забирать в колхоз, у крестьян отняли землю, лошадей, коров. В колхозе не успели ни вспахать, ни посеять; из-за этой неразбирихи, я считаю, и был голод. Лично в Песках голод был зимой с 1932 на 1933 год. 1933 год был очень урожайный, тогда еще мой батька не был в колхозе, у нас была земля и засеяно было в основном ячменем. Он еще не успел налиться, но наш батька уже скосил и мы начали есть. У нас была очень большая семья – 8 человек. Сало было, молоко, а хлеба не было. У матери были золотые серьги, а в Чернигове были так называемые торгсины, которые за золото могли отоварить мукой, сахаром и крупой. И мать дала одну сережку самому старшему сыну Степану, он пошел и взял муки и сахара. Мой батька познакомился с одной еврейской семьей, которая в магазине торговала. За масло они нам за неделю собирали около 5-7 буханочек хлеба. За счет этого мы и проживали.

Был у нас сосед бездетный. У них как-то дети доростали в семье только максимум до 18 лет и умирали. Они где-то доставали хлеб и иногда давали нам буханочку!

Но мы не пухли, хотя были самые бедные на селе. У нас была самая большая семья на все село! Я вот иногда посмотрю на соседей, а они такие жирные все, и я думаю, что такое за несчастье, аж то они пухлые!

Мы с соседом бегали на ставок. Как-то вечером видим – двое мужчин сядут и ловят жаб, задние лапки отрывают, посмокчут! А завтра мы пришли, а они уже все мертвые. Родители вели детей в

город, оставляли их там, а сами умирали! Детей забирала милиция, их потом сдавали в приют.

Сколько людей умерло в Песках, я точно не могу сказать, но знаю что немного. Сам я видел, как неместные шли по дороге, падали и умирали!

В нашем селе тоже забирали хлеб. У нас был клуночек где-то с полпуда, а младший брат сидел на нем и верещал, поэтому его не забрали. Картошка у нас была, но ее было мало, поэтому мы ее не ели, а хранили для посадки. Потом посадили, и как только она начала завязываться, начали страшно красть! Поэтому охраняли ее мой отец и старший брат Степан по ночам. А вот уже когда сняли урожай, моя мама напекла всяких ватрушек, хлеба! Мы посылали брату в Запорожье посылку, но почта сало и мясо берет, а хлеб – нет!

Я считаю, вот когда колхоз строили, это и была основная причина голодомора».

Записано студентом Чернігівського державного технологічного університету В.В. Скрипкою, 2008 р.

***Меська Меланія Іванівна,
1912 р. н., с. Тихоновичі Щорського району***

«Голод пережила в с. Тихоновичі Щорського р-ну Чернігівської обл.

Весною люди позасаджували городи, походило все добре, а тоді пішов дощ, да такий великий. Кожний день ішов дощ, лило, як із відра. Таке було все літо, все повимокало, нічого не вродило. У нас город хоть і на бугрі і пісок там, а все ж вимокло. Вода вулицею бігла, наче весною. Страшне було. Хліба не заготовляли, картопля погнила у грязі. Ходили у постолах. Хто був багатший, да у кого був запас зерна або корова, ті й вижили. Тоді ще заставляли продналог оддавати. Люди пошти все зерно пооддавали, а хто не давав, силою забирали. Комуністи, як черті, все тягли, подушки і ті позабিরали.

Голод був рік чи півтора, коли нічого не вродило. Вельми багато

померло людей у селі. Пошти через день – і покійник. На дорогах люди падали і вмирали.

Ми тяжко переживали голод. У нас у сім'ї було четверо дітей. Я, сестра Мотя і два брати. Наша матка у голод померла, бо нічого було їсти. Попомучились ми, бо ще були малими. Особенно важко було первий год. Збирали лободу, щавель, да їли всяку траву. Пухли от голоду. А тоді і корова розтелилася, так по чашці молока було, так і жили. Корова мало молока давала, бо її нічим було кормить. Добре лягнули горя з рік, а на другий год батько привіз картошки і буряків і заробіток. Так ми її чистили товще, да і їли середину, а шалупками город весною садили. Да ще Апанас дав батьку клуночок гречки, так весною посіяли.

Ой, мука була, не дай Господь, і ворогу не пожелаєш. А тоді іще напала і дизентерія. Горе, да й усе. Два годи помучились, а на другий трохи полегшало. Уродило трохи картошечки, так на супчик і було. Да спасібо добрим людям, які дали трохи ячменю.

Отак і вижили з Божою допомогою, да з нашою годувальницею-корівкою.

Саме тяжко було голод переживать зимою. Нічого ж немає. Щавель сушений їли, да полову в сараї. Літом трохи легше було, бо трава була зелена, кропива, лобода. Борщ із їх варили, да лепьошки з гречаної полови пекли. На зиму теж збирали і сушили щавель.

Ось до яких пір дожила, що вже й не бачу пошти нічого.

Багато сімей голодувало, особливо у кого дітей було багато. У нас на вулиці жила сім'я Єрашів. У них було 8 дітей, да їх двоє, да іще і дід старий жив. І не було ж у їх нічого. Ні хліба, да нічогісінько. Корови і тієї не було. Хоч би по чарці молока, а то нічого. Виживали на траві да полові. Добре тягнуло вони горя.

Важче всього було малим дітям та старим людям. Мало хто з їх повиживав».

Записано студенткою Чернігівського державного технологічного університету О.М. Бебех, 2009 р.

**Полторак (Бездольна) Надія Іванівна,
1928 р. н., м. Мена**

«Жили ми тоді на вул. Сталіна (тепер вул. Гагаріна) в старенькій хатині. Я була ще малою, але трохи пам'ятаю, а дещо розказували рідні. В сім'ї були: баба, батько, мати і троє дітей. Батько столярвав, а в колгосп не пішов, бо ніякого хазяйства у нас не було, то ні з чим було йти. Було дуже сутужно: їли опуцьки, щавель, квітки акації, листя липи, паляничку (така трава). Мати опухла з голоду, бо все віддавала дітям. Пам'ятаю, що тітка принесла їй якихось ладок, а ми стояли і теж просили. Мати віддала їх нам, бо сказала, що все одно помре. Вона дуже хотіла дочекатись жнив, щоб з'їсти хоч шматочок хліба. Коли зацвіла картопля, то вона попросила бабу викопати хоч малесеньку картоплину. Поки баба прийшла з городу, то мати вже померла. Це було у 1932 році. Пам'ятаю, як підводою везли матір ховати, а я сиділа в ногах. Тоді люди поприносили на поминки, хто що міг, бо у нас не було нічого. Пам'ятаю, що я тоді випила з горнятка молока. Допомогала нам вижити й тітка. Батько і ми вижили. У сусіда Аршинника померло разом троє дітей, а у Цюцуріних – батько і 5 дітей. Коли дожили до нового урожаю, то стало трохи легше».

Записано студентом Чернігівського державного технологічного університету Д.В. Перетятьком, 2008 р.

**Попок Володимир Іванович,
1922 р. н., смт. Любеч Ріпкинського району**

Народився 1922 року, 25 лютого в Любечі. Всього в сім'ї було семеро людей. Мати – Олена Федорівна і батько – Іван Федорович працювали в колгоспі. 2 брати загинули на війні: одному з них було 18 років, а другому – 26. Провчився 6 років у Шуманівській та Павлівській школах. Працював у колгоспі, у торгівлі, був охоронцем.

«Коли був голод, то голодні люди спочатку ставали худими, потім пухлими. А коли голодна людина щось з'їсть – то зразу вмирає.

Голод був тоді, коли я ходив до школи. Мій однокласник помер від голоду.

Більшовики забирали все. Люди від великого голоду їли шавель, сушили липове листя, з якого потім робили лепешки. Був такий випадок. У колгоспі здохла кобила. Один чоловік притягнув її додому, сіллю посолив і їв. Ще було таке: один раз у дядька здохло поросся, так він його закопав. А одна тітка побачила це і откопала те поросся, забрала і з'їла. Так і вижила...

Коли була голодовка, люди ховали у сундуки жито і ще щось закопували. А большевики брали палки, ходили і в землю тикали ними. Як найдуть щось, собі забирають.

В Любечі ніхто не помер, у нас був ліс, Дніпро, а на півдні України були степи – дак там сім'ї вмирили. Люди с ума сходили. Одна жінка, в якій було мале дитя, взяла і зарізала мале і з'їла.

У колгоспі робили люди. Тим була повариха, яка тому, хто добре робить, давала густий суп, а хто погано – одну юшку. У нас, слава Богу, корова була, так ми й вижили. Дасть молока, сиру зробимо. У сім'ї сім чоловік було, так ми потроху ділили і пили з молоком. Так і вижили. Самі ж комуністи не голодали: у них і хліб був, і сало. А в нас майже нічого...

Тяжкі дуже часи були...»

Записано студенткою Чернігівського державного технологічного університету Н. Сліпкевич, 2009 р.

***Прищепи Марія Іванівна,
1925 р. н., с. Бірківка Менського району***

«У 1933 році мені виповнилося 8 років. Голод був такий, що і нині здавати страшно. Нас жило з матір'ю семеро дітей, а батько пішов на заробітки. Ми ходили у ліс по дрова, носили хмиз, заготовляли на зиму. Наближалися морози. Хліба не мали ні грामини. А батько все не вертався. Яюсь прийшли з лісу, мама скинула з плечей в'язанку дров, похитнулася й упала.

– Мамо! Мамочко! Що з тобою? Встань! Я тобі допоможу!

Але мама лежала непорушна, як нежива. Руки в неї геть були розслабленими. Я побігла до сусіда дядька Василя. Він підняв маму на ліжко, постояв трохи й вийшов. Я залишилась одна, а сестрички й братики в постелі. А тепер ще й мама. Мама тоді народила дівчинку й перебувала в непритомності. А немовля треба ж годувати. Як і чим – я не знала. І пішла до сусідської бабусі Каті за порадою. Вона оглянула маму й спитала якось суворо:

– А батько ваш де?

Я їй усе розповіла й заплакала

– Що ж мені робити з мамою? У неї дуже висока температура.

– До грудей сестричку не притуляй.

– Чому? Я вже намагалася це робити.

– Але більше не роби. Я принесу вам молока і ти будеш її годувати, як я навчу. Та й іншим даси хоч по краплині.

Зазнала я такого горя, що й на десятьох вистачить. Не дай Боже, щоб усе це повторилося.

Нарешті прибув і татко. Відвіз нас до дідуся. І там було голодно й холодно. Із восьми дітей лишилося тільки трое.

Зараз мені 82 роки. Як примудрилася я після всіх нестатків та злигоднів стільки прожити? Звісно, мені завжди допомагали люди.

І я повсякчас дбайливо, з любов'ю ставилася до хліба, берегла, як могла кожну його крихту. Знала: хліб у житті дорожчий за золото.

Записано студентом Чернігівського державного технологічного університету Д.В. Перетяцьком, 2008 р.

***Роговий Микола Федорович,
1918 р. н., смт. Любеч Ріпкинського району***

«В Любече нікто не умер. Спасали любечан речка и лес. Помню, как чугунами рыбу тушили, от неё тошнило уже, хотелось картошки, а её не было. Когда снег сходил, ходили с мотыками по полю, искали гниль, находили, варили суп. Были во дворе у нас кусты смородины, дак мать не разрешала их есть, говорила, пусть еще подрастут почки, потом съедим. Людоедства не было, но котов, собак

в поселке съели. Ходили в торгсины, меняли золото на зерно, иконы грех было сдавать, дак снимали оправу позолоченную и все ценности отдавали за бесценок.

Ходили люди из голодных сел, просили есть. Когда заходили в хату, просили хоть что-нибудь. С ними всегда делились. Был случай, когда к нам зашел мужчина опухший, мы ему дали кусок хлеба, он съел, дошел до калитки, упал и умер.

Ходили баржи по Днепру с трупами, останавливались возле пристани в Любече, Радуле, люди хоронили эти трупы. Власть скрывала, что люди умирали, потому из голодных областей грузили трупы и пускали по Днепру. Любеч еще как-то пережил голод, может, благодаря Антонию Преподобному, ведь он когда-то сказал, что не будет сильного голода в Любече...»

Записано студенткою Чернігівського державного технологічного університету Н. Сліпкевич, 2009 р.

Савченко (діво́че прізви́ще Олі́йник) Варвара Стефанівна, с. Тамарівка Пушкарівської сільради Ріпкинського району

«Осінь 1932 р. була неврожайною, та й колгоспи стали створювати. Так у тих, хто підписувався у колгосп, забирали все, що було, а хто не хотів, засилали у заслання у Свердловку (можливо, Свердловськ). Отак і почався голод. Розкуркулювали голяки, викидали ікони, вішали комуністів (портрети замість ікон), бурили (руйнували) церкви. Он у Пушкарях побурили церкву і потім зробили з неї клуб.

Їздили мародери бричками та з ружжами, забирали все, що було. Мама якось хліб пекла, аж побачила: їдуть та й почала хлібини з печі діставать і нам, дітям, на піч кидать. Ми прикрили його, самі зверху сіли, щоб не побачили. Ох, і важкий рік був! Все тоді було нарозхрист, не можна було на замок закриваться, бо й хату сплять.

У нас сім'я не голодувала. Ми вирощували овець, брат возив м'ясо продавати аж у Москву. Коли нас хотіли вислати, то брат записався у колгосп. Віддали туди трьох коней, двоє возів, молотар-

ку, віялку, січкару – все віддали. А як сказали із сільради, щоб ікони повикидали, то батько їм відказав: «Не ви ставили, не вам і викидять». У нас була і своя клуня, туди звозили снопи. Після того, як викопають картоплю і всю городину, то чоловіки вставали вдосвіта і починали молотити зерно.

Харчувалися люди тоді конюшиною, рвали папки (голівки), сушили, терли й пекли ладки, їли цвіт акації. Ходили по городах, збирали мерзлу картоплю.

У кого були корови, то було й молоко, ті повиживали. Батько покійний посіяв ячмінь, сніг зійшов, потім знову випав, думали пропаде, аж він прийнявся. Сусіди жали його ще зеленим, мололи на кутю, так і пережили голод. Дякували батьку за допомогу, віддавали борг снопами нового врожаю.

Але у селі голодували, доти жита не нажали у липні. Знаю, що одна сім'я майже повністю вимерла: старі – дід і баба Маша – їхній син Михаль умерли від голоду, два інших сина – Федір і Павло – згодом пішли на війну».

Записано студенткою Чернігівського державного технологічного університету Л. Юрченко, 2008 р.

***Слісаренко Надія Іванівна,
1927 р. н., с. Орлівка Куликівського району***

«Народилася я в 1927 році. Я росла, а пам'ять, згадки про голод росли зі мною.

У нас сусіди були: чоловік, жінка і п'ятеро дітей, всі народилися до 33-го року. Чоловік у 33-му помер. Тоді напала дизентерія, бо їсти нічого було, а чоловіки ж їсти хотіли, от і їли таке, що у них траплялася дизентерія. Лікарів тоді не було у нас, от люди і вмирали: хто від дизентерії, хто від голоду. Чоловіки віком від 30 до 40 років часто вмирали. Залишалися діти, які часто ходили «за кусям», тобто по хатах просили їсти. Їм давали по маленькому шматочку хлібця – це був такий неписаний закон. Так ось ці сусіди наші після смерті батька (а тоді хати будували на узвишші, а внизу були

луки), дивилися, як цвіте ромашка на лузі і казали своїй матері: «Мамо, мамо, он молоко розлите! Мамо, підіть принесіть молока». Вони, бідні, вже й забули, де молоко береться.

Дуже багато було випадків, коли грабували одне одного. Батьки моєї матері (її дівоче прізвище було Скорина) були трудівники і мали запас: була у них капуста заквашена. Як якось уночі вони почули, що під хату підкопуються, щоб дістатися до погреба.

По селу майже в кожній другій хаті були пухлі люди і мерли, багато мерли. Ще пам'ятаю, який тоді хліб пекли. Дідусь брав і липу, і опилки, конюшину перетирали, додавали макухи трохи. Як у кого була макуха, то це вже було дуже добре. Хліб був чорний-чорний, такий липкий. І аж до сьогодні не можу згадувати. Я й тепер, коли бачу, що валяється хліб, не можу пройти мимо, заберу і з'їм з водою.

Оцей страх голоду у нас всередині. Тепер, коли говорять, що погано живемо, то люди ще не знають, що таке погано.

Ще пам'ятаю такий випадок: сусід наш помирав і хотів їхати в город (Чернігів), казав, що там шматки більші дають жебракам. Його посадили на воза, але біля Грабівки він упав, тоді візник нарав йому якоїсь трави і сказав: «Їж». Поки дісталися до Чернігова дядько усю траву зжував і встав на ноги.

Як страждали від голоду? Це не можна згадувати, це – боляче!

Примітка опитувача: Надія Іванівна розплакалася і більше нічого не сказала.

Записано студентом Чернігівського державного технологічного університету С. Дениском, 2008 р.

**Удод Галина Федосіївна,
с. Піски Бобровицького району**

«Мені тоді 9 років було, так стільки голод дивився, я не пам'ятаю. Батько теслею був. Як голод почався, вони з матір'ю зробили ще одну стелю і насипали туди зерна. Як вони його діставали – не знаю, бо ми з братом малі були, нам всього не розказували і не показували, щоб не проговорилися.

Як почалося розкуркулювання, так у батька коней забрали, їх аж двоє було. А коні – то розкіш, Отже, батько – куркуль. Клуно у нас розкидали, воза забрали. У хаті забрали подушки, рядна, рушники. Нива теж відійшла у колгосп. Ще мати в підкладку мені червону вовняну хустку зашила й наказала, щоб нікому не казала, бо видеруть.

Тоді ходили з штиркахками, все проколювали і в землі, і під стріху лазили, але у нас зерна не знайшли. На тих штиркахках гачки були пороблені. Якщо ящик закопано, він стукне об нього, а якщо мішок, то ворсинка зачепиться. Батько жолоб із зерном закопав при вході у двір, там, де хвіртка, думав не знайдуть, землю втоптав, бур'яну насадив, але найшли.

Пам'ятаю, як повесні стали листя з липи їсти (воно не таке гірке, як з інших дерев), цвіт акації, конюшину, горобиний щавель. З усього цього млинці пекли, які льопки звалися. Весною мати льопки з різними добавками робила.

Якось мати каже: «Пішли в поле». Пішли без торб, степ далеко, мати на своїй колишній нивці стала виминати колоски. Зсипала їх у фартух, підв'язала мене: «Йди додому!» Я боюсь вовків, бо ж далеко від села, ліс кругом. Вдома на якусь ганчірку стала, витрусила колоски. А мати вже аж увечері прийшла, щоб ніхто не запідозрив, дорогою руками розмахувала, але зерна принесла.

Зерно те у ступі товкли. Пам'ятаю, випадок був. Послали сусіди сина свого – Андрія Левченка – зерна натовкти, а воно ж мале. Перед цим у тій ступі махорку товкли і не вимили її. Він же, бідний, їсти хотів. Товкне трохи – і в рот. Думали кончиться, рвав сильно, але вижив.

А ще у нас кругом села вода була. Хлопці полізуть, лілій нарвуть, а у них всередині слизьке біле насіння, його теж тоді їли.

Весною стали оброблять поля. Треба було, щоб люди пішли на роботу, а хто ж піде. Дак стали бовтанку з пшона варити, ото тим і заманювали. Одного поставили, щоб їсти варив, а він солі в казан накидав, щоб люди не їли... Сам був голодний, наївся так, що шлунок чи кишечник лопнув.

Ще у нас сад був хороший. Мати груш назбирає, скільки донесе, і до станції 28 кілометрів тягне. А потім везе на Київ. Звідти буханку хліба привезе або вузлик муки (може, на золото виміняла, хтозна). Вода закипить, туди жменьку муки, затірка називалась, розкіш була.

Якось до батька друг прийшов із села Білоцерківці. Разом у армії служили. Мати затірку зробила, хліба трохи поклала, а льопки стояли біля печі накриті. Ми ото всі сіли, поїли, що було. Мужчина з батьком на вулицю вийшли, щось побалакали і він пішов.

А мати батькові сказала, що бачила, як гість шматочок хліба украв зі столу, потім виявилось, що й льопок немає. Батько теж це бачив, але виду не подав. Мати сказала: «Якось перебудемо».

Десь було сховано трохи насіння рижю. Батько жменьку стовче, у юшку добавляли, бо зовсім була ніяка. Дак ото пам'ятаю, мати варила їсти, а воно так пахло, я зачерпнула ложечкою попробувать... і все виїла. А батько матері каже: «Чого не сипнула?» Мати відповідає: «Галька з'їла». Мені тоді так стидно зробилося.

Були в селі активні (активісти). Голова сільради носив із собою наган. Якщо щось йому скажеш не так, то міг і пристрелити. Ще уповноважений був – не наш, звідкись приїхав – шинель довга, чоботи добротні, на голові будьоновка. Ще був сільський активіст один. Вони мали партійні білети і не голодали.

Вони доносили на людей: батька в тюрму в Ірпіні посадили, мама переховувалася. Нас із хати вигнали, замок дошками забили. Хоч брат і менший був, а вночі ми роздовбали дошку, відчинили замок і полізли у хату грітися. Хтось сказав про це, дак зняли і двері і вікна – забрали в сільраду

А з матір'ю як стрічалися, то вона все казала: «Йдіть до голови, просіть, щоб вікна поставили». Ми з братом за ним, та все благаємо. Вернули.

Жила у селі Ганна Джигунова. Двоє дітей у неї було. Одного вона у бочці зварила, а Катя прийшла та й питає: «Де Ванько?» – «Пішов по гриби». Її потім вивели за село і під скиртою розстріляли.

А діти тоді від двору до двору, як і ми з братом, ходили, погрітись просилися. Мати нам казала, щоб ховалися, бо з'їсти можуть.

Пам'ятаю, був такий випадок. Хата у нас гичкою з картоплі була обкладена, кукурудзинням, квасолищем. Один пухлий чоловік побачив його і почав оті стручечки перебирати – чи не осталося там чого. Ми з братом під лавою поховалися. Підлога тоді земляна була. Ледь не повмирали зі страху».

Записала студентка Чернігівського державного технологічного університету Р. Коломієць, 2008 р.

Упорядкувала організатор опитування доцент кафедри гуманітарних дисциплін Чернігівського державного технологічного університету, кандидат історичних наук Лідія Олександрівна Легецька.

2. Свідчення мешканців с. Кам'янська Слобода Новгород-Сіверського району

*Пехенько Анастасія Макарівна
1925 р. н.*

«Голод 1932 – 1933 рр. я пам'ятаю, але наша родина тоді не голодувала. З весни почалась засуха, поганий був врожай, але і цього людям було б достатньо, якби хліб не забрала влада. Люди ховали хліб, закопували в землю.

Приходили активісти з сільської ради і шукали всюди: в сараях, на гумнах,городах. Залізними прутами довбали землю.

Ми жили заможнo. Коли був створений колгосп, нам загрожувало розкуркулення. Батько тоді вступив до колгоспу і все майно добровільно віддав (корів, коней, борони, плуги, вовнодерку). Того, хто не пішов до колгоспу – відправляли до Сибіру. Так було з сім'єю Борисенка Івана.

Коли почався голод, люди виживали, хто як міг: збирали щавель, часник луговий, із гнилої картоплі робили крохмаль. Але

хоч і був голод, не було випадків, щоб їли листя, кору дерев, диких тварин. Щоб вижити, збирали на полі колоски, хоча це і було заборонено. Лиса Борисенкова була заарештована за те, що з колгоспного поля закопала в ямку проти свого городу декілька картоплин.

Рятувала від голоду горілка, яку робили із цукрових буряків. Її носили міняти в місто на хліб та сіль.

Були випадки, коли люди в селі опухали від голоду. Так було з сім'єю Грабек. Але вони вижили в цей час.

Про цей період я розповідала дітям. Особливо, коли їм чогось смачного хотілось їсти, я їм казала: «Ох, діточки, не знаєте ви що таке голод, а то б ви це з'їли швиденько ще й спасибі сказали».

Пехенько Надія Євменівна
1911 р. н.

«Голод 1932 – 1933 рр. я пам'ятаю добре. Забирали зерно, худобу до колгоспу. Якби цього не забрали у людей, не прийшлося так би голодувати. По хатах ходили активісти і забирали хліб. Ніяких документів на обшук у них не було, та ніхто цього і не питав. Сім'ї, які не пішли до колгоспу – висилали до Мурманська: Осипенка Андрія, Литвинів, Бортяшів. Усіх зараз і не пам'ятаю. Люди віддавали хліб без опору, жили всі у великому страху.

Під час голодомору у нашому селі ніхто з односельців не помер. Багато помирало біженців, що йшли через село. Вранці прокинемось, а на вулиці під тинном лежить померла людина. Ховали їх де прийдеться, коли на кладовищі, а то частіше всього закопували за селом, у яру.

Наша сім'я жила бідно, викручувались, як могли. Ніхто нікому не допомагав, тільки родичі, та й то не всі.

Як прийшла весна, люди рвали кропиву, щавель, часник луговий, ловили рибу, пташок, діти збирали пташині яйця. Влітку ходили збирати колоски на полі. За це могли покарати. Був закон про «п'ять колосків». Якщо захватять на полі об'їждчики з колосками, били

нагайками. Добре, коли тільки поб'ють, а то саджали й до в'язниці. Важкий це був час, краще про це не згадувати. Про цей час я нікому, окрім своїх дітей та онуків, і не розповідала».

Попелишко Прасковія Михайлівна
роки життя: 1903 – 1981

Спогади записала вчителька історії с. Кам'янська Слобода, онука Прасковії Михайлівни – Черненко Тетяна Василівна.

«Прасковія рано залишилася сиротою вдвох з братом, жили дуже бідно. В роки голодомору вона була вже заміжня і мала двох синів. Коли почалася колективізація і був створений колгосп «Ударник», вони з чоловіком у числі перших вступили до колгоспу. В господарстві залишилась тільки одна корова. Той хліб, що збирали, майже повністю здавали на податок. Пекли хліб, додаючи до муки всілякі домішки: голівки кінського шавлю, конюшину. Від голоду рятували риба. Поряд була річка Десна і багато озерець. У колгоспі була створена риболовецька бригада. В цій бригаді був і її чоловік – Попелишко Тимофій Прокопович. Рибу, яку ловили, розподіляли між селянами. Варили юшку. Але все ж таки були випадки, коли люди пухли з голоду. Прасковія Михайлівна розповідала такий випадок. Одного разу, коли чоловік їхав з лугу і віз рибу, назустріч йшла молода жінка, Грабеко Марія, вона була опухла з голоду. Коли вона побачила рибу на возі, схопила рибину і почала гризти, незважаючи на те, що та була сира і нечищена. Важко було жити селянам, але ще важче було біженцям, які проходили через село. Одного разу Прасковія Михайлівна винесла у горщику очистку від картоплі, щоб годувати худобу. В цей час біля двору знаходились біженці, які побачили ці очистки, висипані у корито. Вони були такі голодні, що хапали очистки з корита і їли їх. Прасковії Михайлівні довелося пережити ще і голод в 1947 році. Померла вона в 1981 році, але її розповідь про голодомор 1933 року закарбувалася в моїй дитячій голові на все життя».

*Прикота Прасковія Кузьмівна
1922 р. н.*

«Мені було тоді 10 років, але я пам'ятаю той час дуже добре. Це був страшний голод. Того року, 1932-го, луг був затоплений водою, а сіно в той час заготовляли тільки з лугів. Коровам без сіна було важко, але перезимували, а серед коней був великий падіж. До 1933 року до колгоспу не вступили ще понад 100 дворів. Мої батьки були серед тих, хто не вступив до колгоспу. Наша сім'я належала до середняків. Крім батьків, було ще четверо дітей, я – наймолодша. Ми уже знали, що нас чекає виселення, вночі винесли і заховали у людей одяг. А вранці прийшов голова сільської ради і зробив опис майна. Нас вигнали з хати, майно продали, а худобу віддали до колгоспу. Баба Колосчиха запросили нас жити до себе, а на неї почали сваритись, що ворогів народу до себе забирає. А вона каже: «Так що ж їм робити, до Десни йти топитись?» Так ми і прожили декілька років у хаті доброї сусідки. Батько до колгоспу так і не пішов. Він поїхав до селища Білі Берізки працювати, заробив лісу. В 1937 році ми побудували нову хату. Повернулись ми до своєї старої хати у 1941 році, коли німці підійшли до села. Нашу родину Бог помилував, нас не відправили до Сибіру.

Коли почався голод, був закон про «п'ять колосків». Голодні люди знали, що якщо їх спіймають на полі, то заарештують. А все ж таки йшли. Пам'ятаю, Параску Кучикову заарештували за жменю зерна. Дали їй три роки таборів, там вона і померла. Поля охороняли об'їждчики: Шаповал, Листопад Іван, Зосімов Петро. Якщо заставляли на полі, били батогами, дітей відпускали, а дорослих заарештовували. Багато у кого залишались діти, але влада не піклувалась про них. Вжити їм допомогли родичі та сусіди.

У період голодомору у нашому селі люди від голоду не помирили. Через село проходили біженці. Вони несли міняти скатертини, вовняні хустки. За крайчик хліба віддавали все. Деякі з них були опухлі від голоду, деякі так і залишались помирати в селі. В той час мало хто ділився харчами. Допомогали родичі своїм близьким ви-

жити. Пам'ятаю сім'ю Макеєнко Марії Лавринівни. У неї було дві сестри Кулина і Горпина, які жили дуже бідно, бо мали багато дітей. Кожну неділю вони разом зі своїми дітьми йшли до Марії, яка ставила великі чавуни до печі зі стравою і цілий день їх годувала. Так і вижили вони всі з дітьми.

Вживали люди, хто як міг. Працювали у колгоспі, на своїх городах, купувати не було за що, грошей ми не мали. Але до Новгород-Сіверського ходили пішки. Носили міняти горілку на продукти. Наша сім'я цим і вижила. В тому, що був голод винна влада, якби не забірали у селян хліба, ніхто б не голодував».

*Ткач Феодора Григорівна,
1909 р. н.*

«У роки голодомору 33-го жила зі своєю сім'єю в с. Кам'янська Слобода. Мала трьох дітей. Сім'ю розкуркулили, забрали в колгосп коня, корову, майже все господарство. Вдома залишилися малі діти та голі стіни. В таких умовах сім'я повинна була виживати.

Феодора Григорівна в той час була ще молодою, а працювати доводилося важко. На роботу ходила по наряду. На волах возили сіно, солому, орала землю, косила, в'язала снопи, доглядала коней у колгоспі. П'ять разів довелося з сім'єю будуватись. Увечері діти просили їсти, а хліба не було. Вони з подругою Дар'єю Порохняч ходили під с. Гремяч на поле збирати гнилу та мерзлу картоплю, якщо її знаходили, це було свято. Гнилу картоплю розморожували, сморід від неї стояв неймовірний. Картоплю перетирали з головками сухого кінського щавлю, конюшини і випікали хліб. Цей хліб зверху покривався чорною кіркою, а усередині була жива каша, яку їли ложкою. Хліб на смак був такий кислий, що зводило щелепи до купи. Від цього хліба дуже болів живіт. Влітку діти збирали пташині яйця, ловили птахів. Час був дуже важкий: їли собак, дохлих зайців, які потрапляли в силки. В сім'ї, звичайно, про це ніхто не знав. Наслідки були катастрофічними. Діти іноді дуже хворіли, не в змозі цього витримати, а інколи й труїлися такою їжею. Не обминуло лихо

і Феодори Григорівни. Захворів і помер син Грицько. Для сім'ї це було дуже велике горе».

Записано вчителькою історії місцевої Кам'янсько-Слободської середньої школи Новгород-Сіверського району Чернігівської області Тетяною Василівною Черненко.

3. Свідчення мешканців сіл Петрушівської сільради Ріпкинського району та списки жертв Голодомору з передмовою О. Захарової

Голодомор 1932 – 1933 років – одна з найбільш трагічних сторінок в історії українського народу. Намагаючись нічим не затьмарити «успіхів соціалістичного будівництва», сталінське керівництво наклало табу на цю тему. Про страшне лихо не дозволялося не то що згадувати в газетах, офіційних документах, а навіть відкрито говорити. Пізніше категорична заборона перетворилася на політичну установку, ідеологічну формулу. Проте й найсуворіше вето не могло викоренити в пам'яті народу спогади про голод. Розповіді передавалися від старших до молодших.

Трагедія 1933 року забрала життя мільйонів громадян. Села Петрушівської сільської ради не були винятком. Тепер до цієї територіальної громади входить сім сіл: Петруші, Кротинь, Рашкова Слобода, Кислі, Сенюки, Бахани, Зубахи. Найдалше від Петрушів розташовані Сенюки – 11 км по трасі, лісом трохи ближче, с. Зубахи знаходяться за 9 км по трасі, села Кротинь і Рашкова Слобода – за 5 км. Згідно з даними перепису 1917 р. у цьому куці було ще декілька хуторів. Населення Петрушівської волості було тоді достатньо численне. У волосному селі Петрушах зафіксовано було 202 садиби і 1324 мешканці; у с. Бахани відповідно 45 і 305; у с. Зубахи – 87 і 549; у с. Сенюки – 94 і 576; с. Кротинь – 92 і 622; Рашківій Слободі разом з хутором Забігаївкою – 39 і 265 і в с. Кислі нарахували у 1917 р.

118 дворів і 705 осіб¹. Тепер усі села практично обезлюділи: у Петрушах мешкає близько 300 осіб; у селах Кротинь і Кислі приблизно по 100 душ, у Баханах і Сенюках по 70 душ; у Зубахах – 50 і в Рашківій Слободі – 15 осіб.

Петрушівська загальноосвітня школа I – III ступенів теж маленька – у ній навчається 48 учнів. Проте, починаючи з 5 класу, ми залучаємо їх до пошукової роботи. У гуртку працює приблизно 18 школярів, що для невеликої школи є значним досягненням. Робота зі збору свідчень про голодні роки у нашому краї була розпочата ще восени 2002 р. Результатом стала публікація відповідних матеріалів у районній газеті «Життя Полісся»². Упродовж 2007 – 2008 рр. членами історико-краєзнавчого гуртка було проведено анкетування і зібрано понад 100 анкет. У 2008 р. вчителі й учні нашої школи взяли активну участь у відкритті пам'ятного знака – Хреста – у с. Зубахи, яке входить до списку найбільш потерпілих у Ріпкинському районі. На урочистостях були зачитані прізвища жителів усіх сіл Петрушівської сільради, які стали жертвами голодної смерті або тоталітарного режиму³. Тоді ж були оприлюднені 23 свідчення (з них – одне жінки, котра на час голоду жила у Прилуцькому районі) мешканців сіл Петрушівської сільради⁴.

Зібрані учнями матеріали зачитувалися на уроках, заслуховувалися на засіданнях гуртка, друкувалися у районному збірнику, який побачив світ теж у 2008 р.⁵ До речі, оскільки книги запису смерті по нашій сільраді за 1932 – 1933 рр. не збереглися (про це свідчать дані мартирологу у Національній книзі пам'яті Чернігівської області⁶), то особливого значення набуває інформація про загиблих, складена на підставі анкет та свідчень очевидців.

Робота по опитуванню і записуванню свідчень про голодні роки справила на учнів велике враження. Адже в селах Петрушівської сільради, за спогадами очевидців, були випадки, коли люди помирали цілими сім'ями. Ховали людей на сільських цвин-

тарях в одиночних могилах і загальних ямах. Через деякий час, уже після Великої Вітчизняної війни, петрушівський цвинтар із похованнями тридцятих років віддали під городи, він був переораний, згодом на ньому були посаджені дерева, які ростуть тут і нині.

Варто глибше задуматися над словами І. Дзюби: «Голодомор 1932 – 1933 років був тим страхотливо-переломним часом української історії, після якого вона у своїх життєтворчих зусиллях пішла «вниз»: була підірвана не лише біологічна, вітальна, соціально-творча, а й інтелектуальна сила нації»⁷. Історія наших поліських сіл, на жаль, підтверджує цей невтішний висновок.

¹ Список селищ і городів Черниговської губернії по уездам і волостям. – Изд. 2-е. – Чернігов, 1919. – С. 41.

² Голод 1932 – 1933 років в селах Петруші та Кратинь: До 70-річчя Голодомору // Життя Полісся. – 2003. – 9 серпня.

³ Колбаса С. Щоб пам'ятати. І не повторити жахиття минулого // Життя Полісся. – 2008. – 22 листопада.

⁴ Захарова О. Спогади жителів Петрушівської сільради // Життя Полісся. – 2008. – 22 листопада.

⁵ Трагічні сторінки нашої історії: Голодомор 1932 – 1933 рр.: Книга пам'яті Ріпкинського району. – Ріпки, 2008. – С. 118 – 123.

⁶ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 років в Україні. Чернігівська область / Український інститут національної пам'яті, Чернігівська обласна державна адміністрація, Чернігівська обласна рада; Редкол.: В. М. Хоменко (гол. ред.) та ін. – Чернігів, 2008. – С. 492 – 493, 496.

⁷ Дзюба І. Пастка: 30 років зі Сталіним. 50 років без Сталіна. – К., 2003. – С. 48.

Спогади очевидців

Авраменко Мотрона Олександрівна, 1917 р. н.

Мажуга Марія Іванівна, 1917 р. н.

Позняк Олександр Іванович, 1921 р. н.

с. Петруші

«Голодували всі. Головою колгоспу був Василь Дорошенко. Він крадькома видавав людям з комори потроху синього люпину. Люпин вимочували, варили і їли. Їли кропиву, верес, щавель, гнилу картоплю, суцвіття акації, квітки білої конюшини, ведмежу цибульку, заячі бурячки, що росли на болоті. Возили останній одяг на Західну Україну та в Білорусію в обмін на хліб. Померли з голоду Денис Позняк, Іван Мажуга, двоє чоловік з сім'ї Титенків».

Вітченко Марія Павлівна,

1927 р. н., с. Петруші

«Я крапа люпин, що вимочувався у сусіда Вітченка Степана в бочці, тому що не було чого їсти. Їли липу, кропиву, гнилу картоплю. Померла сусідка – дівчина років 20-ти – Руденок Ольга».

Глушенок Марія Іванівна,

1923 р. н., с. Кислі

«Їли кропиву, верес, щавель, гнилу картоплю, суцвіття акації, квітки білої конюшини, ведмежу цибульку, заячі бурячки, що росли на болоті. Возили останній одяг на Західну Україну та в Білорусію в обмін на хліб. Ходили по кирщини (картопляні відходи) на станцію в Голубичі».

Йовенко Марія Семенівна,

1925 р. н., с. Бахани

«Важко було, голодували. Поряд був ліс (Чикаловка), де можна було накопати заячих бурячків, нарвати ведмежої цибульки, трави медовухи, з чого й жили. Попухли, але вижили всі».

Копич Анастасія Олександрівна,
1918 р. н., с. Петруші

«Забирали худобу з двора, зерно і зерно в снопах, навіть печений хліб з полиці забрали. Мої батьки були середняками. Мати моя померла ще в 1927 році, залишивши сиротами п'ятеро дітей. Батько ходив на заробітки в Білорусь, заробляв трохи картоплі. Помер мій брат Бовда Яків Олександрович, років 19-ти».

Кравченко Микола Іванович,
1936 р. н., с. Петруші

«Зі слів своєї матері могу сказати: мати була дуже опухла, але чудом залишилась жити. Було в неї два сини Василь Іванович Кравченко і Трохим Іванович Кравченко, які ходили вже в школу, вони померли від голоду в 1933 році».

Лисенко Марія Миколаївна,
с. Кротинь

«Голодували всі. У нас головою колгоспу був Ланько. Якось під час садіння картоплі люди взяли з корзини бульби. За це їх засудили на 3 роки. Стільки ж відсиділи й ті, хто взяв 8 кг ячменю. Взяв собі трохи гречки і голова Ланько. Хтось доніс і його посадили на ті ж 3 роки. Їли кропиву, лободу, буряки, суцвіття акації, листя дерев, гнилу картоплю, синій люпин. Міняли одяг на хліб, бувало, й на гроші. На щастя, ніхто не помер».

Луцай Володимир Михайлович,
1927 р. н., с. Петруші

«Моя сім'я не голодувала. Але пам'ятаю, що прийшов до нас опухлий хлопчик років 10-ти і почав рвати яблука і їсти їх. Мати сказала мені не чіпати його, тому що він хоче їсти. Цей хлопчик помер».

*Луцай Ганна Михайлівна,
1930 р. н., с. Петруші*

«В голод помер мій батько – Луцай Михайло. Мати міняла рушники на їжу, так ми і вижили. Їли люпин, листя липи, гнилу картоплю».

*Луцай Ганна Олексіївна,
1925 р. н., с. Петруші*

«Наша сім'я не голодувала, бо був люпин в достатній кількості, дожили до нового урожаю. Допомагали люпином іншим. Зарізали кобилу і їли м'ясо».

*Луцай Надія Іванівна,
1924 р. н., с. Петруші*

«Сім'я не голодувала. Дітей в сім'ї було шестеро. Батько працював директором заготзерна на станції Голубичі, йому давали пайок. Дівчинка з с. Бахани вирвала в нас цибулю, бо була голодна. Ми її нагодували. В 1933 році все повимокало. Ті, хто був у колгоспі, тим було легше».

*Мажуга Василь Никифорович,
1925 р. н., с. Сенюки*

«Копали дикі бурячки на Чикаловці (ліс), їли дикий щавель, сушили липу, їздили копати гнилу картоплю в Довгуни і Голубівку. В Білорусії був крохмальний завод. Люди переправлялись через Дніпро човнами по кирщини (картопляні відходи). З кирщин пекли оладки. Люди пухли і вмирили від голоду. Кожного ранку виділяли підводу, щоб зібрати померлих. Викопували одну яму на всіх. Навколишній ліс багатьом врятував життя».

*Мажуга Ілля Іванович,
1927 р. н., с. Петруші*

«Мої батьки були неписьменні, не пішли в колгосп. У них забра-

ли корову, пару коней, двох лошат, сарай, клуню. Навіть варений люпин забрали. Опухла мати і я. Материн брат возив із лісу лист та верес, тому і вижили ми, а батька вбили за вирвані кущі салати та цибулі».

Махнуша Марфа Феодосіївна,

1922 р. н., с. Рашкова Слобода

«Їли кропиву, верес, щавель, гнилу картоплю, суцвіття акації, квітки білої конюшини, ведмежу цибульку, заячі бурячки, що росли на болоті. Всіх рятував ліс, що був поруч. Померли від голоду Ващенко Григорій – чоловік років сорока, Ващенко Домна, 1892 р. н».

Пінчук Катерина Федорівна,

1923 р. н., с. Петруші

«Їли варений люпин, листя липи, пекли оладки з липи, рвали зелене жито і щавель. Померли Позняк Катерина Денисівна і її сім'я: чоловік і четверо дітей».

Руденок Ніна Павлівна,

1917 р. н., с. Петруші

«Я була в той рік в колгоспі ланковою. Варили в колгоспі обід. Хто пішов в колгосп, ті не голодували. Інші їли щавель, люпин, салат, кропиву, волошки, з вересу варили кисіль».

Шмат Віра Захарівна,

1926 р. н., с. Зубахи

«У нашій сім'ї було п'ятеро чоловік і, щоб вижити, ми ходили до лісу, збирали траву (медовуху), з якої варили борщ. Із конюшини рвали суцвіття, сушили, робили борошно, з якого пекли млинці. Мати носила продавати в Духовщину (нині село Малинівка) полотно, за яке давали горох та зерно. З гороху варили квасовку, також його мололи на борошно і пекли оладки. Варили з щавлю, лободи і кропиви борщ, в якому не було жодної картоплини».

*Шульга Марія Павлівна,
1930 р. н., с. Петруші*

«Наша сім'я не голодувала. Я пам'ятаю, як в сім'ї наших родичів було багато дітей, то вони дуже голодували. Мати давала їм люпин і трохи хліба. Діти були дуже пухлі, але вижили всі».

Жертви Голодомору
с. Петруші

1. Авраменко Микола Григорович – дитина
2. Авраменко Параска Григорівна – дитина
3. Авраменко Олександра (називали Альоша) – бабуся
4. Вітченко Яків Кузьмич – дитина
5. Вітченко Григорій Кузьмич – дитина
6. Вітченко Ілля – чоловік 40-45 років
7. Кравченко Василь Іванович – школяр
8. Кравченко Трохим Іванович – школяр
9. Луцай Михайло – дорослий чоловік
10. Мажуга Іван Іванович, 1900 р. н. – вбитий за їжу
11. Пінчук Лукерія – приблизно 50 років
12. Сім'я Пінчуків – три члени сім'ї
15. Позняк Денис
16. Позняк Горпина – років 60-ти
17. Позняк Іван (син Горпини) – 17 років
18. Позняк Катерина Денисівна, її чоловік і четверо дітей
19. Руденок Ольга – приблизно 20 років
20. Семендяй Микола Іванович та його брат років 10-11-ти.
21. Сусід Вітченко Марії Василівни
22. Титенко Іван – дитина
23. Титенко Валентина, 1928 р. н.
24. Титенко Микола Йосипович, 1925 р. н.
25. Тищенко Кіндрат Павлович
26. Харченко – хлопчик
27. Харченко Степан Максимович, 1913 р. н.

28. Шульга Василь (батько)
29. Шульга Митрофан Васильович (син)
с. Рашкова Слобода
1. Ващенко Григорій – приблизно 40 років
2. Ващенко Домна – 1982 р. н.
с. Сенюки
1. Дві жінки
с. Зубахи
1. Адамов Микола Савкович – 13 років
2. Бивалькевич Марія
3. Бивалькевич Харитон Данилович
4. Буленок Іван Миколайович – 6 років
5. Буленок Олександр Миколайович – 5 років
6. Галина, сестра Мовлян Марії Єгорівни
7. Горпина, тітка Мовлян Марії Єгорівни
8. Губерські (мати і дві маленькі донечки)
9. Дима Наум, 1893 р. н.
10. Єсипчук Михайло Петрович – 7 років
11. Іванченко Галина Юхимівна – 6 років
12. Іванченко Марія Юхимівна – 4 роки
13. Іванченко Михайло Юхимович – 8 років
14. Іванченко Юхим – 43 роки
15. Іванченко Юхим Юхимович – 12 років
16. Ліда, сусідка Примакова Олексія Михайловича, 1928 р. н.
17. Марія, тітка Мовлян Марії Єгорівни
18. Навара Тетяна Сергіївна
19. Навара Галина (її донька)
20. Наталка, сестра Мовлян Марії Єгорівни
21. Поварчукові (по вуличному) – чоловік і дружина
22. Рада Марія Іванівна – 36 років
23. Рада Марія Іванівна – 5 років
24. Руда Катерина Степанівна – 5 років
25. Руда Марія Степанівна – 4 роки

26. Руда Улита – 1876 р. н.
27. Рудий Степан Федорович – 43 роки
28. Тарарако Марія
29. Ященко Андрій

*Автор передмови та упорядник свідчень учителька історії Петрушівської школи Ріпкинського району Чернігівської області
Оксана Володимирівна Захарова.*

4. Спогади І. Лук'яненка, надіслані до Чернігівської обласної державної адміністрації

*Лук'яненко Іван Миколайович,
1919 р. н., с. Білоцерківці Бобровицького району
(тепер мешкає в м. Києві)*

«Ми жили на Чернігівщині в с. Білоцерківці Бобровицького району. Сім'я була із 4-х чоловік: батько Микола Петрович, мати Параска Олексіївна, я – Іван і сестра Галя. У батьків було 5 десятин землі, хата, сарай. На 1932 рік сільська рада установила нам план здачі зерна державі, ми виконали. Появився добавочний план здачі зерна – теж виконали. А наступний, зустрічний план – не виконали. Прийшла бригада грабіжників, так їх називали, металевими цівками проштиркали город, нічого не знайшли. Це були активісти: Гребельник Степан, Караба Грицько, Варшавка, Коллохін Микола. У печі знайшли зерно у горщиках – забрали. Потім забрали корову, сарай, комору. У той час я ходив у п'ятий клас Козачанської школи. Прийду зі школи, замість того, щоб сідати за уроки, мама посилала мене і сестру Галю на поле рвати квіточки із конюшини. Трусили мішочки із муки, зерна і клеїли клеверні лепішки. Як зерна не стало, пішли на поле за колосками. У той час ішов дрібний дощ і колоски молочком налились, але були неспілі й нічого не получалось. У нас почали пухнуть ноги. Тоді батько завернув у хустинку три Георгіївські хрести, які він приніс з Першої світової війни і тримав у великому секреті. Посадив мене на

возика й ми поїхали у Бобровицький торгсін. Там у комірчині було повно мішків, ящиків з мукою, цукром і печивом. За здані Георгіївські хрести нам дали муку, цукор і печиво. Це спасло нас від голоду. Тоді село неначе погоріло, люди неначе подуріли, самі на кладовище помирати йшли. Ми жили на краю села, у кінці нашого городу було кладовище. Люди йшли туди помирати, а хто не доходив, лежали на дорозі й біля нашого двору. Хоронити не було кому і вони довго лежали. Мені тоді було 13 років, я ЦЕ добре запам'ятав».

Спогади надійшли до Чернігівської обласної державної адміністрації у лютому 2008 р.

5. Матеріали, передані упорядникам з редакції газети «Сіверщина»

***Жалій Ольга Гнатівна
(м. Бахмач)***

Хліб 1933 року

«Мій батько, Жалій Ігнат Іванович, прожив у ХХ ст. 93 роки. Кризь його долю пройшли всі події того неспокійного, буремного, трагічного часу. Будучи пенсіонером, він часто згадував і розповідав про це. Події в Петрограді у 1917 році, громадянська війна, націоналізація землі, розкуркулювання, утворення колгоспів, радгоспів йшло болісно і важко.

З 1923 року і до пенсійного віку батько працював в бахмацькому бурякорадгоспі на посадах від конюха до бухгалтера в останні 25 років. Після цього він ще 14 років пропрацював у профкомі бурякорадгоспу.

Не можу без щему в серці розповісти про одну з багатьох історій, які я почула від нього. Працюючи в Петрівському відділку бурякорадгоспу, він щомісяця їздив зі звітом в м. Бахмач. Одного разу, проїжджаючи сусіднім селом (забула назву), побачив, як на одній з вулиць розбирають будинок. Це означало, що господар не заплатив податку, який увесь час підвищувався. Коли через місяць знову їхав

в Бахмач, то будинку вже не було: стояли димар, піч та підпіччя. Коло печі поралася жінка, палила гілля, сухий бур'ян. В підпіччі сиділо трійко малих дітей, а один помагав матері. Це був березень. А ще через місяць було вже двоє дітей. Наступного місяця вже нічого й нікого не було видно. Залишилося пусте місце.

У 1932 – 1933 роках у радгоспі був хороший врожай. Але все з поля вивозилося на залізничну станцію і вантажилося у вагони. Контролювала цей процес «трійка» – комуністи-активісти з Ленінграда, прислані московським міністерством цукрової промисловості (?). Жили вони у Бахмачі, в радгоспних їдальнях не харчувалися, кожний тиждень одержували харчові посилки з Москви. Працівники радгоспу отримували хліб своєї випічки (він видавався як пайок дорослим і дітям).

Будучи вже дорослою, я запитала свого батька про інгредієнти хліба 1933 р. і записала собі на пам'ять. Мені в 1933 р. було 3 роки, я не пам'ятаю його смаку, я тільки пам'ятаю, що я завжди питала, чого у хлібі сміття, а мама говорила, що то зайчик пік хліб і тобі передав, тож треба їсти.

Склад хліба 1933 р.: 1. Кукурудзяні качани (без зерна); 2. Лушпайки від проса; 3. Вівсяні висівки; 4. Макуха з насіння коноплі.

У яких співвідношеннях бралися ці інгредієнти, батько забув. Все подрібнювалося, додавалися вода, сіль і випікалося. Систематично робилися контрольні випічки.

P.S. Мені 78 років, скоро не буде ніяких свідків тих часів, та їх вже й так майже немає. Вибачте за помилки граматичні, прожиті роки беруть своє».

20 квітня 2008 р.

(Підпис)

Корнієвська Діна Степанівна

Породичалися через голод

«Мій батько, Назаров Степан Федорович, працював лісничим у Вінницькій, Полтавській областях, а з 1930 року на Чернігівщині – у Корюківському районі, потім у Ніжинському, Андроніцькому, Радомському лісництвах.

За спогадами батьків, тяжкі то були часи у 1932 – 1933 роках. Батько вдень у лісі, вночі з лісниками стережуть від злодіїв свинарник, ларьок лісницький та ліс. Одного разу викрали сало з ларька, але батько з лісниками по снігових слідах, в хуртовину, знайшли злодюг у Наумівці. Вони ще не встигли сало заховати. Батька поранили у ногу.

Лісництво взимку наймало лісорубів, якимсь годувало їх. Добився до нього чоловік з Полтавщини – Федір Ковтун, просить: «Візьміть на роботу, там страшенний голод, відібрали все, неврожай». Працював Федір Ковтун сумлінно, зникли набряки, повеселішав чоловік. А з Полтавщини йшли погані вісті. Поїхав Федір за сім'єю в село Великі Будищі, що в Гадяцькому районі. Десь через два тижні з'явився він з дружиною та чотирма дітьми в Корюківці. Приїхали поїздом, ледве дійшли до базару. Ноги попухли, сил немає йти, їсти хочеться до нестями... На базарі їх обступили люди, розпитують, плачуть. Хто яйце несе, хто картоплину дає. Залишив чоловік сім'ю у добрих людей ночувати, а сам пішов у лісництво за підводою. Назавтра повезли прибулих в лісництво, а потім на Федоренків хутір. Там стояло дві хати. В одній жив О. С. Одрин, а в другій була бондарня лісництва. Підлога там була земляна, але була піч. Нова господиня прибрала в хаті по-полтавськи. Хоч і пізно, вже у червні, але посадили Ковтуни картоплю, посіяли трохи гречки. Повеселішали їхні діти, відійшли...

Їхній батько Федір влітку біля коней ходив, а взимку ліс рубав, мати працювала свинаркою у лісництві.

Допомогти своїм рідним на Полтавщині вони нічим не могли. А там майже всі родичі померли: і дід, і баба, і дядько. Дід не зміг кинути рідної хати. Сподівався продати корову, купити козу і харчів. Але його пограбували, відібрали всі гроші, ще й побили. Голодним і помер. Хату Ковтунів у Великих Будищах колгосп продав, як нічийну. Ще й тепер вона стоїть у селі. Іван Федорович Ковтун їздив, бачив. Ходив він і на кладовище. Немає там ні хрестів, ні огорож, тільки порослі травою горбочки на полі.

Вже на другу весну діти Ковтунів підрядилися випасати 12 телят у Корюківці. Це була їхня дитяча робота. Згодом вони обжилися, переїхали в село Наумівку. На війні воював батько Федір, син Іван, а Василь і Павло – в партизанах.

У 1937 році, коли мого батька, лісничого, репресували: посадили на 10 років (реабілітований у 1952 р.), сім'я Ковтунів стала нам по-радницею і помічницею.

Пішли вже з життя в далеку дорогу Федір та Федося Ковтуни, їхні діти – Василь (полковник міліції), Борис (юрист), Павло помер ще юнаком від тифу.

На жаль, і Іван Федорович Ковтун, інвалід I групи Великої Вітчизняної війни, тепер прикутий до ліжка. Його дружина Галина Іванівна теж слабенька. Їх доглядає син Петро (полковник у відставці), який приїхав із Сімферополя.

За добро Ковтуни відплатили добром і стали нам найближчими родичами.

Складною видалася доля і племінника Івана Федоровича, на жаль, покійного Василя Івановича Гупала – знаного у Корюківці, талановитого вчителя математики та фізики. Про нього писала районна газета «Маяк» від 15 січня 2000 р.

Він теж походив із с. Великі Будищі. У 1932 році там померли з голоду його батьки, дід, дві сестри. Вже опухла, приречена мати веліла сину тікати з села до великого міста.

Василь тяжко добирався до Ленінграду: без грошей, без харчів, без документів, без одягу. Але світ не без добрих людей: влаштувався він учнем столяра, потім працював столяром. Проте душею рвався в Україну. У Кривому Розі закінчив педагогічний інститут, одружився. Згодом переїхав до Корюківки, де жив дядько – єдиний із його родичів, хто вцілів від голоду».

5 травня 2008 р.

(Підпис)

6. Свідчення жителів сіл Кучинівка, Рогізки і Займище Щорського району та спогади про «жіночий бунт»

*Марія Федорівна Булденко
1921 р. н., с. Кучинівка.*

Марія Федорівна, розкажіть про свого батька, про його бажання працювати на землі і що з того вийшло?

«У 1924 році наш батько построївся, став хазяїном, а раніше всі разом жили, була велика сім'я. Коли построївсь, насадив собі малини, посадив липи, тільки не вспів ще погребати построїть. І служив він у банку по позиках, я не знаю ким і як воно зветься. До його приходили люди, писали заяви, хто ссуду хотів брати, і він оформлював їм позики, а потім справляв це все. Ну, а в банку робили: председателем був Чалий (як звати не знаю), Чалий Петро був бухгалтером, матушка Колоскова була секретарем (звали її Мар'я), а мій батько був інспектором. Скільки банк просуществовав – не знаю.

... Батько зразу в колгосп не хотів іти, казав, що нічого з нього не получиться. То вони його зразу налогами обложили. Він продав корову, бички, все, що в нього було, і платив, поки не стало чим платити. І йому за несплату дали три роки. Він одбував той срок спочатку в Архангельську, а тоді втік. Приїхав додому, пожив дві неділі, а тоді його послали далі, кудись до Воркути, туди далі, на Север. І там він заболів цингою, випадали зуби, попрягало ноги і звідти їх везли назад. Попав він у Москву у больницу. Лежав там год і чотири місяці. Приїхав додому на костелях і став жити у чужій хаті.

... Батьків не було вдома, поїхали в Синявку на базар. Ну, а ми остались дома. І дід (по батьку) з нами був, він вдовець і завжди за нами глядів. Під'їжджає підвод багато, залазять на хлів. Хлів укритий соломою такою ловкою, як треба. І починають бу-

рять. Буряють, ніхто їх не чіпав. Дід з ними не матюкався (він спокійний був), спокійно ми дивилися у вікно. Діло було, може, осінню, бо базар у Синявці був осінню, на Покрову був ярмарок. Який день був не помню, розбуряли той хлів і вивозять до колхозу «Нове життя», де тепер тракторний стан. Повозили, а один дядько кинув нам лаг трохи. На призьбу кинув, то одна лага ще й у вікно попала і шибку розбила. А ми нічого, у вікно сидимо дивимося, а батько їхав з базара, там друзі в нього були такі, як і він, хазяїни. Приїхав позновато, місяць вже світив. Ліг на ту соломку і співає, може, випивши був, а мама голосить. Таке було.

... Ми жили на окраїні села, туди, к Рогозкам. І нам було це добре видно. І було це в літню пору, не знаю в якому місяці. Мамаша ворочала клевер у полі, а ми були вдома. Побачили, машин же тоді не їздило як тепер, то людину видно зразу. Коли йде гурт людей, хто з вилами, хто з топором. Женщини, мужчин і не видно було. Кричать: «Пішли, пішли!» – на мамку. Вона у сінці зайшла, дивиться у дірочку, де ключ був і божкає, божкає: «Що ж воно таке?». І ми у сінцях сидимо. Минули ті люди, вона пішла свою роботу робить, а ми побігли. Не разом побігли, стежками, кудюю до баби ходили, у церкву повз сельсовет. Де центр наш, пішли до сільради. Вони витягали там скрині, де було все нагробоване. Стали дзвонить у церкві, церква ще тоді работала. Стали дзвонить дзвони, кажуть: «Забирайте, де чії вещи». Брав хто, чи не брав, а тоді документи брали і викидали на двір усе. Розгромили там все, що думали робить. Приїхав уполномочений (телефон, мабуть, був), вони на нього напали. Він почав лізти на клена, не получається в його. Тоді пішли далі. Там був Ковалевський Федір. Не знаю, ким він був. Він був комуніст, інвалід. Жили вони самі, дітей в них не було, може, з кілометр від сельсовету. Двері були закриті, від тих людей же закрилися. Старих хазяїнів не було дома, а була чи племінниця, чи работніца яка, не знаю. Вона саме витягала хліб із печі. Вони беруть той хліб, ламають, їдять. Тоді

вернулись назад, ходили довго. Куди йшли, не знаю. А приїхали солдати із Городні і розігнали їх, ті бунти. А наші люди приходили дивитися, в однієї був налив на нозі, була з палкою, її теж забрали. На завтра багатьох їх брали, вели під конвоем на Щорс. Люди вже не вискакували дивитися, а дивилися крізь щілини.

... У Кучинівці був голод. Настоящий голод. Конешно, були ті, що трохи заможніші, були. Грабили попереду таких. І голод був. Даже були такі сім'ї, де було по п'ятеро дітей, вони по куски ходили, ну, не лазили нічого красти. І їли шавель, опуцькі вороб'ячі, листя липи, полову гречневу, полову із проса, очистки із картоплі. І люди мерли. Не з кожної сім'ї, ну, мерли побачаго і самі себе закопували. Є даже в нас місце, це я від свекрухи пізніше знала, у ліску, де жила сім'я, і всі померли. І поки баба там жила, вона могилки там відвідувала, хрестики сама ставила. А тепер що там – я не знаю, бо вже сім років не хожу.

... Просто винуватого не найдеш. Просто час такий було, період, я думаю. Ну, грабіж був – це ж уже не секрет. Люди даже закопували хліб, то ходили з палками шукали».

Марія Олексіївна Борисенко
1930 р. н., с. Займище

«Я не знаю, а мені мама розказувала: стояли мельниці, стояли сукновальні, гребля була красива. Як була неділя чи празник який, то все село сходилося сюди до греблі. Красиво так було, молодьож по греблі ходить, красота була. Стояли мельниці, водою мололось зерно, муку молולי. Сукно валили, водою все робили».

А тоді продавалося десь? Що з ним робили?

«Ні, приїжджали здалеку люди, для себе валили. Тоді люди багато овечок держали, то доводилося по три дні своєї очереді ждати, щоб сукно звалити. Хазяєва строїлися самі. І моєї мами дід сам, своїм трудом построїв дві сукновальні і мельницю, усе

сам построїв дід Мартин. А як прийшла совєцька власть – порозбивали все, все унічтожили. Це, кажуть, кулаки строїли, дак нада його унічтожить. А нашо? Воно ж би й колхозу пригодилося, і мельниці, і гребля. І міст через річку скільки годів був. Так розбить розбили, а построїть – нема.

Дід Мартин, це вже моєї мами дід, а мій прадід, такий був трудяга, що вдень робить на землі, а вночі – коней сам пасе і рибу ловить. І, казала мама, як прижене коней, то і риби ночви принесе. Не лїнився, такий був трудяга, що поставив погріб і досі він стоїть. А як прийшла ця власть, вигнали його з хати і з голоду вмер».

Олександр Матвійович Ушатий
1928 р. н., с. Займище

«Батько був із зажиточної сім'ї. Жили, значить, до 32-го года. Коли в 30-му году почалася колективізація, батьку дали корову, коня, інвентар. Займалися сільським хазяйством до 1932 – 1933 года. Батько у 30-м году пішов у колхоз, а дід Мойсїй не захотів іти. Нам давай накладатъ налог на сім'ю. Раз наложили – виплатили, що було. Другий раз наложили – нічим платитъ. Батька забрали в сельсовет, посадили: будеш платитъ? Він подумав, каже: «Буду платитъ». Його відпустили вночі. Він приходить додому, забирає матку і хода. Втікають вони за границю в Білорусію. Дня через три під'їжджають підводою і вибирають все з хати, все дотла, де що тільки можна взять – все забрали. Даже було в запасі десять фунтов муки, то один із їх (їх було десь чоловік шість підводою) за цю муку. А баба – собі. То її до тих пір по полу тягали, що я й собі за бабу вчепився. Бросили. І остались ми без нічого. Голиє стіни. Ні картоплини, нічого. А вони обійшли весь двір із щупами. Прощупали весь двір, нічого не найшли й уїхали.

...Був такий у мене дід-матрос і баба Ганна. Вони жили зажиточно. Дід (була тут раньше бариня Кукловська) робив у барині

економом. Тоді бариня зробила його прикажчиком. Он построїв дом, которий і тепер ще стоїть. Завів хазяйство: четверо коней, п'ять корів, свиней. Завів хазяйство, найняв работника і работника – найману силу. І коли почалась колективізація, діда розкуркулили, забрали коней, забрали корів, вигнали з хати і заслали в Сибір з бабою.

... До нас приходять із сільсовета представителі і кажуть: «Вашу хату, значить, конфіскували, виселяйтесь із хати!» – «Куда?» – «Куда хочете – туди й виселяйтесь!» Ми стали виселятись. Нам нічого було терять. Голая хата, ми голиє, босіє, голодніє. І так тянулось до весни, десь до апреля-мая місяця. Тоді в началі мая, підганяють підводу, лізуть на хату, розкривають хату і буряють. На бабу: «Виводь своїх дітей, хату ми буряєм!». Куди нам діватися? Ну, оскільки, на хуторі Бужуку жила матчина сестра, а моя хресна, нас баба повела на хутор Бужик. Ну, там остаються теже було не мед.

... Проїшла ета репресія, забрали батька і односільчан, которіє були на підозренії».

У чому було підозра?

«Жили багатше, імали худобу, імали коней, землю, а це все підозрітельніє люди. Діда іще в 30-м году вислали на Сибір. Батько скривався, потім появився, ну все равно провина росла у государстві, був на підозренії. І коли його арестували, арестували брата Олексія. Ще Федір був, він робив у суді секретарем, його предупредили, що буде арешт, то той утік за границу. Ще забрали Булдія, був зажиточний такий чоловік. Батько хоть і був у колхозі, ну, син кулака. А ті уклонялися від колхозу, вони не були членами колхозу. Їхні землі, худобу конфіскували і вигнали з хати. Їх сім чоловік забрали. Ну, із семи чоловік трьох оправдали, а мого батька, дядька Олексія, Кажана, Мартина – під суд. Батьку дали 10 годів, Олексія – під розстріл, а тих – неізвесно, вивезли остальних.

... Баба ходила по селах, випрошувала щось там. Шалупайки приносила, печену картошку за пазухою. Ну, голод такий напав, що всього цього було мало. Ми тинялись по полю, збирали гнилу картошку, копали заячії бурячки. Баба рвала щавель, лободу, кропиву, парила їх і етім ми жили. А дід тільки лежав і дивився на нас. Так полежав неділь дві, не ївши, і вмер. Діда десь у середині марта похоронили».

*Лідія Дмитрівна Полосьмак
1926 р. н., с. Кучинівка*

«Прийшли, нас заставляли в колхоз іти. Мама не согласна була. Вони приїхали і все побрали, всю худобу, нічого не було на зиму. Це було у 32-му году. Ну, мама не пішла. А потом уже усю зиму голодували, усі пухли: баба і тьотя Агафія умерла. Ховали їх тоді так: копали ямки, гробів не було, нічого не було. Так кидали в ямку, аби тільки були в ямці.

... Люди ховались у лісі, ті люди, що їх розкулачили. У них побрали все, і ми жили у лісі, там була хата одна. Не було там близько нікого, одні ми жили. Люди ходили по лісу, мерзли і ніде їм було погрітися, то заходили до нас. А погрітися не можливо було, бо в кімнатах було по одному вікну, які позамерзали. Спішать вони на піч, щоб погрітися на печі. А батьку хтось сказав, що якщо ти будеш пускать кулаків – і тебе зашлем, і тебе не буде. Батько прийшов і каже матці: «Фекла, якщо ти будеш їх пускать, то я додому не прийду, будеш одна з дітьми, а мене зашлють у ссилку». Мати каже: «А чого, люди змерзли, холодно їм, треба погріти, вони теж такі, як і ми».

*Григорій Григорович Демиденко
1918 р. н., с. Кучинівка*

«Я був дома, приїжджає до мене міліціонер і каже: «Що ти робиш?» А я орав, то коні паслися. «То йдемо додому, у тебе є

жорна, ти мелеш муку, роздаєш людям і сам печеш хліб, чого нельзя делать». Я кажу: «Нема в мене жорна». «Ідем, ідем, побачим, у тебе у клуні, у засіці за кулями стоять жорна». Ну що: «Йдем» – кажу. Приводить він мене додому, я відкриваю клуню, вона там стояла на городі. Він каже: «А ну, давай, дивитися будем». Поліз. «А це, – каже – що стоїть? А ти кажеш жорна нема. Зачем ти мелеш зерно і людям роздаєш?» Я кажу: «Для себе зробив, для себе мелю, треба ж якусь балабушку спекти». «Витягуй жорна!» Я кажу: «Я не потягну, тягни ти». Він витяг жорна із клуні: «Шукай топор!» Я кажу: «На, ось, топор, а що ти робишь будеш їм?» «Поб'ю!» «Бий!» Бив він ті камні на жорні, товщиною з долоню. Я кажу: «Ти не розіб'єш його». Раз уплескав обухом, удруге. «Лобом бий – не розіб'єш!» «Скидай каміння!» Я скинув. «Копай ямку!» Я викопав. Він за той камінь верхній (нижній і тепер десь у дворі стоїть): «Кидай у ямку!» – думав, що він там віковатъ буде. Кажу: «Полегшало?» А він: «Оце будеш молоть, імей у виду! Іди роби, що ти там робив!». Кажу: «Заставили орать, то ору». «А, що будуть сіять?» «Не знаю». «Так от, бросай коней і орать ти не будеш!»

... Умер дід мій (батьків батько), умерли батькові два брати – Євсій і Макар – з голоду. Такий голод був, що жменьку макухи дадуть на день на їду – хоч їж, хоч удавись. Бувало таке, що йде-йде за плугом, а тоді: брик – впаде – і все».

Михайло Десанович Шатирко
1925 р. н., с. Рогізки

«Я 1925 года рожденія. Сім'я у нас була 8 чоловік. І у зимне время, я помню, як отец сидів і шив мені сапоги. Прийшла сильная із сельсовета і предложила: «Десан, ідіть у школу на собраніє». Заставила розписаться, і він у 8 часов вечора пішов у школу на збори. Там йому піднесли заявленіє: «Розпишись, Десан, і пайдьош в колхоз работать». А он отказавсь. Його не відпу-

стили із школи домой, а на утро угнали на Березное. І там, у Березному, осудили, дали чотири года заключенія і відправили на Біломорканал. Із Біломорканалу він уже не повернувся. Після того, як забрали батька на Біломорканал, днів через 15-20 приїхали підводами із сільсовета і вигребли все імушество: і діжки, і бочки, і ткацькі понаряди. Все вигрузили. А до третьої підводи прив'язали корову. Мама моя плакала, падала навколінці, обнімала сапоги начальника і просила: «Покиньте корівку». А нас було шестеро дітей, а вони не послухали і корову забрали. Забрали корову і так ми остались жити. Я питаю у матері: «Шо у вас було за багатство?» І вона розказувала, що в нас був вітряний млин, була корова, дві лошади, а скільки землі! Вона говорила, що землі було в нас дві з половиною десятини пахотної і півтори десятини сінокоосу і шістдесят соток лісу (орішник, тощо). Питаю: «А хто обробляв землю, наймали кого?» Каже: «Ні, синок, я тебе, жавши жито, народила в полі під копою».

***Віра Петрівна Шатирко
с. Рогізки***

Віро Петрівно, ми стоїмо на місці, де був млин Вашого батька чи діда. Хто його будував?

«Батько. Як будували? Купляли телят і продавали, а самі їли із кишками суп. А його (млин) строїли. А як вітер, треба іти молоть. Несуть всього, батько каже: «Ні, я молоть цього не буду, треба щось лучше». І затіяли вони парову з Семаком. Построїли, год вони попухкали (двигатель тоді, мабуть, якийсь був, не знаю я шо). І все, песня спелась, прийшли вже забирати парову. А, по-перше, не парову, а їх забирать. А їх уже звістили. То цей Семак пішов, чи умніший був. А батько – ні, може, нас кидать не хотів. У нас же був іще дід і матка покійна, і нас двоє – я і брат. Він (Семак) утік, то і приїжджав живий, а батька забрали на канал той. Чи на канал, чи ще куди, ну, як забрали, то так він і пішов.

Записано заступником голови Щорської районної державної адміністрації Галиною Федорівною Сиваш.

У серпні 1932 року в селах Рогізки і Кучинівка чинили опір політиці теноциду мешканці Щорського району.

Ці події описані у виданні Щорської центральної районної бібліотеки «Жіночий бунт» (Жіночий бунт (Масова волинка у селах Рогізки та Кучинівка). Історична довідка / Щорська центральна бібліотека ім. 40-річчя Перемоги. – Щорс, 2007. – 20 с.), яка була презентована у листопаді 2007 року.

Свідчення про ті події на підставі спогадів мешканців Рогізок і Кучинівки зібрав вчитель історії Кучинівської ЗОШ І-ІІІ ст. Іван Олексійович Стасенко.

Упорядковані ці матеріали були співробітниками Щорської ЦРБ.

***Булденко Марія Федорівна
1921 р. н., с. Кучинівка***

«Було це 19 серпня 1932-го. Зо два десятки мешканок Рогізок, озброївшись вилами та сокирами, рушили до Сновська [сучасне місто Щорс] визволяти Варку, яку заарештували, попри те, що мала маленьких дітей. Коли натовп прямував селом, жінки закликали усіх: «Ходімо!». Церковні дзвони били набат. Невдоволенних останніми подіями було багато. Кучинівці збігалися до сільради, баби з підсобки повитягували скрині з конфіскованим добром, викидали речі зі словами: «Беріть, де чие!» При цьому рвали папери, зриваючи гнів.

Мати, налякана недавніми репресіями щодо нашої сім'ї, сама не пристала на заклики повстанців і дітей у сінях причинила. А коли випустила, я аж до полудня бігала за тим натовпом. Бачила, як з району приїхав уповноважений та з переляку заліз на клена.

Надвечір прибули солдати. Уранці почалися арешти. Забирали жінок. Доходило до парадоксів: у однієї жінки був наріз на нозі. Тож вона ходила, спираючись на палицю, яку розцінили як зброю. Попри те, що мала дітей двох і чотирьох років, засудили до трьох років. Цілу колону жінок (чоловіків серед них не пам'ятаю) погнали під вартою до райцентру».

*Кислак (Акуленко) Ганна Корнійвна,
1922 р. н., с. Кучинівка*

«Мені у той час було десять років. У той день я надворі доглядала дитину, а мати шила в хаті. Несподівано задзвонили усі дзвони в церкві, я поклала дитину і кинулась у хату до матері з криком: «Пожежа! Пожежа!», бо знала, що коли дзвонять дзвони, значить, десь горить.

З хати я вискочила на вулицю і побачила, як великий гурт жінок з рогачами, вилами чи просто з великими палицями бігли слідом за якимсь чоловіком, намагаючись його спіймати. Нарешті його наздогнали, спіймали і потягли до сільради, вимагаючи, щоб він подзвонив до району, в Сновськ, і повідомив про зміну влади в Кучинівці. А потім у приміщенні сільради почався погром: винищували все, рвали документи, де були записані всі податки і недоїмки, а діти виносили те шмаття на подвір'я.

Через деякий час до сільради під'їхала машина з району, в якій сиділо троє чи четверо чоловіків. Частина жінок міцно тримали за шкіряну куртку голову сільради Чеховського Василя Дмитровича, нагороджуючи його стусанами, а інші жінки оточили машину і почали стукати по ній кулаками, вимагаючи не закривати церкву і не примушувати йти до колгоспу. Раптом у зручний момент полонений голова сільради рвонувся з жіночих рук і швидко кинувся до дверцят машини, залишивши свою шкірянку в руках бунтівниць. Машина рвонула з місця, забравши врятованого від розправи.

Повсталі жінки вирішили, що треба пообідати. Недалеко була їдальня для приїжджих і місцевого начальства. Швидко відбили замки у їдальні і в погребі, витягли всю їжу і почали обідати, а пообідавши, пішли до багатія Ступоніжки. Попереджені господарі втекли, а жінки увірвалися в двір і почали його громити, розкидали мішки з мукою і зерном, намагалися тараном вибити двері комори, але вони виявилися міцними. Наступного дня з'явилась у селі кінна міліція, і багатьох жінок забрали до тюрми...»

***Приходько Олександра Прокопівна,
1920 р. н., с. Рогізки***

«1932 – 1933 роки були найважчими роками для нашої сім'ї і всіх односельців: не вистачало головного – хліба. Людей примушували вступати до колгоспу, а хто не хотів – обкладали великими податками. Щоб вижити, доводилось пекти млинці з бруньок, лободи, липового листя. Їли протухле м'ясо, гнилу картоплю, гороб'ячий щавель. Не легше було прогодувати худобу, якій давали стару солому з даху хліва. Земля оброблялась погано та й сіяти було майже нічого. Мій дід помер від голоду, батьки пішли до колгоспу, і я теж пішла туди працювати в 13 років, щоб заробити шматок хліба».

***Самород Парасковія Іванівна
1919 р. н., с. Рогізки***

«Дуже й дуже важкі то були часи: 1932 – 1933 роки. На той час наша сім'я складалася з чотирьох осіб, а мені було 14 років. Коли почалася колективізація, у нас забрали коня і весь реманент у колгосп. Пізніше для сплати податку зерна стали забирати з господарства все, що можна було забрати. План по здачі зерна державі наша сім'я с'як-так виконала, а рештки закопали в землю, щоб зберегти для посіву на наступний рік. Але місцеві активісти вишукували по всіх закутках, копирсали землю, аби

знайти зерно. Наша сім'я змушена була подати заяву до вступу в колгосп, бо колгоспникам на той час жилося трохи легше.

Їсти було нічого. Квіти, листя, бруньки з липи – оце і вся їжа. З бруньок і листя липи пекли млинці – липчаки. Коли вже стали досягати хліба, з'явилась молода картопля, дітлахи почали обшморгувати нестиглі колоски та підривати кущі картоплі, щоб якось вгамувати голод. Мати терла картоплю і, змішуючи її з молоком, варила кисіль. Від тривалого недоїдання я втратила зір. Коли сідали до столу, мені підсовували миску і давали в руку ложку. Згодом зір повернувся до мене. І не дай, Боже, щоб повернувся той страшний час, той голодомор».

***Житник Антон Васильович**
1906 р. н., с. Рогізки*

«Голодомор 1933 року я пережив уже дорослою людиною, мені було тоді 26 років. Наша сім'я складалася з шести чоловік. Як і більшість людей нашого села, ми змушені були подати заяву про вступ до колективного господарства. Тоді коня і реманент віддали до колгоспу. Тих, хто не хотів вступати в колгосп, визначали як куркулів, виганяли з хати і забирали все, що можна було забрати. Хату потім забивали гвіздками і ніхто не мав права туди зайти.

Їсти було майже нічого, єдина надія – це стара корова. Молоко ми ділили порівну між усіма членами сім'ї і запивали ним липові пампушки. У той час продподаток був не лише на зерно, а й на м'ясо і молоко, їх не вистачало, і ми змушені були купляти продукти, щоб потім здавати їх державі. Хто тримав порося – шкіру з нього повинен був обов'язково здати державі. Коли досягали вцілілі яблука, мати пекла їх і подавала нам – це було свято для сім'ї: ті яблука були для нас смачнішими, ніж цукерки! Багато хто помер від голоду, але в наш дім це горе не прийшло. І нікому було пожалітись на своє ста-

новище, тому що боялись влади, і навколо нас і всіх були такі біди, горе і злигодні.

Жіночий бунт. (Масова волинка у селах Рогізки та Кучинівка). Історична довідка / Щорська центральна бібліотека ім. 40-річчя Перемоги. – Щорс, 2007. – С. 14 – 16.

II. ЛЮДЯНІСТЬ У НЕЛЮДЯНИЙ ЧАС 1932 – 1933 рр.

Українським інститутом національної пам'яті започатковано Всеукраїнську акцію «Людяність у нелюдяний час». Серед хаосу, безкінечних втрат і страху під час Голодомору 1932 – 1933 рр. продовжували діяти люди, що не злякалися, не втратили співчуття і простягнули руку допомоги приреченим. Чернігівська обласна державна адміністрація послідовно організовує роботу щодо відновлення та збереження пам'яті про них. У даному розділі представлені вибрані документи та свідчення очевидців, яку зібрали районні державні адміністрації, органи місцевого самоврядування, архівісти, історики, краєзнавці області.

Він складається з двох частин: вибраних документів із Державного архіву Чернігівської області і свідчень людей, які вижили під час Голодомору 1932 – 1933 рр. Архівні документи відібрані із збірника «Голодомор 1932 – 1933 рр. на Чернігівщині: влада та народ. Збірник документів / Відп. ред. Р. Б. Воробей; упорядники Н. М. Коваль, А. В. Морозова, Н. М. Полетун – Чернігів: КП «Видавництво «Чернігівські обереги», 2008. – 408 с.» і подані відповідно чинних вимог щодо їхнього оприлюднення. Вибрані свідчення очевидців упорядковані на основі наданих записів або попередніх публікацій. Повністю уніфікувати тексти упорядникам не завжди вдавалося через брак якоїсь інформації, наприклад, дати народження свідків. Мовні й правописні особливості оригіналів збережено, виправлено лише явні помилки та розставлені розділові знаки згідно з сучасними вимогами. Курсивом подані додаткові дані про свідків, коментарі та дані про тих, хто записав свідчення.

1. Вибрані документи із Державного архіву Чернігівської області

№ 1

ІНФОРМАЦІЯ УПОВНОВАЖЕНОГО ПО с. ВАСЬКІВЦІ ВАРВИНСЬКОГО РАЙОНУ І. СНІЖКА ДО РАЙКОМУ КП(б)У ПРО ВІДМОВУ КЕРІВНИЦТВА ВИКОНУВАТИ ПЛАН ХЛІБОЗАГОТІВЛІ ЧЕРЕЗ ВІДСУТНІСТЬ ХЛІБА

17 лютого 1932 р.

1. Справа з виконанням плану хлібозаготівлі по сільраді по стану на 17 лютого зірвана. Лютневе завдання з 450 ц виконано на 10,5%.

2. Колгоспівські бригади, які працювали окремо по колгоспу, не працюють – зняті з роботи головою колгоспу, він, мов, секретар партгрупи.

3. З боку секретаря партгрупи тов. Горба проведена робота серед колгоспників та колгоспівського активу про те, що у колгоспників хліба немає і нам нічого робити. Заява тов. Горба [від] 17 лютого про те, що «я не можу проводити хлібозаготівлі серед колгоспників, тому що в них хліба немає, що в мене є 150 заяв колгоспників, які просять хліба».

4. На пленумі сільради вкупі з активом 17 лютого мною вжито самих рішучих заходів щодо ліквідації такої думки й рішуче пленум засудив таку думку, домагаючись виконання [плану] до 20 лютого 1932 р.

5. З боку секретаря партгрупи проявлені явно на практиці право-опортуністичні дії, про що зафіксовано у постанові партгрупи.

Уповноважений РПК

Сніжок

Голодомор 1932 – 1933 рр. на Чернігівщині: влада та народ. Збірник документів / Відп. ред. Р. Б. Воробей; упоряд. Н. М. Коваль, А. В. Морозова, Н. М. Полетун – Чернігів: КП «Вид-во «Чернігівські береги», 2008. – С. 37 – 38.

№ 2

ІНФОРМАЦІЯ СЕКРЕТАРЯ ПАРТОСЕРЕДКУ с. САВИНЦІ ВАРВИНСЬКОГО РАЙОНУ ДО РАЙКОМУ КП(б)У ПРО ВИСТУПИ ЧЛЕНІВ ПАРТІЇ ПРОТИ ПРИЙНЯТТЯ ПЛАНУ ХЛІБОЗАГОТІВЛІ

1 серпня 1932 р.

31 липня о 9-й год. ранку мною були скликані зачинені партійні збори по питанню хлібозаготівлі. Після довгого обміркування при голосуванні Андріяненко, Чепурний і Галич голосували проти прийняття плану хлібозаготівлі, даючи такі мотивировки, що йшов план реальний по сільраді 37 700 п (по секторах Савинці колгоспники 20 600 п, Гужівка 6 700 п і односібники 10 400 п). Виконати його можна, но тоді усі будуть голодні та не засіяна земля буде – то потому ми і проти. Заявляють, що хліб державі дати треба, після таких зборів я звернувся за порадою до тов. Біленка, який порадив скликати бюро партосередку, добитися прийняття плану. Чепурний погодився, а Андріяненко не лише не погодився, а навіть подав заяву про вибуття із партії. Бюро партосередку вивело зі складу бюро партосередку Андріяненка і приступили до обговорення на зачинених партзборах, де обратно те ж повторюється, приєднується ще тов. Малюга із такою ж думкою до попередніх, тов. Чепурний відколюється від тієї думки. Виступи Галича, Малюги обратно повторюються, що план виконати можна, але люди залишаються голодні і от цих трудностей, як Галич заявив, я і боюся.

Приступили до голосування. Галич, Малюга, Потапенко, Андріяненко другий маневр роблять – утримуються. Коли я поставив питання в упор, то Галич подав заяву про вибуття із партії. Перед відкриттям партзборів я мислив поставити питання про виключення Андрія-

ненка із лав партії, але коли подана друга заява відставити. І я рішив запрохати Вас або члена бюро РПК для розв'язання безобразного становища і прохаю сьогодні або Вас прийти, або командувати у с. Савинці члена бюро РПК. Доповнюю, що коли ми на комісії одержали план хлібозаготівлі, тов. Чепурний відправився у хут. Хукалівщину, розказав за плани хлібозаготівлі, чим создав безобразний стан поміж колгоспниками навколо питання хлібозаготівлі. Правда, на роботі у колгоспі це не відбилося – праця дружна.

Ще раз прохаю прийти, бо із таким станом я не можу йти на президію за участю активу щодо прийняття плану хлібозаготівлі на збори.

Секретар партосередку

Підпис нерозбірливий

Голодомор 1932 – 1933 рр. на Чернігівщині: влада та народ. Збірник документів / Відп. ред. Р. Б. Воробей; упоряд. Н. М. Коваль, А. В. Морозова, Н. М. Полетун – Чернігів: КП «Вид-во «Чернігівські береги», 2008. – С. 71 – 72.

№ 3-4

ІЗ ПРОТОКОЛІВ ЗАСІДАНЬ ТРІЙКИ ПРИ ОБЛАСНОМУ ОРГКОМІТЕТІ КП(б)У ПРО ЗВИНУВАННЯ КЕРІВНИКІВ І ПРАЦІВНИКІВ КОЛГОСПІВ У РОЗКРАДАННІ КОЛГОСПНОГО ХЛІБА, ЙОГО ПРОДАЖУ, БЕЗГОСПОДАРНОСТІ, НЕВИКОНАННІ ХЛІБОЗАГОТІВЛІ, НЕЗАКОННІЙ ВИДАЧІ ХЛІБА, АГІТАЦІЇ ПРОТИ ВИКОНАННЯ ПЛАНУ ХЛІБОЗАГОТІВЛІ

3 – 9 грудня 1932 р.

№ 3

3 грудня 1932 р.

С л у ш а л и: 1. Дело по обвинению руководителей колхоза

им. Войкова в с. Козел Черниговского района Тарарака, Агеенко и др. в числе 12 чел., среди коих 3 члена партии, в несдаче мерчука в размере 1836 п, расхищении и продаже мерчука в размере 597 п, расхищении колхозного хлеба и спекуляции с присвоением денег.

П о с т а н о в и л и: Дело передать для гласного слушания в областной суд.

С л у ш а л и: 2. По обвинению работников колхоза «Новая жизнь» Петровского сельсовета Бобровицкого района Данько, Кияшко и др. в числе пяти человек беспартийных за организованное хищение зерна во время молотьбы и продажу его.

П о с т а н о в и л и: Передать для гласного слушания на месте в областной суд...¹

С л у ш а л и: 6. Дело по обвинению руководства колхоза «Новая жизнь» с. Ковтуновка Прилукского района: председателя колхоза Бузия, завхоза Разсовского, председателя кооперации Загребельского, председателя сельсовета Авдеенко и др. – всего в числе шести чел. – в саботировании хлебозаготовок, бесхозяйственности, систематическом хищении, самоснабжении за счет колхоза и промтоваров, разложении колхоза, неправильных натуральных выдачах колхозникам, бесхозяйственности и хищениях в колхозе, незаконной выдаче хлеба и т.д.

П о с т а н о в и л и: Заслушать на месте облсудом...

С л у ш а л и: 10. Информацию т. Двинянинова о рассмотренном Прилукским нарсудом деле по обвинению руководителей Рудовского колхоза Прилукского района во главе с председателем колхоза, членом партии в систематическом разбазаривании продуктов колхоза под видом общественного питания, неправильном распределении трудаванса, хищении хлеба с тока и во время перевозки, кражах, связи со спекулянтом, занимающимся продажей хлеба, неоприходовании хлеба и недостатке хлеба в кладовой, по которому вынесен приговор с наказанием не свыше 4 лет.

П о с т а н о в и л и: Принять к сведению заявление т. Батрака о том, что приговор прокуратурой опротестован. По отмене приговора дело заслушать на месте выездной сессией облсуда...

С л у ш а л и: 20. Дело по обвинению гр-на Шерстюка из Носовского района за убийство с целью террора члена сельрады.

21. Дело по обвинению гр-на Шмаровоза в убийстве с террористической целью члена сельрады.

22. Дело по обвинению гр-на Демочки из Нежинского района в убийстве с террористической целью председателя производственного товарищества сельсовета.

23. Дело по обвинению гр-на Зеваки и др. в числе четырех человек из Новгород-Северского района в убийстве с террористической целью через окно секретаря сельсовета.

24. Дело по обвинению гр-на Адаменко и др. в числе семи человек из Новгород-Северского района за антисоветскую агитацию и совершение теракта над активистом села.

П о с т а н о в и л и: Принимая во внимания, что в Черниговской области террор не прекращается и местами оказывает влияние на активность отдельных представителей власти, в целях репрессивного воздействия и создания надлежащей политической обстановки поименованные 5 дел заслушать в показательном порядке на месте совершения терактов выездной сессией облсуда. . .

Председательствующий
Члены

Маркитан
Батрак
Двинянинов

¹ Тут і далі вилучено дані по населених пунктах, що зараз не входять до складу Чернігівської області.

№ 4

9 грудня 1932 р.

...С л у ш а л и: 4. Дело по обвинению руководителей колхоза с. Новый Глыбов Остерского района Кулика и др. в числе десяти чел., среди коих 3 члена партии, в систематическом расхищении

колхозного имущества и хлеба, расстрате средств, связи с кулацким элементом и выселении бедняков из кулацких хат с целью предоставления домов последним, систематическом пьянстве, и счетовода колхоза, на которые тратились средства колхоза, с целью оправдания которых производилось расхищение имущества и подлоги, незаконном использовании натурфондов колхоза для кулаков и лишенцев, неправильном распределении натуральных авансов, приписке трудодней кулацкому элементу в ущерб бедняку и т.д.

П о с т а н о в и л и: Заслушать дело на месте выездной сессией облсуда.

С л у ш а л и: 5. Дело по обвинению гр-н с. Рогозки Сновского района Примакова и др. в числе восьми человек в оказании сопротивления представителям сельсовета при выполнении плана хлебозаготовок, избиении актива сельсовета, разграблении имущества актива сельсовета, произведенного в августе 1932 г., систематической антисоветской агитации и призыве к террору над активистами.

П о с т а н о в и л и: Заслушать дело на месте выездной сессией облсуда...

С л у ш а л и: 11. Дело по обвинению Бурды и др. в числе восьми человек из с. Красный Колядин Дмитровского района в оказании активного сопротивления изъятию хлеба и избиении участников бригады, производивших таковое, антисоветской агитации и распространении провокационных слухов, [о том, чтобы] задушить бригадира Чепеля.

П о с т а н о в и л и: Заслушать дело на месте выездной сессией облсуда.

Председательствующий
Члены

*Маркитан
Двнянинов
Батрак*

Голодомор 1932 – 1933 рр. на Чернігівщині: влада та народ. Збірник документів / Відп. ред. Р. Б. Воробей; упоряд. Н. М. Коваль, А. В. Морозова, Н. М. Полетун – Чернігів: КП «Вид-во «Чернігівські береги», 2008. – С. 123 – 126.

№ 5

ІНФОРМЗВЕДЕННЯ ЧЕРНІГІВСЬКОГО МІСЬККОМУ КП(б)У ПРО ХІД ТА ЗАСТОСУВАННЯ РЕПРЕСІЙ ПІД ЧАС ХЛІБОЗАГОТІВЛІ

10 грудня 1932 р.

Стан хлібозаготівель

На 10 грудня стан хлібозаготівель по селах приміської смуги такий: колгоспи виконали 98% свого плану, контрактанти-одноосібники – 80, твердоздавці – 56,8% (за даними сільрад, а не «Заготзерно»).

Разом по сільсектору – 86,2%; радгоспи виконали – 107, 6%.

По продовольчих культурах річний план виконано загалом на 68,8%. Насіннєпозику повернуто на 32,6% річного плану, мірчука – 28%.

Аналіз боргу

Весь борг по хлібу дорівнює 1000 т або 14% річного плану.

Аналіз боргу дає такі наслідки. Колгоспи заборгували 1,5% річного плану, 14 сіл по одноосібному сектору заборгували 10% та всі інші села – 3–4% річного плану. В цьому загальному числі борг за твердоздавцями досягає 5% річного плану.

Відповідно цьому МПК перерозподілив останнім часом сили уповноважених по селах та в селах по кутках.

Причини відставання

Відставання хлібозаготівель пояснюється також ¹ ще причинами, що їх викладено в попередньому інформлісті, що зводяться до невміння партосередками організовувати дієву відсіч опору класового ворога, що саботує хлібозаготівлі.

Репресії, що їх в листопаді було застосовано, дали певний злам, але досить було пройти першій хвилі репресій, щоб партосередки заспокоїлись і дали цим підставу для ² а далі більш штрафувати не будуть, так що з хлібом не поспішайте здавати.

Характерно для поведінки партосередків, що коли до пленуму МПК щодня надходило до 400 ц хліба, то в перші 3 дні після пленуму наді-

йшло по 30 ц, а в останні 3 дні ледве піднялось до 120 – 150 ц.

Рівень масової роботи загалом хоча незадовільний, але помітно підвищився. В кожному майже селі десятки одноосібників беруть участь у бригадах по хлібу.

Слід все ж відмітити, що переважна частина хліба, що зараз заготовлюється, йде за рахунок виявлених ям, безспірного вилучення³, а не добровільної здачі.

Поширеним явищем стало виявлення чужого захованого⁴ хліба в куркулів й твердоздавців (та навіть у колгоспників), що акуратно виконали свої завдання (села Халявин, Роїще, Козел, Ковпита, Івашківка, Петрушин і багато інших сіл).

Цими фактами зайвий раз підкреслюється вся різноманітність форм й способів саботажу хлібозаготівель, що її проявляють класово-ворожі елементи села, що вперто опираються хлібозаготівлям.

Класова боротьба

Не вщухає також й гостра класова боротьба. За ці дні було організовано замах на голову сільради с. Анисів т. Кошарного (донесення тов. Крестова).

У с. Пльохів стріляли по секретареві партосередку т. Апанасенку (заява останнього).

У с. Куликівка сталася озброєна сутичка між групою злочинців і бригадою колгоспників, причому під час перестрілки одного з злочинців поранено (інформлист т. Коржа).

У с. Андріївка забито колгоспника, що намагався затримати крадіїв колгоспного майна. По дорозі між цим селом і с. Ковпита пограбовано й обеззброєно інспектора міліції (матеріали міліції).

По всіх селах поширені крадіжки, особливо коней. До речі, міськмліція надто слабо бореться проти цих явищ, загалом слабо бере участь у боротьбі за хліб, особливо із спекуляцією хліба, м'яса і т. ін. на базарах і поза базарами (бюро МПК зараз вживає заходів зміцнення керівництва міськмліції).

Застосування репресій за хлібозаготівлі

Окремі партосередки наші директиви щодо неприпустимості

огульних репресій зрозуміли в спосіб потреби зовсім обмежити репресії ([села] Петрушин, Рудка, Мохнатин та ін.).

Поруч цього встановлені факти вживання насильства з боку бригади під час вилучення хліба ([села] Количівка, Кархівка). Зараз ці факти перевіряються. Все ж в загальному спостерігається останніми днями обмеження вживання репресій.

МПК дав директиву, за якою на всіх керівників села покладається персональна відповідальність за те, щоб жодного з твердоздавців, що не виконав свого твердого завдання по хлібу, м'ясу, картоплі тощо, не залишати поза відповідної до цього репресії.

У багатьох селах під впливом труднощів щодо вивершення хлібозаготівель почувається невір'я в свої сили, в змозгу виконати повністю плани. На запит МПК про терміни для кожного села, що їм потрібні, щоб закінчити хлібозаготівлі, керівники сіл Смолин, Свинь, Рябці, Хмільниця, Івашківка, Брусилів, Кархівка, Зайці заявили, що вони не можуть «сказати, коли буде в них закінчено хлібозаготівлі».

Ряд інших товаришів дали алілуйські обіцянки і не здійснили їх.

Соцдопомога

Саме через ці труднощі знову почались розмови за долю «соцдопомоги», що її дали навесні 1932 р. Білоцерківському, Богуславському районам (6500 ц), і подачу до нас прохань про зарахування її до планів хлібозаготівель ([села] Кархівка, Сибереж, Пльохів, Івашківка і т. ін.).

По суті за відповідною постановою ЦК КП(б)У це так й належало зробити, але досі не зроблено. Прохання обкому прискорити розв'язання цього питання позитивно, тим більш, що по Київській області «соцдопомогу» давали якраз райони нинішньої Чернігівської області.

Партрепресії

Зважаючи на факти змикання з куркулями, переродження окремих комуністів, МПК за листопад місяць виключив трьох комуністів (Стаченко – заарештовано, Молочко, Товстоліс), матеріали за них передані до прокуратури, в залежності від закінчення яких буде поставлено питання про їх висилку.

По відношенню партосередку с. Козел МПК порушив клопотання перед обкомом про чистку партосередку.

Рішення МПК про чистку Козлянського партосередку зараз обговорюється всією парторганізацією району. Рішення облбюро про виключення Яременка (органістр Носівського РПК) було обговорено на пленумі МПК і МКК і всіма партосередками міста і сіл. Проте й зараз встановлюються ще окремі факти пияцтва голів сільрад (Тригуб, Кошарний), секретарів партосередків (Апанасенко) та спроб захищати куркуля й переховування його хліба (такі матеріали зараз перевіряються по селах Халявин, Петрушин, Терехівка й Козел).

Заготівля картоплі

Заготівля картоплі по району набагато гірше проходить, ніж хлібозаготівлі. Причини відставання аналогічні як і по хлібозаготівлі й ускладнюються ще тим, що, коли по хлібозаготівлі плани двічі скорочували ⁵, то плани картоплезаготівель *тричі збільшували* ⁶.

Крім того, неможна не визнати тут й факту недостатньо вмілого планування районом картоплезаготівлі, так само як і недостатнього обліку заготовленої картоплі, особливо тієї частки, що навесні 1932 р. заготовлювалася децентралізованим порядком понад 30 заготівниками.

Чимало фактів свідчать, що навіть й колгоспи зараз вичікують на погіршення погоди, щоб цим позбавитись картоплезаготівель.

Зараз проводиться обстеження 10-12 колгоспів з мізерними наслідками виконання планів заготовки під наглядом потреби провести частки перебільшених посівфондів картоплі в заготівлі.

М'ясозаготівлі

На 5 грудня за неповними відомостями виконано 61% нового ⁷ кварталного плану. В зв'язку із застосуванням репресій по хлібу натуральними штрафами, чимало худоби мусить піти в рахунок м'ясозаготівель.

Це так само, як і наголос, що в останні дні МПК зробив на м'ясозаготівлі, дають впевненість сказати, що кварталного плану м'ясозаготівель буде виконано 25 – 30 грудня.

Секретар МПК

Склярський

P.S. Питання за колективізацію висвітлюємо окремим листом згідно вимоги обкому⁸.

¹ Слово *також* виправлене на *тими же*.

² Частина тексту відсутня.

³ Слова *безспірною вилучення* вписані між рядків.

⁴ Слова *чужого захованого* вписані між рядків.

⁵ Слова *ще тим, що коли по хлібозаготівлі плани двічі скорочували* дописані від руки.

⁶ Виділені курсивом слова підкреслено автором документа.

⁷ Слово *нового* вписане між рядками.

⁸ Слова *згідно вимоги обкому* дописані ручкою.

Голодомор 1932 – 1933 рр. на Чернігівщині: влада та народ. Збірник документів / Відп. ред. Р. Б. Воробей; упоряд. Н. М. Коваль, А. В. Морозова, Н. М. Полетун – Чернігів: КП «Вид-во «Чернігівські обереги», 2008. – С. 129 – 133.

№ 6

ІЗ ПРОТОКОЛУ ЗАСІДАННЯ БЮРО НОВГОРОД-СІВЕРСЬКОГО РАЙКОМУ КП(б)У ПРО ПОКАРАННЯ ПАРТІЙНИХ ПРАЦІВНИКІВ ЗА НЕВИКОНАННЯ ПЛАНУ ХЛІБОЗАГОТІВЛІ

13 грудня 1932 р.

С л у х а л и: Про партійно-масову роботу в зв'язку з хлібозаготівлями (Холод, Медведєв, Підлужний).

У х в а л и л и: 1. Тов. Медведєв, секретар партосередку, за бездіяльність, що призвела до розкладу деякої частини комуністів колгоспного активу, й за відсутність завчасної більшовицької настирливості в хлібозаготівлі та за потурання куркулеві – заслуговує виключення з лав партії, як змінившого довір'я партії. Приймаючи його заяву, що він зрозумів всю глибину помилок, припущених ним, як керівником партосередку, – тов. Медведєву дати можливість виправ-

дати довір'я партії, зобов'язавши партійний осередок, тов. Медведєва і тов. Підлужного виконати план хлібозаготівель твердими культурами до 18 грудня 1932 р.

Тов. Підлужному, голові сільради, винести сувору догану, попередивши, що в разі невиконання хлібозаготівель до встановленого терміну, його буде виключено з лав партії.

2. Секретарю партосередку с. Вороб'ївка тов. Коледі винести сувору догану, попередивши його, що [за] невиконання планів хлібозаготівель до 18 грудня 1932 р. [його] буде притягнуто до партійної відповідальності.

3. Тов. Підгурському, уповноваженому РПК, за невіїзд в с. Вороб'ївка винести сувору догану.

Зобов'язати оргінстра в ці села надіслати оргпартгрупу.

Поруч з цим попередити голову сільради с. Будище тов. Прокopenка, с. Мефедівка – секретаря осередку Компанійця, м. Новгород-Сіверський – голову міськради тов. Забудька і секретаря осередку міськради тов. Дударова, голову сільради [с.] Бирине тов. Дублику, голову сільради с. Попівка тов. Киселя, секретаря осередку с. Печенюги ¹, що в разі останніми не буде зроблено зламу в хлібозаготівлі, бюро примушено прийняти суворі партійні заходи, як неоправдавших довір'я партії.

В ці села забезпечити посилку профспілкових і комсомольських бригад та організувати соціалістичний буксир з передових сіл та колгоспів.

¹ У документі прізвище не вказане.

Голодомор 1932 – 1933 рр. на Чернігівщині: влада та народ. Збірник документів / Відп. ред. Р. Б. Воробей; упоряд. Н. М. Коваль, А. В. Морозова, Н. М. Полетун – Чернігів: КП «Вид-во «Чернігівські береги», 2008. – С. 133 – 134.

**ПОСТАНОВА БЮРО ЧЕРНІГІВСЬКОГО МІСЬККОМУ
КП(б)У ПРО ПРИТЯГНЕННЯ ДО ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
ЧЛЕНІВ ТА СЕКРЕТАРІВ ПАРТОСЕРЕДКІВ
ЧЕРНІГІВСЬКОГО РАЙОНУ ЗА СВІДОМИЙ ОПІР
ХЛІБОЗАГОТІВЛІ**

2 січня 1933 р.

Хлібозаготівлі в селах Пльохів, Брусилів, Кархівка, Куликівка, Хмільниця, Сибереж, Черниш, Шибиринівка в останню п'ятиденку грудня майже зовсім припинено, незважаючи на те, що за цими селами залишилися борги по хлібу від 200 до 500 центнерів. Партійні осередки цих сіл замість [того, щоб] рішучими заходами зламати куркульський саботаж, зайняли вичикувальну позицію, а окремі зрадники партії з партквитком у кишені стали на шлях покривання куркуля.

МПК ухвалює:

Секретаря Пльохівського партосередку Апанасенка, за змикання з куркулями, за свідомий опір хлібозаготівлям, за те, що не давав вивозити на пункти «Заготзерно» заготовленого від колгоспів та від одноосібників хліба, – з роботи зняти, з лав партії виключити. Справу на нього передати прокуратурі, доручивши їй негайно заарештувати Апанасенка, як свідомого зривника хлібозаготівель.

Виключити з лав партії члена Брусилівського партосередку Хромця Володимира за покривання куркуля Білоуса, що при його допомозі переховував свій хліб у колгоспника Романенка. Справу про Хромця, Білоуса, Романенка передати прокуратурі, санкціонувати негайне заарештування цих осіб.

Оголосити сувору догану секретарю Брусилівського партосередку Пінчуку та в цілому партосередкам Брусилова та Пльохова за проявлене ними примиренство до саботажу хлібозаготівель з боку кур-

кульських елементів села і зрадників партії, куркульських агентів Апанасенка та Хромця Володимира.

Попередити партосередки, й зокрема партійних керівників сіл Пльохів та Брусилів, [що] якщо вони на протязі 5 днів не зламають куркульського саботажу і не ліквідують свою заборгованість по хлібозаготівлях, справу про них буде передано до КК по питанню можливості дальшого перебування парткерівників цих сіл в лавах партії.

Оголосити догану парткерівникам с. Хмільниця – т. Марусику, с. Кархівка – т. Власенку, т. Краськовському, с. Куликівка – т. Коржу, т. Шевченку, с. Сибереж – т. Трухану, т. Руденку, с. Черниш – т. Рисю, с. Шибиринівка – т. Кривопуску, т. Прищепі, та уповноваженим від МПК в цих селах Романенку, Дерев'янку, Юровицькому, Кталхерману, Прохожему, Чмелю та Островському за невиконання своїх обіцянок вивершити до 1 січня хлібозаготівлі та за те, що вони по суті припинили в своїх селах хлібозаготівлі, прикриваючи таким чином куркульських зривників і саботажників.

Попередити перелічених товаришів, що незакінчення хлібозаготівель в їх селах на протязі 5 день примусить МПК вжити до цих товаришів найсуворіших партійних репресій.

Указати всій парторганізації на селі на потребу зважити за науку сіл Пльохів і Брусилів. Запропонувати всім партосередкам обговорити цю постанову на нараді всіх комуністів і комсомольців у своїх селах протягом 5 днів.

Постанову оголосити в газеті «Більшовик».

Голодомор 1932 – 1933 рр. на Чернігівщині: влада та народ. Збірник документів / Відп. ред. Р. Б. Воробей; упорядники Н. М. Коваль, А. В. Морозова, Н. М. Полетун – Чернігів: КП «Вид-во «Чернігівські береги», 2008. – С. 158 – 159.

2. Спогади свідків Голодомору про допомогу голодуючим

Бахмацький район

**Катько Марія Федорівна,
1921 р. н., с. Бондарів**

У роки Голодомору проживала у с. Бондарів, нині мешкає у м. Батурин.

«Були дні, коли прохачів милостині приходило до хати 70-75 чоловік. Спеціально рахувала, даючи по картоплині кожному і роздаючи за день великої картоплі три відра. Прийшли люди падали на коліна і цілували ноги й руки в знак подяки».

Затисано працівниками Бахмацького районного музею, 2003 р.

**Шпильова Ніна Яківна
1926 р. н., с. Рубанка**

У роки Голодомору проживала у с. Рубанка, де мешкає і нині.

«До Нового року (1933 р.) голод в селі не відчувався. Сутужно стало взимку і навесні 1933 року. У Рубанці було кілька колгоспів. Мої батьки працювали у колгоспі «Вільний робітник». Мати була членом правління, яке очолював Пилипенко. Він був дуже гарною людиною, дбайливим господарем, годував усіх трудівників та їхніх дітей. Харчувалися школярі та дошкільнята в їдальні. Давали щодня по дві миски юшки. А знаком, що скликав всіх на обід, був високо піднятий червоний прапор на тополі. Часто голова привозив з району то мішок муки, то пшона. Зразу скликав правління, яке ефективно розподіляло ті продукти між колгоспниками по 1-2 кг. Пилипенко постійно перевіряв, як харчувалися діти в дитячому садку».

Затисано працівниками Бахмацького районного музею, 2003 р.

**Яременко Ольга Гнатівна
1913 р. н., с. Городище**

У роки Голодомору проживала у с. Городище, нині мешкає у м. Мінськ.

«У 1932 – 1933 роках працювала в Городищенській школі вчителькою початкових класів. Влітку 1933 року працювала завідуючою дитячими яслами у колгоспі «Червоний лан» с. Городище. У яслах смертності не було, бо голова колгоспу Федір Доброріз давав м'ясо і хліб, часто провідував дітей».

Записано працівниками Бахмацького районного музею, 2003 р.

***Городненко Пелагея Григорівна
1925 р. н., с. Осіч***

У роки Голодомору проживала у с. Осіч, де мешкає і нині.

«Ніколи не забуду ті страшні роки. Пам'ятаю тільки величезне горе і смерть, яка не щадила ні малих, ні старих. Хоча мені й було тоді 8 років, пригадую все, ніби це було зовсім недавно.

Хліб, власне, і хлібом його назвати важко, пекли із висівок, липового цвіту та медунок. Спочатку їх сушили, потім терли на решето й пекли коржики.

Їли також кропиву, бруньки, пагони трави. В селі не залишилось ні собак, ні котів. Люди, перетерплюючи огиду, вбивали їх і їли їхнє м'ясо. Правда, найчастіше це були багатодітні сім'ї або люди, які приходили з інших міст та сіл просити милостиню («прийшли» люди). Бо ж голод перемагав усе – навіть відразу. Люди були пухлі і ледь трималися на ногах. Дуже часто помирали маленькі діти.

Наша сім'я була невеликою: чотири чоловіки. Батько – Патай Григорій Левкович, мати – Мотря Сергіївна, сестра Антоніна та я.

Батько вмів шити та лагодити взуття. Та дуже часто робив це «за спасибі», так як люди не мали чим заплатити. А взагалі, як плату, приносили хто що міг. Ми й тому були раді.

У нашому господарстві була корова, дякуючи якій ми й вижили.

По селу ходило багато людей, просячи милостиню. Ходили і маленькі діти, голі, босі. Як згадаю, то аж мороз поза шкірою. Поглянеш на них – такий жаль бере. Наче б і допоміг, але чим?!

Пам'ятаю: ходила сім'я – мати з трьома дітками, найменшій

дівчинці – років три, не більше. Двері хати були замкнені (їх не залишали незамкненими навіть вдень, боячись, що можуть вкрасити те останнє, що лишилось), то вони почали стукати у вікна, благаючи дати поїсти. Ми з сестрою попросили матір віддати їм нашу вечерю. Мати подивилась на нас з таким сумом в очах та й сказала:

– А що ж ви самі будете їсти, діточки?

– Ми не хочем, ми не голодні.

Мати дала їм кусень перепічки та трохи молока. Ніколи не забуду, як дівчинка обняла нашу матір і сказала: «Тіточко, дайте я Вас хоч у руку поцілую». І це був не поодинокий випадок.

Моя мати, царство їй небесне, говорила, що до самої смерті не забуде ті слова і той не по-дитячому дорослий погляд.

Я розкажую про голод своїм дітям і онукам. І не дай, господи, пережити їм те, що ми пережили в ті роки. Молюся Богу, щоб вони не знали і ніколи не дізнались, що таке голод».

Записано працівниками відділу з питань внутрішньої політики та зв'язків з громадськими організаціями та засобами масової інформації апарату Бахмацької районної державної адміністрації, 2003 р.

***Ковтун Іван Опанасович
1923 р. н., с. Бахмач***

У роки Голодомору проживав у с. Бахмач, де і нині мешкає.

«Моя теща Євдокія Кузьмівна, яка проживала в с. Бахмач, розповідала, що під час голоду 1932 – 1933 років, їй було дуже тяжко, адже сама виховувала трьох дочок. Одного разу до неї прийшов сусід Руденко Кузьма і каже: «Дай мені мішок». А теща й дума собі: «Такий багатий, а навіщо йому мішок?». Вона дала мішок, а він до неї: «Пішли за мною». І дав їй коробку із ячменем: «Перемелеш на борошно, дітям щось спечеш». Усе життя пам'ятала теща про вчинок свого земляка».

Записано працівниками Бахмацького районного музею, 2009 р.

Іванов Василь Максимович
1920 р., н. с. Бахмач

У роки Голодомору проживав у с. Бахмач, нині мешкає у м. Бахмач.

«Під час голодовки 1932 – 1933 років моя мати Мотря Дем'янівна, 1895 року народження, дізналась, що на Бахмач-пасажирському люди помирають. Мати робила мамалигу з кукурузної муки, брала мене, і ми носили її на станцію, в бік казарми, людям, які помирали від голоду».

Записано працівниками Бахмацького районного музею, 2009 р.

Борзнянський район

Голуб Олександра Іванівна,
1933 р. н., с. Комарівка

«В сім'ї було 5 дітей, двоє дітей в 1929 – 1930 роках померли тому, що мати була виснажена. Було трудно, забирали з комор зерно, свої вивозили. Їли медунки, лободу, конюшину, пекли млинці з трав.

В 1947 році давали четвертину хліба, тягали коняку, орали вручну.

Робила мати в бригаді. Двоє дітей народилось у матері у 1936 і 1941 році. Один хлопчик помер, бо сиділи в окопах і напали вовки. Сіяли мак, коноплю, м'яли мички, ходили в полотняних рубашках. Було дуже трудно, сусіди помагали: Параска Юрченко, Радченко Христя – баба всім ділилась».

Записано завідувачем сільської бібліотеки с. Комарівки Валентиною Іванівною Гугало.

Шульгіна Ганна Федотівна,
1930 р. н., с. Нові Млини

«Прийшли позабирали все, даже те що було в печі, повигрібали з комори, з погребів, залишили помирати голодною смертю.

Вивезли в Батурин, тоді він був райцентром, а далі не знаю. Організовували колгоспи, худобу забирали в колгоспи, так що людям залишалось помирати від голоду, яке було насіння, чи зерно теж конфісковували, так що люди пухли з голоду. Приходилось їсти гнилу картоплю, моркву, кінський щавель, не бачили ні kota, ні собаки, бо все поїли. Діти плакали, матері кричали, просили допомоги, правління колгоспу для тих, хто не хотів іти в колгосп «ХІІ партз'їзд», обрізали землю по саму призьбу, що залишалось робити людям.

Допоміг вижити людям Шум Іван Васильович, мати в його робила і він давав їй за це поїсти і приносила додому».

Записано директором СБК с. Нові Млини Миколою Олександровичем Шашкевичем.

Городнянський район

*Завалей Тетяна Прохорівна,
1920 р. н., с. Володимирівка*

Має початкову освіту. Працювала в колгоспі рядовою.

«Народилась я у 1920 році. У 1933 мені виповнилось 13 років. Тепер мало що пам'ятаю про ті часи, але щоб люди масово гинули, не пригадую. Помирили, коли чий день настане.

На той час по селу ходило чимало жебраків, вони часто вмирили від голоду. У нашій сім'ї ніхто не помер, бо мали корову. Молока багато не давала, проте було легше.

Тоді ніхто нікому не допомагав, всі виживали як могли, але моя мама, Кравченко Євдокія Харитонівна, інколи давала молоко сусідці Явдошці, бо в неї були маленькі діти. Це єдине, що знаю. А щоб хтось дуже допомагав комусь чи виступав проти такого життя – не можу сказати, можливо, не розуміла тоді».

Записано секретарем Володимирівської сільської ради Ольгою Михайлівною Скидан, 2009.

**Курико Олександра Павлівна,
1922 р. н., с. Володимирівка**

Все життя жила і працювала у рідному селі. Рано лишилась вдовою, син та дочка також померли молодими. Залишились онуки, які підтримують жінку в старості.

«Народилась я в 1922 році, у 1933 мені виповнилось одинадцять. Пам'ятаю мало, нас у сім'ї росло шестеро дітей. Жили бідно, але тримали корову, молоко було, та його не вистачало на всіх.

Деякі односельці жили ще бідніше. Моя покійна мама, Кулько Мотрона Юрківна, була дуже милосердна. Потай від нас і батька давала молоко та картоплю сусідці з дітьми, щоб ті не померли з голоду, бо постійно хворіли.

Вона і нас заспокоювала, просила потерпіти, обіцяла – життя покращає і всім стане легше.

Може, і ще хтось комусь допомагав, але так, щоб не знали, боялися, що можуть відібрати останнє. Не виступали проти такого життя, терпіли люди й усе».

Записано секретарем Володимирівської сільської ради Ольгою Михайлівною Скидан, 2009.

Ічнянський район

**Коваленко Аскольд Іванович,
1934 р. н., м. Ічня**

Вдячна людська пам'ять зберегла спогади про добрі справи Тимофія Івановича Пелітова (1903 – 1976), який тоді був головою колгоспу ім. 1 Травня у місті Ічня, Ічнянського району Чернігівської області. В Ічні й досі пам'ятають Тимофія Івановича. Він був не тільки добрим господарем, а й розумним лідером, дипломатом від Бога, спокійним, врівноваженим. Вмів гасити будь-які конфлікти і в колективі, і серед сусідів. Люди дуже поважали його і йшли до нього за порадою і допомогою.

Вже у юнацькому віці Аскольд Іванович Коваленко цікавився

своїм родоводом, краєзнавством, а також практично невідомим та забороненим історичним періодом голоду в Україні. Знаючи з розмов та розповідей батьків і сусідів про діяльність Тимофія Івановича Пеліхова на посаді голови колгоспу ім. 1 Травня, сам розпитував в нього про події тих років. Він хоч і не був свідком Голодомору, але проживає на одній вулиці з сім'єю Пеліхових до цього часу. Батько Аскольда Івановича Іван Васильович та Тимофій Іванович завжди підтримували добрі сусідські відносини, можна сказати, дружили. В подальшому між собою дружили і їхні сини Аскольд та Борис. Тому знали про сім'ї практично все і, зокрема, й про ті часи, коли їх, хлопців, ще й на світі не було.

«1932 – 1933 роки стали апогеєм Голодомору. Тихою, але впевненою ходою він почав підкрадатися з 1929 року, коли розпочалися репресії проти селян-одноосібників та насильницькими методами стали виконуватися непосильні плани-заготівлі зерна. Через те у 1930 – 1931 роках район перебував у досить складному економічному становищі. Економічно слабкі колгоспи та зовсім ослаблений індивідуальний сектор не могли справитися з державними поставками зерна. А план задачі хліба був на рівні врожайного 30-го. Тому все зерно було вивезено на заготівельні пункти. На трудодень нічого не залишилося.

У кращому становищі був колгосп ім. 1 Травня. Хоч урожай 1931 року був нижчий проти попереднього, але колгосп швидко виконав його. Завдяки сміливості, мудрості і в якійсь мірі хитрості Тимофія Пеліхова, він зумів також засипати зерно на насіння і на корми для худоби. А головне, що свідомо, на свій страх і ризик, встиг видать по 300 грамів зерна на трудодень. Бо знав, що все зерно можуть вигребти «штурмові бригади». Цим він врятував практично всі сім'ї колгоспників від голодної смерті зимою 32 – 33 років.

Цього йому влада подарувати не могла. На одному із засідань селищної ради його вчинок осудили суворою доганою, але додому того вечора відпустили, не заарештували. А вночі, хтось із людей

постукав у вікно і сказав, щоб тікав, бо вранці за ним прийдуть. Довелося швидко збирати торбу і тікати.

Звісток про нього не було кілька років. А потім він, десь перед самою війною, вернувся додому. Увесь цей час був у Маріуполі, поступив працювати на земснаряд (судно, яке чистить дно моря) і не сходив на берег більше двох років.

Протягом життя Тимофій Іванович зробив немало хороших справ на користь громади Ічні, але цей вчинок, на думку багатьох ічнянців, був чи не найважливішим у його житті».

Записала директор Ічнянського краєзнавчого музею Вікторія Володимирівна Борценко, 2009 р.

Козелецький район

*Тавлуй Ганна Юхимівна,
1927 р. н., с. Крехаїв*

«Добре помню Голодомор, до пожарки злазились голодніє люде умирать. Моя матка Тавлуй Оксана Савівна і тітка Тавлуй Олена Левновна хоронили померлих без труни (домовини) у ряднах. Люде помираючи розпухали так, що нельзя було узнать.

Ми їли жито, а в ньому були рожки (чорніє як палець), я наїлася того хліба з Скуйбедою Григорієм Романовичем, дак він схибився (поїхав толком), а у мене почорніла нога до коліна, хотіли одрізати, так матка не дала. Одрізали тільки пальці.

Мій брат Тавлуй Григорій Юхимович, 1906 р. н. був доставщиком і торгував у магазині. Привозив муку, щоб пекли хліб, а матка пекла такий, щоб не вдавався, комісія бракувала і хліб оставався дітям».

*Вірич Олена Іванівна,
1917 р. н., с. Крехаїв*

«Жили ми коло могилок, так добре пам'ятаю, як Борисович Настя Дем'янівна сама збирала померлих дітей і дорослих і ховала їх

у ряднах, бо трун тоді ніхто не робив. Тоді чоловіків умирало більше, чим жінок. Мої дядьки Шевченки, Костянтин, Михайло та Пилип, усі Сергійовичі померли з голоду, бо жаліли зарізати коней. Коли хоронили, викопували ямку і прикидали землею, дак як кидали землю в животі аж булькало, таке пухлиє були од голоду.

Мій брат Вірич Петро Іванович, 1915 року народження взнав, що за Остром коло Козельця згнила бурта картоплі, дак ми ходили з сусідами пішки по ту картоплю. Сили не було нести, то потроху візьмемо, а мати дома кисіль зварить з тої картоплі. В нас була корова, то ми всі й вижили. А за картоплю нам сказав Ус Іван Павлович, хоч і боявся, бо за це стріляли. Хто трохи ворушився, так вижив, а хто сів, той умер.

А Макаренко Маруся забула, як по батьку вбила хлопця, бо він крав картоплю на городі. Її осудили на сім років, а чоловік Гаврило женився вдруге. Маруся вернулась через сім год, не було де доживать, дак у сестри жила до смерті.

Од голоду діти їли все, шо бачили. Дівчинка Мелашка наїлась маковиння в нас у городі, упала і умерла, а з рота стирчало маковиння».

Записано вчителем Крехаївської ЗОШ І-ІІ ст. Любов'ю Григорівною Вакулою, 2009 р.

Корюківський район

***Гончаренко Ольга Тимофіївна,
1927 р. н., м. Корюківка***

«Я, Гончаренко (у дівочтві Барабаш) Ольга Тимофіївна, 1927 року народження, українка, уродженка села Червона Буда Корюківського району Чернігівської області підтверджую, що в нашому селі в 1932 – 1933 роках був Голодомор, а не просто голод.

Що пам'ятаю сама, що з розповіді батька Тимофія Макаровича Барабаша і матері Феодосії Хомівни, як ходила якась бригада чоловіків в будьонівках з палицями, які мали на кінці довгі металеві штирі.

Цими штирями перевіряючи протикали землю в коморі, хліві, клуні, на подвір'ї, на городі, під піччю, шукаючи сховане зерно, муку, сало, картоплю, квасоллю, горох та інше.

Пам'ятаю, як мій дядько тримав на руках маленьку дитину, а під нею вузлик з квасолею. Перевіряючий вихопив вузлик, висипав квасоллю в отхоже місце, напевне, щоб нікому не дісталось.

Липи стояли голі, як взимку, бо все листя об'їли люди. Але в цій бригаді перевіряючи був людяний чоловік Штихно Йосиф Ігнатович, 1910 р. н. із села Наумівни, який допомагав людям.

Проткнувши землю штиром і щось знайшовши, він доповідав, що нічого не знайшов. Ризикував чоловік дуже. Після голоду Штихно Йосиф став для багатьох селян Червоної Буді бажаним гостем, а в нашій родині – родичем, бо він допоміг нашій сім'ї вижити. На жаль, нема вже моїх батьків, Штихна Йосифа.

Ми, діти, пам'ятаємо цю допомогу сміливого, людяного чоловіка дядька Штихна Йосифа, шануємо його дітей – дочку і сина, що тепер проживають в Корюківці.

Записано старшим науковим співробітником Корюківського районного історичного музею Тетяною Валентинівною Осипенко, 2009 р.

***Корнієвська (дівоче Назарова) Діна Степанівна,
1928 р. н., м. Корюківка***

«Мій батько, Назаров Степан Федорович, 1893 р. н. в 1932 – 1933 роках врятував від голодної смерті сім'ю Ковтунів: Федора Никифоровича та Феодосію Андріївну та їхніх дітей: Івана (1923 р. н.), Василя (1926 р. н.), Павла (1928 р. н.), Ольгу (1932 р. н.) із села Великі Будищі Полтавської області. Мені тоді було 5 років, я пам'ятаю, що в мене в лісі з'явилося багато друзів. Пам'ятаю про це з розповіді батька, матері Лариси Матвіївни, Ф. Н. Ковтуна, Ф. А. Ковтун, їхнього старшого сина Івана, бо ми звідтоді породичалися.

Було це так: Мій батько, українець, з багатодітної сім'ї Федора

Петровича та Ольги Степанівни з села Жорнище Ільїнецького району Вінницької області. У 1914 році закінчив Черкаську лісову школу, з 1914 по 1917 роки – солдат 1-ої імперіалістичної війни. З 1918 по 1928 роки працював лісничим у Вінницькій, Полтавській областях, а з 1929 – на Корюківщині в Чернігівській області. В 1931 – 1936 роках очолював Андроницьке лісництво, що знаходилося в лісі за 8 км від селища Корюківки. Сильний, справедливий, неординарний був чоловік, вимогливий до себе і підлеглих, любив порядок і дисципліну, був дещо запальний, якщо зустрічався з неправдою. День і ніч знаходився на роботі. Удень – в лісі, а вночі з лісниками, що мали мисливські рушниці, стеріг підсобне господарство лісництва: коней, свиней та інше майно. У 1932 – 1933 рр. голод лютував на Україні. Почастішали крадіжки. Добирались злодії до свинарника та ларька. Був поранений в ногу в перестрілці, але зумів з лісниками взимку, в заметіль, знайти злодіїв по їхніх слідах в сусідньому селі Намівці. Їх було засуджено.

Підсобне господарство Андроницького лісництва годувало найманих лісорубів з навколишніх сіл, що допомогло багатьом людям вижити. В цей тяжкий час до Андроницького лісництва добрався з Полтавщини з села Великі Будищі Гадяцького району Ковтун Федір Никифорович, що пам'ятав батька і його запрошення: «Буде тяжко, шукайте мене на Чернігівщині». Федір розповів, що продзагони забрали все їстівне, сім'я помирає з голоду. Влаштував батько Федора доглядати коней, а взимку ліс рубати. Відійшов Федір, бо робітникам кашку варили. Поїхав за сім'єю на Полтавщину. Тяжко добиралася звідти залізницею сім'я Ковтунів до Корюківки. А в Корюківці ледве дійшли до базару. Обступили їх люди, розпитують, чимось погодували. У Феодосії грудна Оля на руках.

Поселив батько Ковтунів в хаті, що була за бондарню, знаходилася поруч з хатою лісника О. С. Одрина. Пішла Феодосія працювати свинаркою в підсобне господарство лісництва. Назносили люди по картоплині, морквині, допоміг і батько. Посіяли вже в червні, хоч і пізно картоплю і гречку полтавчани. Десь цього ж літа мої батьки

поїхали в відпустку на Вінниччину, залишили Ковтунам доглядати корову. Це їх добре підтримало. А в той час на Полтавщині від голодної смерті померла вся рідня Федора: мати, батько, бабуся, дід, дядько. Залишилося тільки два брати. Цікава доля і племінника Івана Ковтуна, на жаль, покійного Василя Івановича Гупала, який вже в повоєнний час поселився в Корюківці, працював вчителем фізики. Він теж з села Великі Будищі з Полтавщини. В 1933 році з голоду померли його мати, батько, дві сестри. Вже опухла, приречена мати веліла сину Василю тікати в велике місто. 14-літній Василь тяжко добирався до Ленінграду, без грошей, без харчів. Знайшлися в Ленінграді добрі люди, на жаль, під час його розповіді я не записала їхніх прізвищ. Влаштувався Василь учнем столяра, а потім столяром. Вижив. Згодом переїхав до Кривого Рогу, де зустрівся з єдиною з сім'ї сестрою, котра вижила від голоду.

Їздив старший син Іван в Великі Будищі, колгосп ще тоді продав хату як нічийну, стоїть і досі. А на кладовищі ні хрестів, ні огорож, тільки горбки, порослі високою травою.

Згодом Федір пішов працювати лісником в с. Наумівку.

Так ця сім'я врятувалася від голоду.

У 1936 році мого батька перевели в Корюківське лісництво, бо мені треба було йти в школу.

А в 1937 році батька заарештували за «контрреволюційну» діяльність, засудила трійка на 10 років. Провів він у сталінських таборів 10 років. Реабілітований в 1958 році.

До сих пір не знаємо (і він не знав), за що він відсидів дві п'ятирічки. Можливо, зводили наклеп злодії, що їх зловив батько в 1933 р., можливо, сам десь міг обмовитися проти неправди. Казав, що десь продекламував вірш Езопа.

З 1937 р. сім'я Ковтунів почала допомагати нам, бо мати не відразу змогла знайти роботу. Літні канікули ми з сестрою Іриною проводили тільки у них в Наумівці. Так ми стали родичами, родичаємося й досі.

Дітей Ковтуни виховали гарних. Василь – підполковник, очолю-

вав районне відділення міліції в Харкові, Павло партизанив, загинув у 1943 р., Іван – очолював фінвідділ, споживчу кооперацію в Корюківці, Борис (народився вже в Наумівці) був юристом, Ольга – домогосподарка».

Записано старшим науковим співробітником Корюківського районного історичного музею Тетяною Валентинівною Осипенко, 2009 р.

***Середа Катерина Юхимівна,
1917 р. н., с. Шишківка***

«Я народилася в грудні 1917 року на хуторі за С. Горою. Дворів 20 було. Займалися хазяйством. А якщо треба, тоді ішли в село. В 1918 році дід купив батьку хату в селі, бо він був кравцем, щоб більше роботи було. Там в батьківській хаті і я дівувала. Батько Миколаєнко Юхим Герасимович шив людям, мали землю, худобу.

Перед голодом стали в село бригади наїжджати, ходили з шомполами, все шукали. Все треба було ховати. З ними були і свої: Григорій Костюк і Васильків. І одяг треба було ховати. Де були дівки, то вдягали сарафани, один на один. Григорій гуляв з Мар'єю Яковиною, і я ще пам'ятаю, як шомполом сарафани за край піднімав та перераховував.

Стали хутори зселяти та заганяти людей до колгоспу. Не хотіли. Дмитро, по прізвиську «Шершень», все на зборах кричав, що нема з ким тут працювати: одні куркулі та «кулаки». А мій батько йому одказав: «Я нічого не відаю. Піду додому пообідаю, бо тут одні шершні-дураки».

Все доводилось ховати. Одного разу з батьком наклали віз різного барахла та і повезли до залізниці, де у нас город був. Він вернувся в село, а я залишилася. А сороки так стали кричати, що мені страшно стало. Я побігла у село, а там повно людей з шомполами, ходять і все шукають чогось. Хліб шукали.

У батька було нове гумно, років три, як побудоване. То він зняв тік, витягали землю та й поставили туди 3 діжки з зерном. Вони нам

потім дуже згодилися. В слупі ще ховали, накидають, а потім коноплі зверху.

В 1932 році був страшенний дощ. Все було залито. Весь луг було затоплено. Кормів ніде було заготовити. Голодували люди. Ходили в ліс по верес, а потім товкли його, домішували борошна сякого-такого або висівок та й пекли оладки.

Батько став головою колгоспу. Але потім засудили його до розстрілу, але вирок згодом замінили десятьма роками тюрми. А було так. Кулина, материна посестра, розказувала, що Леванида і Блешенка наговорили слідчому, що нібито наш батько товк скло та загадував мішати коням. А коні хворіли менінгітом, бо годувати не було чим. І не тільки в нашому селі. Забрали батька і конюхів двох: Гаврила та Михайла. Судила їх військова трійка. Вони вини не визнавали, то і заслали їх на канал. Батько через три з половиною роки вернувся, а Гаврило зовсім не прийшов. Михайло вернувся, але скоро помер.

Помирали люди, бо тяжкі то були часи. Сусідка наша, Заєц Христіна, померла.

У Максима була Мар'я – теж померла. У дядька Степана дівка була. Згоріли вони перед цим. То жінка його зненавиділа цю дівку, їсти не давала. Пішла вона в ліс ягід назбирати та й не повернулася. А потім знайшли її під сосною мертвою з глечиком в руках. Ганна Дуріко вмерла. Дід Микита Дуріко вмер. Це ще ліс виручав людей. По верес ходили, по гриби, ягоди. Я пам'ятаю, як мати на Семенівку цілу лекальну діжку ягід возила на коні продавати. Бо з села виїхати можна було.

Батька судили, все забрали: корів, коней, свиней. Нам голод допомагала переносити тітка Пелагея та тітка Степанида, що була за Віктором Миколіним.

Борошна давала, вчила хліб пекти, бо і мати померла в 1934, а залишилась я, сестра Оксана та брат Захар.

В школу я не ходила. В селі був лікбез, де вчили по п'ятницях. А тоді ходила в Майоршину хату, де був учитель Пилипець. Він і на-

вчив мене грамоти, вмію розписатися. А в школу, де вчила Євдокія Самійловна, батько не пускав, а тоді його засудили, то не до школи було. В 1941 році батька розстріляли карателі за зв'язок з партизанами. А було це так. Вчитель Пантелій Калістратович з Перелюба, послав донос запискою в Семенівку, де стояв каральний загін. Ми з батьком були на лузі. Повернулись додому, а німці – в хату. Батька звинуватили в тому, що він шив шуби і рукавиці партизанам. А на столі була почата кожушина. Його й забрали та ще й Янченка Захара, на якого донесли, що він різав овець партизанам. Взяли ще і полонених та й розстріляли за селом. Батька і Захара перехоронили на кладовищі. Після війни надали довідки, то батька реабілітували. Добрі люди допомогли».

*Записано учителем географії Шишківської ЗОШ I-II ст.
Надією Іванівною Зборщик, 2009 р.*

***Барабаш Марфа Петрівна,
1924 р. н., с. Прибинь***

«Голод 1932 – 33 років пам'ятаю дуже добре. Особливо опухли ноги і живіт. І весь час хотілось їсти, і щоб легше було все це пережити, то ми з сестрою розмовляли про їжу. Батько ходив у ліс і приносив соснові шишки, а ще він робив у лісі і за це йому давали зерно, а мати це зерно товкла, запарювала і давала нам з водою. А я одного разу, коли мати тільки-но запарила і кудись відхилилася, а я з радістю, що ніхто мене не бачить, вирішила наїстись досхочу. І зі мною трапилось лихо: зерно те у мене в животі розбубнявіло, живіт став дуже великий, мені стало погано, а коли мене знайшли, то я була ледь жива і мене почали рятувати. Поїли чаєм з трав, визивали блювоту і після цього випадку я кілька днів не хотіла їсти.

А от моя свекруха, Барабаш Зіна Федорівна, пережила голод головою колгоспу. У 30-і роки були перші спроби організувати колгосп і змінилося декілька голів, а в період 32 – 33 рр. вирішили обрати її головою. Свекруха виросла в заможній сім'ї, і їй батьки змогли дати освіту, вона вміла читати, писати і рахувати. Була членом прав-

ління, вміла гарно переконливо говорити, і тому всі були впевнені, що якщо жінка, будучи головою колгоспу, поїде до району, то зможе більше випросити зерна, муки. І ці сподівання виправдалися. На той час Зіна Федорівна була зріла жінка і мала чотирьох дітей і, випрошуючи продукти у районних начальників, плакала, голосила, переконливо умовляла і жодного разу їй не відмовили. Кожного разу вона привозила зерно, а потім розділяли його на всіх жителів. І дякуючи її впертості, багато було людей врятовано від голодної смерті.

Коли минули тяжкі часи, вона попросила, щоб її звільнили з цієї посади, бо їй було важко ростити дітей і давати лад у колгоспі.

Особливе було важко їй організувати підвіз і поховання померлих. На цей випадок вона залишала пайок зерна або муки, щоб віддати чоловікам, які на підводі збирали тих людей, що померли, щоб потім їх закопати. І на кладовищі знаходиться декілька братніх могил. А ті люди, які відчували, що скоро помруть, виходили на вулицю, щоб їх знайшли і поховали. А Зіна Федорівна ходила по хатах, перевіряючи чи всі живі, чи, можливо, померли. І декілька разів, заходячи до хати, вона знаходила померлих усіх членів сім'ї».

Записано учителем основ здоров'я та музики Любов'ю Олексійвною Рябець та учителем математики Прибинської ЗОШ I-II ст. Валентиною Костянтинівною Грищенко, 2009 р.

Сіроя Парасковія Яківна, 1924 р. н., с. Прибинь

«Під час голоду була в селі. Сім'я не була бідною, бо мала корову і коня, батько їздив по рибу і цим сім'я виживала, оскільки поряд жили сусіди, які не мали такої можливості, то їм допомагали якось вижити.

Але одного разу зайшов до хати якийсь чоловічок, був маленький на зріст і видно, що довго голодував. І попросив їсти, але коли побачив на столі перепічку, то схватив її і почав тікати за двері, але його в сніях спіймали, не стали його бити, бо він просив, щоб його не били і дали йому поїсти, але, мабуть, він з'їв дуже багато, бо через

деякий час його побачили мертвим – він лежав біля плоту».

Записано учителем основ здоров'я та музики Любов'ю Олексійовною Рябець та учителем математики Прибінської ЗОШ І-ІІ ст. Валентиною Костянтинівною Грищенко, 2009 р.

Ніжинський район

***Полулях Ганна Сергіївна,
1950 р. н., раніше проживала в с. Переяслівка,
нині проживає в с. Колісники***

«У с. Переяслівка під час голоду померли члени моєї родини – бабуся Глущенко Феодосія Корніївна, найстарша сестра матері (інвалід) Глущенко Марфа Іванівна.

Дід – Глущенко Іван Логвинович відмовився вступити до колгоспу тому, що мав своє невеличке господарство і дітей, які могли працювати на цій землі. Як наслідок такого вчинку, радянська влада забрала всі продукти харчування, одяг, хатнє начиння, побила жорна залишили сім'ю живою і те, що було на них одягнене.

Мій двоюрідний дядько, мамин двоюрідний брат на той час був головою колгоспу – Яковенко Володимир Григорович. Він, отримавши посівний матеріал, вночі роздав його тим людям, які особливо голодували, а сам втік із села. В селі Переяслівка він більше не з'являвся, хоча згодом почав підтримувати зв'язок з рідними. Потім він був начальником Ічнянського лісництва, згодом пішов в армію, став офіцером, брав участь у Великій Вітчизняній війні, з війни не повернувся».

Голодомор 33-го страшною, смертельною хвилиною пройшовся по Ніжинській землі, забравши людські життя, мрії, сподівання. Але кожен факт з історії України має свою регіональну специфіку, це стосується і 1933-го року у селі Колісники, адже, незважаючи на політику штучності голоду, колісничани змогли вижити і не зазнати таких великих витрат, як навколишні села Ніжинського району. Факт справді надзвичайний і потре-

бує подальшого ретельного вивчення архівних джерел. Але спираючись на свідчення односельців і їхніх дітей та онуків, можна сказати, що величезну роль у збереженні життя колісничан відіграли керівники місцевої влади. Сільський голова знайшов можливість постачати односельців продуктами харчування. Варили їсти у великих казанах і все село збиралося, щоб отримати свою частку. Звичайно, ні про яке “раціональне” харчування не йдеться, це була відчайдушна спроба вижити у той час, коли по Чернігівщині люди помирали від голоду.

Є згадка про те, як зайшла людина попросила у колісничанина щось поїсти, її нагодували і вона померла від «переїдання». Чули в Колісниках і про страшні випадки канібалізму, але самі на собі цього не відчували. Знову ж таки, спираючись на свідчення очевидців, можна сказати, що статистика смертності в селі не була страшною, швидше такою, як і кожного звичайного року.

Односельці з глибоким розумінням відносяться до жертв Голодомору і з душевною теплотою згадують місцеву владу 1933-го, яка допомогла їм вижити.

Записано учителем історії та правознавства Колісниківської ЗОШ І-ІІ ст. Зеленською Оксаною Іванівною, 2009 р.

Ріпкинський район

***Велігорська Ганна Іванівна,
1925 р. н., с. Великі Осняки***

«Наша сім'я голоду не зазнала, бо мали корівку, картоплю. Пам'ятаю, що прийшов до нас якийсь чоловік із Звеничева і помітив під припічком картоплю в чугуні для свиней, то навіть без дозволу почав їсти і його вже ніхто не відганяв від їжі. Наївшись, він поцілував матері руки і пішов. Це збереглося назавжди в моїй дитячій пам'яті».

Записано спеціалістом I категорії відділу з питань внутрі-

инької політики та зв'язків з громадськими організаціями і ЗМІ апарату Ріпкинської районної державної адміністрації Ганною Васи́вною Тамилко, 2009 р.

***Воєдило Катерина Володимирівна,
1918 р. н., с. Бихольцохівка***

«Голод був великий, але пухли не всі. В їжу добавляли липу, папки з конюшини, варили лободу, рвали щавель, салату. Ходили на роботу в колгосп і ждали, поки прийде Кравець Марія, та завжди приходила з куском хліба. Вона той хліб ділила порівну на всіх, хто був у полі. Кожному діставався такий кусочок із ніготь величиною, але й тому були раді».

Записано спеціалістом I категорії відділу з питань внутрішньої політики та зв'язків з громадськими організаціями і ЗМІ апарату Ріпкинської районної державної адміністрації Ганною Васи́вною Тамилко, 2009 р.

***Воєдило Федір Павлович,
1914 р. н., с. Бихольцохівка***

«В колгоспі варили їсти, там працювали Кононенко Мар'я і Кондрашевська Євпрася. Я деякий час їм допомагав: рубав дрова, носив воду, за це вони давали мені поїсти».

Записано спеціалістом I категорії відділу з питань внутрішньої політики та зв'язків з громадськими організаціями і ЗМІ апарату Ріпкинської районної державної адміністрації Ганною Васи́вною Тамилко, 2009 р.

***Гордієнко Євдокія Сергіївна,
1927 р. н., смт. Ріпки***

«В той час наша сім'я складалася з восьми чоловік: троє дорослих та п'ятеро дітей. Жили ми в Ріпках на вулиці Друга Купрієвка. Жителі нашої вулиці ходили в поле збирати картоплю, потім її терли на крохмаль. Крім того, збирали клевер, сушили його, а потім до-

бавляли до крохмалю та пекли «лепйошки». Моя мати Гордієнко Олена Федорівна тримала корову. То сусіди – Рендаренко Катерина, Лузан Параска Фоківна, Пономаренко Євдокія ділились одне з одним. Сьогодні одні дали кухоль молока, завтра інша сусідка несла «лепйошки», отак і вижили.

Записано спеціалістом I категорії відділу з питань внутрішньої політики та зв'язків з громадськими організаціями і ЗМІ апарату Ріпкинської районної державної адміністрації Ганною Василівною Тамилко, 2009 р.

***Грищенко Марія Сергіївна,
1923 р. н., с. Мутичів***

«Під час голоду 1932 – 1933 років людям жилося дуже тяжко. Краще було тим, хто пішов до колгоспу, їх не грабували, тому була деяка їжа. Для них також варили їсти у колгоспі. Дуже голодували ті, які не пішли до колгоспу, бо у них все забрали. Ділились їжею тільки родичі, а так ніхто нікому нічого не давав, бо самим не було чого їсти. Мої батьки (Грищенко Сергій Петрович, Грищенко Марія Іванівна), а також моя дядина Грищенко Марія Павлівна допомагали сестрі мого батька Єфросинії Петрівні (вона мала двох дітей), до колгоспу не пішла. Вони давали їй молоко, хліб, інші продукти, тому вони і не померли з голоду. У колгоспній кухні варив їсти людям Бирун Федот. Цей чоловік іноді давав їжу голодним дітям. Мої батьки також перехували на горищі молоду пару, що тільки побралися, Настю (дівоче прізвище Мозоль) та Сашко (по батькові Володимирович). Вони не хотіли іти до колгоспу і боялися, що їх за це заберуть до в'язниці. Їхні речі моя мати ховала у хаті: у скрині одяг, у грубі – полотна».

Записано спеціалістом I категорії відділу з питань внутрішньої політики та зв'язків з громадськими організаціями і ЗМІ апарату Ріпкинської районної державної адміністрації Ганною Василівною Тамилко, 2009 р.

***Заровна Ніна Андріївна,
1926 р. н., с. Бихольцохівка***

«Комуністи з району і місцеві приїхали і пограбували нас, забрали всю картоплю, половину хати відібрали. Ми ходили по людях та просили кусків. Жили в Биховця Григорія і Кононенка Сергія. Брат був говіркий, від голоду почав пухнути і перестав говорити. Мати нас із братом на станції здала в дитячий будинок і приказала, щоб ми не говорили, з якого села. Ми пожили там дві неділі, кормили нас непогано, навіть цукерки давали, а потім брат розказав, з якого ми села, і нас відправили спочатку в район, а потім і додому.

Дома вже почали поспівати порічки і наливався ячмінь, так ми почали виживати. Батько й мати пішли в Чернігів на заробітки. Голова колгоспу Аксьониха принесла нам велику паляницю і глечик молока. Ми його їли, скільки хотіли, а решту віддали бабусі, яка заховала кусень у скриню під замок. А вночі Йосип Васильович Биховець зірвав замок на скрині і вкрав той окраєць».

Записано спеціалістом I категорії відділу з питань внутрішньої політики та зв'язків з громадськими організаціями і ЗМІ апарату Ріпкинської районної державної адміністрації Ганною Василювою Тамилко, 2009 р.

***Ісаченко Володимир Омелянович,
1927 р. н., с. Велика Вісь***

«У Великій Вісі голоду не було, тому що всі жителі дружно пішли в колгосп. У нас було що їсти. Голова сільської ради та голова колгоспу Рябчук Михайло Матвійович, виділив з колгоспу по декілька кілограмів зерна на двір, от ми і вижили, ще й допомогли вижити родичам із Звеничева».

Записано спеціалістом I категорії відділу з питань внутрішньої політики та зв'язків з громадськими організаціями і ЗМІ апарату Ріпкинської районної державної адміністрації Ганною Василювою Тамилко, 2009 р.

**Клименок Наталія Миколаївна,
1929 р. н., народилась в с. Новоукраїнське,
проживає в с.мт. Ріпки**

«Люди пухли з голоду, дуже бідували. Збирали на полі, в дворах квітки, листочки і їли. Якось прийшла жінка з сусіднього села і позадригла тому, що в нас хоча є трава. Збирали гнилу картоплю, терли її і пекли оладки. Сусіди мерли, їхніх імен вже не пам'ятаю. Сусід Антон робив ковалем, допомагав сім'ї, бо була маленька сестричка, а у них була корова, приносив молоко і картоплю, допомагав вижити».

Записано спеціалістом I категорії відділу з питань внутрішньої політики та зв'язків з громадськими організаціями і ЗМІ апарату Ріпкинської районної державної адміністрації Ганною Василівною Тамилко, 2009 р.

**Климович Євмен Євменович,
1932 р. н., с. Олександрівка**

«Народився я в голодомор, рік був дуже тяжкий, і все, що пам'ятаю, то із розповіді батьків. Мати хотіла, щоб я помер, бо дітей було багато, їх нічим було годувати. Батько у нас працював і отримував пайок, а їжі все одно не вистачало. Сусідка Марфа Львівна, щоб я не вмер з голоду, носила мені молоко, і завдяки їй, я не помер. Ми ще їли яблука і зелену картоплю, яку старші брати збирали на полі».

Записано спеціалістом I категорії відділу з питань внутрішньої політики та зв'язків з громадськими організаціями і ЗМІ апарату Ріпкинської районної державної адміністрації Ганною Василівною Тамилко, 2009 р.

**Куксач Марія Арестівна,
1928 р. н., с. Вишневе**

«Я пам'ятаю зі слів матері, коли нічого не було їсти, мати ходила в сусіднє село Велика Вісь. Там збирала картоплю на полі. В більшості картопля була гнилою, гнилу картоплю терли на млинці, а кращу варили в лущайках. Збирали різні корінці, трави, варили борщ

з кропиви, різні відвари, щоб не пити сирої води. Зимою їли кормові буряки. Пам'ятаю, що хтось у мене спитав, що ми їмо, я відповіла, що кормові буряки, то на другий день ця людина принесла масла, хліба, я не знаю, де вона його добула, поклала переді мною і говорить, на, їж і нікому не говори, що їли кормові буряки, це мені запам'яталось на все життя. Більше нічого не пам'ятаю, бо була мала».

Записано спеціалістом I категорії відділу з питань внутрішньої політики та зв'язків з громадськими організаціями і ЗМІ апарату Ріпкинської районної державної адміністрації Ганною Василівною Тамилко, 2009 р.

**Лисенко Олександра Захарівна,
1927 р. н., народилась в с. Мутичів, проживає в снт. Ріпки**

«Наша сім'я допомагала голодуючим, бо була своя картопля. У колгоспі теж годували, бо якби не годували, то все село б вимерло».

Записано спеціалістом I категорії відділу з питань внутрішньої політики та зв'язків з громадськими організаціями і ЗМІ апарату Ріпкинської районної державної адміністрації Ганною Василівною Тамилко, 2009 р.

**Мельниченко Дмитро Іванович,
1932 р. н., народився в с. Олександрівка-1,
проживає в снт. Ріпки**

«За роки голодомору сам нічого не пам'ятаю, бо мені не було ще й року. З розповідей батьків знаю, що 1932 – 1933 роки – це дуже страшні роки. Люди виживали, як могли, допомагали один одному. Але всерівно багато людей померло від голоду. Нам допомагав мій дядько Василь, Мельниченко Василь Романович, він приносив кукурудзу, яку десь заховував. Ми їли ту кукурудзу, оладки ліпили з липи. Батьки навіть розповідали, що я мало не помер. В мене опух живіт, а ноги і руки зробилися дуже тонкі, лікарі думали, що все. Але мене все-таки виходили».

Записано спеціалістом I категорії відділу з питань внутрі-

инької політики та зв'язків з громадськими організаціями і ЗМІ апарату Ріпкинської районної державної адміністрації Ганною Василівною Тамилко, 2009 р.

***Рябчук Ганна Степанівна,
1927 р. н., с. Велика Вісь***

«Пам'ятаю, що якась багатодітна мати прийшла до нас з вузлом речей і міняла одежину на хліб. Мати дала їй буханець хліба і з одежі нічого не взяла, то та жіночка впала навколішки і цілувала моїй матері руки».

Записано спеціалістом I категорії відділу з питань внутрішньої політики та зв'язків з громадськими організаціями і ЗМІ апарату Ріпкинської районної державної адміністрації Ганною Василівною Тамилко, 2009 р.

***Семенюк Зінаїда Григорівна,
1922 р. н., с. Великий Зліїв***

«Мені йшов десятий рік, народилась 23 жовтня 1922 року, але добре пам'ятаю страхіття 1932 року. Похорони, похорони... Жила з батьками недалеко від цвинтаря. Привозили підводами мертвих, закутаних простирадлами, мішковиною, спускали в яму і закопували. Я плакала, і мати заборонила мені бігати і на це дивитися. У батька була корова, то ми особливо не голодували. З щавлю варили юшку, а з листя липи мама пекла пампушки. А проти нашого двору жила сім'я: Пасічник Мартин, дружина Палажка Афідівна і діти – Уляна 6 років і Варвара 4 років. Від голоду помер батько Мартин – здоровий чоловік, а невдовзі і обоє дітей. Жінка (Палажка) з опухлими ногами прийшла до нас з проханням поїсти. У нас не було ні хліба, ні картоплі, але була корова, а, значить, молоко. Мати пекла якісь коржики з сухого листя липи, а я ходила, рвала щавель по полю, варили зелений борщ з добавками лободи, щавлю, зірчнику (мокриці) і ще чогось. Мати стала давати Палажці по мисці цього борщу і по кружці молока кожного дня, вона приходила і їла. Так вона ви-

жила. Завжди дякувала своїй мамі: «Ти мене спасла» Коли в 1986 році померла моя мати, Рубаха Софія Василівна, Палажка прийшла і сказала: «Її душа буде в Бога на небі, бо вона допомагала людям, і за моє спасіння». Палажка прожила велике життя – 93 роки. Разом з племінником побудувала добру хату, працювала у колгоспі, мала своє господарство, ростила дітей племінника. Велику допомогу робили в колгоспі, варили конину, давали всім, хто працює, приходили з домівок діти по 8-12 років, брали в горщики, їли дома».

Записано спеціалістом I категорії відділу з питань внутрішньої політики та зв'язків з громадськими організаціями і ЗМІ апарату Ріпкинської районної державної адміністрації Ганною Василівною Тамилко, 2009 р.

**Семеняко Марфа Артемівна,
1916 р. н., народилась в с. Губарі, проживала в с. Вороб'їв**

«Хто з людей мав доступ до колгоспного, той допомагав своїм родичам. Наприклад, мого брата Федота наш дядько, який працював бухгалтером, поставив помічником конюхів. А конюхи ту муку, що видавали коням, ділили між собою, то перепадало і Федоту. Він ту муку, ховаючи за пазухою, приносив додому. А з неї пекли хліб. Допомагала сім'ї і дядина (дружина дядька) – давала картоплю та інші продукти».

Записано спеціалістом I категорії відділу з питань внутрішньої політики та зв'язків з громадськими організаціями і ЗМІ апарату Ріпкинської районної державної адміністрації Ганною Василівною Тамилко, 2009 р.

**Сенько Уляна Антонівна,
1922 р. н., народилась в с. Постовбиця, проживає в
с. Вербичі**

«Голодомор страшного 1933 року пам'ятаю, бо було мені 11 років. Батько працював в колгоспі, заробляв і приносив додому трохи муки. Сусіди та родичі просили на хліб, то роздавав».

Записано спеціалістом I категорії відділу з питань внутрішньої політики та зв'язків з громадськими організаціями і ЗМІ апарату Ріпкинської районної державної адміністрації Ганною Василівною Тамилко, 2009 р.

Срібнянський район

***Погрібний Павло Васильович,
1917 р. н., с. Поділ***

«Я добре пам'ятаю голод, вже в 1934 році пішов на роботу в колгосп, рятувалися хто як міг, знаю, в 1947 році теж був голодовка, але легша, хто працював, тим давали їжу. Позабирали в господарстві все, навіть квасолню в глечичку забрали. Коли забирали зерно з комори, я впав на воза і хотів розрізати мішок, щоб зерно розсипалося і залишилось вдома, так мене повезли в сільську раду. Правда, голова сільради Мостовий Григорій Олексійович розпитав мене, навіщо я це зробив, налякав, забрав ножа і відпустив додому. В 1933 році бригадиром у селі був Піддубний Іван, я лежав на печі, збирався вмирати, коли зайшов мій брат і говорить: «Уставай, Іван переказував, щоб ти прийшов до контори, випише чогось їстівного». Я пішов, так він забрав мене додому, погодував, дав хліба з борщем. Я хотів хліб залишити, забрати з собою, а його дружина каже: «Їж тут, я додому дам». На другий день бригадир виписав продуктів і так мене спас.

Ті, хто забирив, ходили командою і вдень, і вночі шукали зерно. Брат закопав діжку з зерном, так один вислідив, прийшлося переховувати. Вони жили, звичайно, добре, не голодували. Хто чинив опір, того били. В брата знайшли жито під подушкою, побили, хотіли забрати в тюрму, так він утік, впіймали, посадили на місяць. Хто був у колгоспі, тим давали їжу, пайок, раз у день. Але люди не хотіли іти в колгосп, їх змушували голодом. Забирали зерно, господарські будівлі: клуні, комори, худобу. В нас забрали кобилу, а ми з братом забрали її назад, продали за 170 рублів, так нам штраф наклали 400 рублів,

прийшлося купити лоша і здати в колгосп, а то б посадили надовго.

Поля охороняли назначені люди, саджали за колоски. Люди почали вмирати весною, ховали на кладовищі або родичі, або сусіди, хто міг. Сироти ходили по селу, про них ніхто не згадував. Люди не помагали одне одному їжею, родичі допомагали. В нас дядько в Горобіївці був мельником, так макуху давав, а в сусідів нічого не було. Бригадир допомагав, люди не ображались на нього. А скільки людей померло в селі, точно і не скажу.

Бог його знає кого винить, Сталіна, так він же не брав у мене хліба з хати, так я понімаю, а, може, направляв...».

Записано начальником відділу з питань внутрішньої політики і зв'язків з громадськістю Срібнянської районної державної адміністрації Володимиром Павловичем Шуляком, 2009 р.

Талалаївський район

***Гурба Любов Хомівна,
1917 р. н., с. Березівка***

«На період Голодомору 1932 – 1933 рр. наша сім'я складалася з 7 чоловік: батько, мати, бабуся і четверо нас дітей. Батьки мої в колгосп не вступали, вели одноосібне господарювання. За відмову вступати до колгоспу у нашої сім'ї забрали коня і корову. Під час Голодомору буксирні бригади робили обшуки, вимітаючи усе до останньої зернини. Так, буксирна бригада, до якої входили Співак Федір Федорович, Прокопенко Микола Миколайович, Кузьменко Кузьма Сергійович у нас повністю перерили подвір'я, розкидали піч, грубу, знайшли останній клуночок насіння і те забрали. Матір, яка не хотіла віддавати останнє наше спасіння, жорстоко побили. Щоб не померти із голоду, їли листя липи, мокрець, лободу, кропиву та пекли маторжаники. Мати ходила по сусідах, щоб хоч хтось дав склянку сироватки чи висівок якихось, але ніхто нічого не давав. Люди усі були дуже озлоблені, допомоги чекати було ні від кого, кожен виживав, хто як міг. Батько Гурба Хома Федорович 1892 р. н.

і бабуся Гурба Євдокія Йосипівна померли в один день на початку весни 1933 року. Матері, мені і братам Василю 1925 р. н., Павлу 1929 р. н., сестрі Раїсі 1919 р. н. вдалося дивом вижити.

Від Голодомору помирили цілі сім'ї. Померли сім'ї Співака Івана Митрофановича – 4 чол., Співака Івана Васильовича – 3 чол., Співака Павла Єрмолайовича – 5 чол. Разом по селах Співакове, Кут, Маньчишине померло близько 40 чоловік. Хоронили людей без гробів, бувало по 3-4 чоловік в одну яму клали. Сім'ї і нащадки членів буксирної бригади спокутують гріхи своїх батьків і дідів і по наш час. Над ними висить прокляття. В цей же час були репресовані Співак Андрій Григорович, Опришко Яким. Мені довелося пережити окупацію, так німці відносилися краще до людей, ніж свої під час Голодомору».

Записано учителем історії Березівської ЗОШ I-III ст., керівником історико-краєзнавчого гуртка Людмилою Василівною Гаврик, 2009 р.

***Кравченко Ганна Тарасівна,
1927 р.н., народилась в с. Березівка Талалаївського району,
проживає в с. Заводське Ріпкинського району***

«Голодомор пам'ятаю, хоча була дитиною, пам'ятаю лежачих померлих, пухлих людей під тинами. Ходили просили їсти по людях, що було з тварин – все забирали та їли. Померли три рідних мої брати – Андрій, Іван і Павло, які поховані в селі Березівка. Збирали гнилу картоплю, їли квіти акації, білу лободу, щавель. Мати варила чай з сіна. Сусідські хлопчики, які з'їли багато зелених диких груш, померли. Односельця Куролеса, імені не пам'ятаю, посадили до в'язниці за те, що чинив опір політиці голодомору. Допомогала нам хрещена Матюшенко Пелагея – працівник інтернату, яка носила нам картопляні очистки».

Записано спеціалістом I категорії відділу з питань внутрішньої політики та зв'язків з громадськими організаціями і ЗМІ апарату Ріпкинської районної державної адміністрації Ганною Василівною Тамилко, 2009 р.

**Лазоренко Трохим Васильович,
1921 р. н., с. Українське (на той час Ярошівка)**

«Під час 1932–1933 років проживали з родиною в с. Українське (на той час Ярошівка), в сім'ї в нас було 8 осіб: батько – Лазоренко Василь Пилипович, мати – Лазоренко Уляна Федорівна, брати Іван, Дмитро, Михайло, сестри – Галька, Одарка, Верка, Надька. Мені на той час було одинадцять років, пам'ятаю, що в господарстві була корова, кобила, поросля.

Пам'ятаю, що по селу ходили чужі люди просили їсти, хто що дасть. В нас дома теж не було чого їсти. Мій батько повитягував все золото, яке було: хрести, серги, цепки і одвіз конякою в Ромни, щоб обміняти на хліб.

Пам'ятаю, як я вийшов до проріза, а там сидить чужий чоловік і гризе кінський копит, він став просити у мене їсти, я вернувся до хати й виніс йому шматок хліба.

Брат мій – Михайло від голоду був пухлий, але голод пережив. По селу ходила буксирна бригада й забирали усе, що в кого було, у моєї матері з під голови забрали навіть насіння коноплі.

Це були два дуже важкі роки, але ми вижили. У нашому селі від голоду ніхто не помер».

Записано учителем історії Березівської ЗОШ І-ІІІ ст., керівником історико-краєзнавчого гуртка Людмилою Василівною Гаврик, 2009 р.

**Савченко Раїса Григорівна,
1924 р. н., с. Березівка**

«В роки голодовки наша сім'я жила на Осередку. Було дуже тяжко виживати. Багато людей померли від голоду у нас на кутку. В нашій сім'ї голодовки не було, бо була корова. Але їжі не вистачало.

Та хоч як було важко, люди залишалися людьми, помагали один одному, як могли. Ми самі помагали і нам помагали. Я носила Мазуновій Марусі молоко в глечичку. А вона назад давала в глечичку картоплю. Бо в нас картоплі не було. Мама варили ту картоплю, товкла і розводила молоком. Таке ми і їли.

На Сисівці жив мамин двоюрідний брат Микитча Пилип. В нього сім'я була чимала, самим не вистачало харчів. Весною ходили до нього і мама, і я, і брат Коля, брали лушпайки з картоплі. І ними посадили картоплю. Люди дивувались, що з них може вирости. А картопля, як вродила, така була здорова, всі приходили дивитись.

Моя свекруха, Савченко Палажка Іванівна, допомагала своїм сусідам Федотовим, Манько Марусі та її дітям. У свекрів теж була корова. Свекруха казала Марусиним дітям: «Приходьте, дітки, я доїтиму корову і вам наллю молочка». Вона ще тільки йде доїти, а вони вже сидять під лісою з чашечками – ждуть. Видоїть, налле їм, вони поп'ють і додому йдуть. Дома у Федотових майже нічого не було, двоє дітей померло, а двоє, Раїса і Микола, вижили. Може, те молоко їм допомогло.

А мій свекор Іван був у бригаді, що ходила по хатах і забирала в людей останнє. Таких бригад у селі була не одна. Забирали в людей не тільки зерно і інші продукти, а навіть хатні речі, одяг. Потім цілий вечір і ніч пили і гуляли у сільській раді. А речі забирали собі».

Записано учителем історії Березівської ЗОШ І-ІІІ ст., керівником історико-краєзнавчого гуртка Людмилою Василювною Гаврик, 2009 р.

***Хоменко Варвара Макарієвна,
1911 р. н., народилася у с. Харитонівка Срібнянського району,
проживає у с. Березівка***

«Я народилася в селі Харитонівка в 1911 році. В 1930 році вийшла заміж в Березівку і тому не зазнала тяжкої долі моєї сім'ї.

Коли почалася колективізація, моїх батьків зарахували до куркулів (бо мали 10 десятин землі, коней і корову). Батька Макара Никифоровича, матір Уляну Микитівну, брата Олексія, сестер Марусю і Галину в 1932 році вислали в Архангельську область, а все майно забрали. Батьки там і померли. Брат втік, а пізніше повернувся на Чернігівщину, жив у селі Новоселівка.

У Березівці постраждали від голоду більше ті, хто не вступив у

колгосп. У 1932 році ходили по хатах бригади і забирали в селян все, навіть насіння в торбинках, одяг. Прирікали людей на голодну смерть. Особливо було тяжко в сім'ях, де було багато дітей. Де зараз магазин, жила жінка Ганна Несторівна. Вона відвела свою дочку в ліс і там убила. Потім варила з неї м'ясо і їла. Хтось про те повідомив в район, приїхали звідти і її кудись забрали. В селі вона більше не появлялась. Це ж до чого довели людей, щоб їсти своїх дітей!

В нашій сім'ї їсти було що, в основному картопля і буряк. Ще була всього одна дитина, дочка Ніна, яка народилася в 1932 році. Але весь час відчували себе голодними. Я варила великий чавун борщу, його і їли. Та їсти хотілося все рівно, бо в борщі була сама вода ще трохи картоплі та буряк. Хліба майже не бачили.

Де Гава Віктор живе, жили дід і баба Давиденки. В них їсти не було нічого. Дід приходив до нас, просив: «Дай хоч бурячок». Мій чоловік давав їм потроху буряків і картоплі. Але вони однаково померли.

В мене й досі стоїть перед очима: йде людина і на людину не похожа, йде, впала і нема. Нікому ями було копати. Спочатку ховали по двоє в одну могилу. А потім викопали канаву і всіх померлих туди скидали. Тоді в селі було багато чужих людей, ходили, просили їсти під хатами. Часто так і помирали прямо на дорозі чи десь під тинном. Була в селі спеціальна бригада, яка збирала трупи і відвозила до тієї канави.

Хто пішов зразу в колгосп, тим було трохи легше. Їм варили якусь юшку, затірку і раз на день годували. Ще давали і пайку хліба. Але в них забрали зразу худобу, як записались у колгосп. А хто не пішов у колгосп у 1932 – 1933 рр. забрали все. І померли люди, в основному, з цих сімей.

Записано учителем історії Березівської ЗОШ І-ІІІ ст., керівником історико-краєзнавчого гуртка Людмилою Васиівною Гаврик, 2003 р.

Щорський район

Борисенко Марія Іванівна

1924 р. н., с. Займище

«Сім'я складалася із 4-х чоловік (батьки та діти). В колгоспі не працювали. Була в господарстві корова, земельна ділянка 0,15 га. Ми не голодували, а сусіди – дорослі і діти приходили до нас їсти, мати всіх пригощала.

В селі розкуркулювали людей, у кого було велике господарство і виганяли з будинків».

Записано секретарем виконкому Займищанської сільської ради Наталією Володимирівною Омелянкою.

Бурлак Євдокія Давидівна

1922 р. н., с. Піщанка

«У ті роки проживала в с. Єліне Щорського району, де головою був Токарєв. Його дружина пожаліла мене й інших дітей і забрала у яслі, щоб з голоду не помирали. Я була настільки слабкою, що мені давали спочатку їсти по чайній ложечці. Потім там і зосталася і наглядала за дітьми».

Записано завідуючою клубом Жовідської сільської ради Тетяною Анатоліївною Мартиненкою.

Відлога Марія Семенівна

1924 р. н., с. Великий Щимель

«Проживала з мамою. В лісі збирали гриби, ягоди, шавель, квіти акації. Інколи ділилися харчами з сусідами, бо в них були маленькі діти. Ситуація почала налагоджуватися тільки з нового врожаю. Щоб збирачі податків не відбирали останнє зерно, його переховували в лісі, закопували в землю, ховали в пічні труби».

Записано секретарем виконкому Великощимельської сільської ради Любов'ю Миколаївною Миленською.

***Гець Марія Іванівна
1927 р. н., с. Займище***

«Мені тоді було 6 років. Коли приїхали люди з Дніпропетровської області (також ходили люди з Полтавської і Вінницької областей) і просили обміняти вишивані й ткани рушники, простині на продукти, то моя мати все це не взяла, а просто дала їм картоплі і все.

В сім'ї було четверо дітей і одна з них – сестра Ліда 1931 р. н. – померла від скарлатини».

Записано секретарем виконкому Займищанської сільської ради Наталією Володимирівною Омелянкою.

***Данильченко Марія Максимівна
1926 р. н., с. Чепелів***

«У роки Голодомору було 6 років. Рвали листя з липи. Мати в піч на жаровню поставить та посушить, а потім товкла в ступі. А пампушки з цього виходили зелені та липучі. У нас була корова. Мати надоїть молока і дає нам молодшим, а їсти ж хотілося всім. У 33-му році у колгосп усіх заганяли, забирали все, що у кого є, навіть горшки із печі. У нас батько закопав мішок зерна, то те зерно потовкли, а мати молока трохи добавить і варила баланду. Комуністи ступи порубали, щоб люди подихали із голоду. Із сім'ї всі живі осталися і сусіди теж. Хоч і був голод, але всім останнім ділилися. На полі накопають гнилої картоплі (хто дужчий був) і дає нікудишнім, слабшим. Пухли всі страшенно. Самі худючі – шкіра і кістки, а пуза здорові. Страшні то года були».

Записано бібліотекарем бібліотеки Будинку культури Чепелівської сільської ради Наталією Григорівною Гулевич.

***Данильченко Марія Павлівна
1926 р. н., с. Чепелів***

«Зі слів батьків, знаю, що наша сім'я тримала 2 корови. А батько конем їздив у Новгород-Сіверський, привозив звідти кар-

топлю, пекли і їли. Корови виручали здорово. Мати і батько казали, що вони ділилися і молоком, і картоплею з другими людьми».

Записано бібліотекарем Будинку культури Чепелівської сільської ради Наталією Григорівною Гулевич.

***Ізмайлова Лідія Федорівна
1925 р. н., с. Старі Боровичі***

«Сім'я не голодувала, їсти було небагато, але кожен день був хліб, картопля. Була корова. Бабуся кормила сусідських дітей, приходили і якісь чужі люди, просили милостинню».

Записано соціальним робітником територіального центру управління праці та соціального захисту населення Щорської районної державної адміністрації Оленою Олександрівною Усачовою.

***Кириченко Раїса Кіндратівна
1929 р. н., с. Великий Щимель***

«Пам'ятаю, як мати сховала трохи зерна і тоді товкла його в ступі, щоб спекти якусь перепечу. А в сусідки залишилася корова. От мати ламала кусок перепечі, давала його нам – дітям, давала кружки і посилала до сусідки. Ми несли їй той кусок, а вона наливала нам потроху молока. Так і вижили».

Записано соціальним працівником Великощимельської сільської ради Таїсією Петрівною Меською.

***Коненко Василь Пилипович
1930 р. н., с. Чепелів***

«Сам я голоду не пам'ятаю, але зі слів батька: у нас була корова і трохи зерна. А були такі люди, що в них не було нічого, то з ними ділилися сусіди молоком і всім, що було».

Записано соціальним працівником Чепелівської сільської ради Вірою Вікторівною Шокало.

Коротий Ганна Григорівна
1923 р. н., с. Єліне

«Наша сім'я складалася із трьох чоловік – я, мати і брат. Від голоду в нашій сім'ї ніхто не помер. Хоча їсти не було чого. Мали трохи картоплі. Пекли хліб із листя липи, вишні, збирали ягоди, гриби, ловили рибу. Була і корова, то мали молоко. Ми давали молоко сусідам, так як у них була маленька дитина. Тяжке становище тривало півтора року. У людей намагалися відібрати останню зернину і картоплину, лишаючи їх на голодну смерть. У сусідів була маленька дитина, і вони заховали у колиску для неї шматочок хліба, щоб було що смоктати. Але люди, які представляли владу, забрали навіть хліб із колиски».

Записано головою виконкому Єлінської сільської ради Ніною Миколаївною Кухаренко.

Лисогор Федір Миколайович
1929 р. н., с. Гірськ

«Пам'ятаю, що сім'я голодувала, але ділилася продуктами харчування з людьми із південних областей, які втікали від голоду».

Записано членом робочої групи при Гірській сільській раді Ольгою Вікторівною Пищур.

Литвин Іван Андрійович
1931 р. н., с. Старі Боровичі

«Пам'ятаю, що їв хліб так, як зараз діти їдять цукерки, а, може, він нам був іще смачнішим. Хліба було мало. Сім'я складалася із 5 чоловік – батьки, бабуся і двоє дітей. В колгоспі працював наш дядько, то він нам носив справжній хліб по скибочці, а вдома їли з трави».

Записано провідним бібліотекарем бібліотеки Будинку культури Староборовичіської сільської ради Іриною Петрівною Науменко.

Рибальченко Віра Федорівна
1929 р. н., с. Займище

«Що можу розповісти? Пам'ятаю, як мати кришила мучні галушки, а зайшов чужий чоловік з простягнутою рукою. Мати дала йому цих галушок, він з'їв і пішов. Більше нічого не пам'ятаю».

Записано секретарем виконкому Займищанської сільської ради Наталією Володимирівною Омелянкою.

Скора Марина Федорівна
1916 р. н., с. Стара Рудня

«Сім'я наша була велика: батько, мати, шестеро дітей. Землі в нас вистачало. Садили і картоплю, і капусту – все, що росло на грядках. Було й господарство: кінь, корова, свині, кури. Все здавали державі: зерно, м'ясо. Яйця, молоко, бо все було обкладено податком. Осінь вже була голодною. Шукали гриби в лісі, ловили рибу. Хліба не було, мати пекла його із полови. А зима була зовсім страшна. Сусіди жили так само голодно. Було, що вони в нас щось позичали, а, було, і ми до них ходили. Я бачила опухлих людей. В них були великі животи, а ноги худючі. Весною їли гнилушку, траву всяку. Мати кришила її, називали крашанкою. Допомагали і сусідам, хто вже не міг ніяк і, особливо, людям, які приходили здалеку. Звідки вони йшли, не знаю, але мати нікому не відмовила, хоч у хаті своїх було вісім ротів. Ділилися всім, що було в хаті. Напече мати пампушок з полови, і ті віддавали тим, хто приходив».

Записано секретарем виконкому Староруднянської сільської ради Ганною Андріївною Фенно.

Холявко Наталія Іванівна
1910 р. н., с. Стара Рудня

«Сім'я наша була велика: батько, мати і 8 дітей. У 1931 році я вийшла заміж і стала жити із свекрами, у яких теж була велика сім'я. У господарстві була корова і кінь, але все здавали державі: молоко, зерно. Вивозили від нас усе, що залишилося. Пам'ятаю, як

ходили люди з інших областей. Одна жіночка зняла зі своєї голови квітчасту хустинку і віддала мені її, а я насипала останньої баланди (це такий борщ був) і погодувала її».

Записано секретарем виконкому Староруднянської сільської ради Ганною Андріївною Фенно.

м. Чернігів

Хвіст Євдокія Петрівна, 1915 р. н., м. Чернігів

«У 1928 році нашу родину розкуркулили, ми повинні були піти з села, але щоб сім'я могла вижити, а нас у мами тоді було четверо, ми пішли по білу світу, хто куди... Ой, лишенько... (старенька плаче) Тож, до 1931 року я з мамою та молодшою сестрою Варкою ходили по селах, заробляли, чим могли, за працю отримували якусь їжу...

У лютому 1931 року ми прийшли в Чернігів. Мама не працювала, а я пішла працювати в «Артіль Сталіна». Взуття не було, працювала по коліна у воді, страшно згадати... Постійно хотілося їсти. Частенько бігали до лісу, здирали кору з дерев, з неї пекли млинці, їли...

Але світ не без добрих людей! Пригадую, як єврейські сім'ї Мочерет і Гринберг, які теж працювали в «Артілі Сталіна», допомагали нам, чим могли. Вони нас підтримували на цьому світі, допомагали їжею, одягом, давали нам роботу. Цим людям і так було скрутно самим, але жили, як одна сім'я. Як ми тоді виживали, і сама не розумію... Підтримку цих людей буду пам'ятати, скільки житиму...

Записано членами гуртка «Сіверянський край» 9-Б класу ЗНЗ № 6 м. Чернігова, керівник гуртка Т. А. Царьова, 2009 р.

Упорядкував головний спеціаліст управління з питань внутрішньої політики та зв'язків з громадськістю Чернігівської обласної державної адміністрації В'ячеслав Миколайович Пирковський.

III. ПАМ'ЯТІ ДЖЕЙМСА МЕЙСА

Тамара ДЕМЧЕНКО, член
Асоціації дослідників голодоморів в
Україні, доцент Чернігівського
державного педагогічного універси-
тету імені Т. Г. Шевченка, кандидат
історичних наук, Заслужений праців-
ник освіти України,

Юлія КРАВЧЕНКО, студентка
магістратури Чернігівського дер-
жавного педагогічного університету
імені Т. Г. Шевченка

Джеймс Мейс як зачинатель наукового опрацювання теми українського Голодомору

Отак була заточена натура.
Не вабили ні статки, ані гроші,
І не лякали погляди похмурі.
Своя розмова з Богом й власна віра
У паростки нового покоління.
Й своя війна зі стародавнім звіром
Була у нього. І своє сумління.

Н. Дзюбенко-Мейс.
«День холодного сонця»

П'ять з лишнім років, які минули від дня передчасної смерті Джеймса Мейса – занадто малий термін, щоб повною мірою усвідомити, ким він став для України, її народу, науки, духовності. І на це є свої причини. Мабуть, вони криються не в тільки в тому, що ми

«не доганяємо», – ця постать наскільки ж складна, настільки й велична: повинно зрости і утвердитися оте «нове покоління», задля якого він працював, щоб повністю став доступним доробок цього американця з українською душею, як його називали друзі і як воно й було насправді.

Дж. Мейс залишив вікопомний слід не тільки у осмисленні феномену Голодомору, але й такого цікавого явища як український націонал-комунізм. Його невеликий нарис, присвячений Миколі Хвильовому, вражає глибиною думки, пристрасністю і якимось містичним передбаченням власної долі. Для довідника, де вміщений текст, взагалі-то не характерні були такі висновки: «Важко відбувається реабілітація М. Хвильового уже в наш час. І це не випадково, бо він буремний дух «розстріляного відродження», «таємна птиця українського ренесансу» з могутніми крилами, що зуміли здолати час і простір. Без вивчення його поглядів неможливо повною мірою зрозуміти причин і наслідків тієї трагедії, яку пережила Україна, рушивши за «комуністичним привидом», повіривши у привабливі гасла рівності й братерства. На землю України найбільше зло прийшло під виглядом великого добра»¹. Чи відчував Автор, пишучи ці рядки, що і його науковий доробок буде повністю присвячений з'ясуванню найголовнішого питання української історії, а часу відпущеного долею на це, катастрофічно не вистачить, як і його героєві.

Дж. Мейс прекрасно розумів, як важко в суспільстві, яке він охарактеризував як «постгеноцидне», говорити правду, а ще важче її сприймати, тому намагався встигнути – багато працював. Результат його зусиль вагомий: дві книги, видані редакцією газети «День»², в Україні вийшли друком декілька важливих наукових розвідок³. Уже існують і добре аргументовані, насичені переконливими подробицями біографічні розвідки про цю непересічну постать. Особливо варто виокремити публікацію С. Кульчицького⁴, а також, звичайно, сповнені любові і туги інтерв'ю і нариси вдови Мейса – Наталі Дзюбенко-Мейс⁵, які колись, сподіваємося на це, виллються у велику книгу...

У даному нарисі розкриваються основні віхи життєвого шляху

видатної людини і талановитого вченого, зроблено спробу висвітлити його роль у реалізації першого великого проекту, який отримав світове визнання, з дослідження причин і наслідків Голодомору.

Джеймс Ернст Мейс народився 18 лютого 1952 р. у невеликому містечку Мускогі в штаті Оклахома, в робітничій родині. Предки його походили з племені черокі, яке американський уряд примусив 1835 р. переселитися в Оклахому зі штатів Північна Кароліна і Джорджія. Батько працював стрілочником. Ні він, ні мати Мейса не закінчили середньої школи. Проте батьки прагнули дати синові університетську освіту, бо бачили, як той тягнеться до знань. Цікаво, як сам майбутній вчений трактував причини зародження інтересу до теми, що стала, за словами Н. Дзюбенко-Мейс, його «місією»⁶. У автобіографічному нарисі для книги «Піонери вивчення геноциду» (2002 р.) він стверджував: «Своїм життєвим покликанням досліджувати геноцид я великою мірою завдячую випадку. Зростаючи в невеликому містечку в Оклахомі, де мешкало тільки кілька єврейських сімей, я знав, що мої індіанські сусіди пройшли власною «дорогою сліз». Коли я був малим, батьків товариш по риболовлі і співробітник на залізниці Джордж Гес навіть змайстрував мені лука зі стрілами без наконечників. Його прямиий предок і однофамілець, який був більш відомий за своїм індіанським прізвиськом Секвойя, розробив складову абетку для мови індіанців племені черокі, яка надала письмової форми мові народу, що пройшов своєю «дорогою сліз» за умов, які мало відрізнялись від того, що пізніше пережили вірмени. Це було задовго до того, як я вивчив слово «геноцид», але вже тоді він опосередковано торкнувся мене»⁷. Додамо, що так закладалися в душі хлопчика засади співчуття, без яких практично неможливо досліджувати прояви геноциду, де б і в якій формі вони не виявлялися. Пізніше сам Дж. Мейс із абсолютною прямоотою й відвертістю сформулював своє кредо як вченого і громадянина: «І так само, як не можна займатися історією голокосту і не стати хоч би напівевреєм, так само не можна займатися історією дослідження голодомору і не стати хоча б напівукраїнцем. Я втратив над цією ро-

ботою забагато років, щоб Україна не стала більшою частиною мого життя»⁸.

У 1973 р. в Оклахомському університеті Джим здобув ступінь бакалавра історії та вступив до Мічиганського університету, котрий приваблював його своєю репутацією «колиски радикального студентства, що виступало за демократичне суспільство...»⁹ Перші кілька років навчання були важкими, але Джеймс Мейс витримав усі випробування, до речі, й обтяжливу необхідність підробляти, щоб звести кінці з кінцями. Велика заслуга в цьому Романа Шпорлюка, який тоді викладав історію Центрально-Східної Європи, (пізніше професор кафедри української історії імені М. Грушевського при Гарвардському університеті). Він щиро зацікавився здібним студентом. Р. Шпорлюк виявився терплячим і талановитим наставником, який знав, коли бути вимогливим, коли поблажливим. Завдяки йому Дж. Мейс познайомився з історією України, а згодом взявся за вивчення української мови. Перші опубліковані свідчення очевидців про голод в Україні та перші «спроби вчених в еміграції зрозуміти його» – теж стали відомими молодому досліднику завдяки Р. Шпорлюку¹⁰.

У 1981 р. Дж. Мейс вступив до докторантури Інституту україністики при Гарвардському університеті. Коли настав час обирати тему дисертації, історик зупинився на проблемі українського національного комунізму, який привабив його як рух, що почався з експериментування з амальгамою марксизму і націоналізму із пошуком національного визволення, який тоді видавався таким поширеним в країнах «третього світу» і привабливим для його еліти. У 1981 р. була захищена докторська дисертація на тему: «Комунізм і дилеми національного визволення: національний комунізм у радянській Україні (1918 – 1933 рр.)»¹¹.

Оскільки сама тема на той час була забороненою в Радянському Союзі, питання про подорож Джеймса Мейса туди навіть не виникало. Він працював на основі даних преси, які певною мірою замінили недоступні радянські архіви¹².

Його дисертація, де тільки поверхово зачіпалися проблеми Голодомору (в останньому розділі), вийшла друком у 1983 р. і отримала загалом позитивні рецензії в науковій пресі. Ми вже відзначили на початку статті, з яким інтересом і повагою вчений змальовував постаті чільних націонал-комуністів. Проте він відзначив й інше: «Читаючи офіційні публікації того періоду, я бачив, як ідеалістичні надії молодих комуністів перетворювалися на цинізм, страх і безкінечний пошук ворогів народу»¹³. Тепер уже оприлюднені документи, щоправда, збереглося їх не уже й багато, які показують, що далеко не всі молоді комуністи ставали циніками й слухняними виконавцями злочинних наказів. У надрукованих у Київському томі Національної книги пам'яті жертв Голодомору фрагментах із щоденника за 1933 р. завідувача відділом Ленінського райкому КП(б)У м. Києва Дмитра Заволоки (1906 – рік смерті невідомий) відчувається прямий осуд дій керівництва. Особливо вражають думки про принципову подібність двох режимів – сталінського і гітлерівського: «Форми цієї диктатури надзвичайно близько подібні до форми політ[ичного] керівництва нашої країни. Так що й для фашистів дарма не пройшов досвід нашого будівництва й диктатури пролетаріату»¹⁴. У будь-якому випадку не викликає сумніву, що студіювання теми націонал-комунізму наближало вченого до розуміння особливостей історичної долі українського народу, причин і характеру того, що Мейс згодом охарактеризував як «обмежений успіх адаптації України до викликів нової ери»¹⁵.

Ще у 1981 р. Джеймс Мейс прийняв запрошення досліджувати Голодомор в рамках проекту при Гарвардському інституті українських досліджень. Він розпочав співпрацю з Робертом Конквестом, який готував до друку книгу «Жнива скорботи: Радянська колективізація і терор голодом» (вийшла у 1986 р. майже одночасно англійською, українською і російською мовами). С. Кульчицький зауважує, що співпрацю «слід було розуміти буквально»¹⁶, тобто внесок Мейса у появу знакової книги значно більший, ніж він визнавав через властиву йому скромність.

Утім, перші публікації Дж. Мейса з голодоморної тематики були піддані різкій критиці з боку Стівена Віткрофта, який вважав, що Джеймс «занизив стандарти галузі». У середині вісімдесятих років ХХ ст. Комуністична партія Канади навіть субсидувала вихід книжки з осудом Мейса та його однодумців під назвою «Голод, обман і фашизм: міф про український геноцид від Гітлера до Гарварда»¹⁷.

У 1982 р. Джеймс Мейс на запрошення Степана Хемича із Фонду українських досліджень, відвідав Міжнародну конференцію з Голокосту та геноциду, що проходила в Тель-Авіві. Саме там американський дослідник осягнув світовий вимір трагедії українського села. На конференції уцілілі свідки Голокосту з татуюванням ділились спогадами про пережите й нерідко виявляли бажання дізнатись про інші трагедії, які попри всю унікальність єврейської «катастрофи», мали спільні риси з трагедією європейського єврейства¹⁸. Наукова доповідь Дж. Мейса у перекладі українською мовою вийшла друком тільки у 2007 р. Її зміст вражає своєю суголосністю з сучасними висновками. «Те, що українці називають штучним голодом [...] чи навіть українським голокостом, – наголосив доповідач, – забрало від 5 до 7 мільйонів людських життів. За критеріями смертності й масштабами скоєного його можна зіставити з єврейським голокостом. Але це зовсім інший вид геноциду: його спонукою не було ані прагнення чистоти раси, ані спроба фізично знищити кожного українця. Метою, настільки ми у змозі її зрозуміти, було знищення української нації як політичного фактору й суспільного організму. Домогтися цього можна було, не вдаючись до її повного знищення». Далі вчений порівнює ситуацію в Україні з сумнозвісними подіями у Камбоджі. І робить, як на нас, дуже слушний висновок: і тут, і там «геноцид здійснювали комуністичні режими, діючи під машкарою ідеології, згідно з якою підлегли їм нації заповнили класові вороги. В обох випадках правлячі режими намагалися знищити їх або перетворити на аморфну масу, яку згодом можна було змінити так, як можновладці вважали за потрібне»¹⁹. Важливо підкреслити, що доповідач посилається на свідчення очевидців як на повноцінне й надійне джерело²⁰.

Після повернення з конференції Мейс прочитав усі доступні праці покійного Рафаеля Лемкіна – визначного юриста, який запропонував і сам термін «геноцид», й обґрунтування його, став автором резолюції Ради Безпеки ООН, створив Конвенцію про геноцид і добився її ухвали 9 грудня 1948 р.

Аналізуючи доробок Р. Лемкіна, Мейс підкреслив, що останній у праці ще 1944 р. «Правління країн осі в окупованій Європі» зовсім не намагався звести геноцид до спроби винищити всіх членів певної групи, а вважав його спробою силової зміни національного характеру певної території за допомогою певних методів. Він навіть запропонував слово етноцид як можливий альтернативний термін для позначення того, що він мав на увазі ²¹.

На формування поглядів Дж. Мейса великий вплив справило відзначення українською діаспорою 50-річчя Голодомору. Готуючи для колективної монографії відповідний параграф, він підкреслив масовий характер сотень акцій, небачену одностайність представників різних політичних течій і груп. «2 жовтня 1983 р., – писав Дж. Мейс, – тисячі американців українського походження організували мітинг у Вашингтоні і після цього вирушили до радянського посольства...» Там було зачитано відкритого листа Кремлю: «Ми приїхали сюди більше ніж з 50 міст, нас більше 5 тисяч. Наша мета – нагадати світові, що 50 років тому ви убили 7 мільйонів українців навмисною голодною смертю... Голод 1932 – 1933 рр. був навмисним актом геноциду, це був єдиний штучно створений голод в історії світу. Хоч сьогодні ви користуєтеся іншими методами, ваша мета залишається такою самою – ви хочете знищити українську ідентичність» ²². Складається враження, що Мейс пишався «безпрецедентною» політичною активністю американців українського походження. Він зазначив, що у вищеназваній маніфестації взяло участь не 5, а 18 тис. осіб ²³. Найважливішим наслідком широко запланованої, добре продуманої акції стало створення Комісії Конгресу США з вивчення голоду в Україні. Мейс абсолютно однозначно вважає, що це заслуга діаспори, більше того, «наслідок глибинних змін в

українській громаді США»²⁴. Суть змін дослідник вбачав у тому, що громадська організація АГРУ («Американці в обороні людських прав в Україні») діяла як американська, а не «суто емігрантська організація. Її загальні гуманітарні права опиралися на Загальну Декларацію прав людини ООН»²⁵. АГРУ, засновником і головою якої був Ігор Ольшанівський, розпочала надсилати петиції до Конгресу з вимогою створити комісію для розслідування цієї події.

І сам Мейс, і його біографи реалістично відтворюють усі труднощі, що постали на шляху проекту заснування Комісії. Зрештою вони були успішно подолані. Комісія, що постала у 1984 р., складалася з чотирьох конгресменів, двох сенаторів, трьох чиновників рівня Кабінету, призначених президентом, шести представників громадськості. Очоловав її спочатку член демократичної партії Д. Майка, згодом – Д. Хертел²⁶, потім знову Д. Майка. «Лише на початку 1986 р. за допомогою керівників Гарвардського університету визначилася робоча група комісії, яка повинна була дослідити поставлену проблему. Вона складалася з шести українознавців на чолі з виконавчим директором Дж. Мейсом»²⁷.

Зауважимо, що вибір директора не був випадковим. У 1984 р. Мейсу запропонували зробити проект усної історії зі збору свідчень очевидців Голодомору за підтримки представників професійних і ділових кіл українців у США. Тут доречно зауважити, що до даного напрямку історичних досліджень в Америці ставляться дуже серйозно. На думку вчених із Асоціації усної історії (США), – одного з провідних інститутів із цієї методики: «Усна історія – це ділянка досліджень та метод збирання, зберігання й інтерпретації голосів і спогадів людей, груп та учасників подій минулого. Усна історія є водночас і найдавнішим способом історичного дослідження, що передував писемності, й одним з найсучасніших, починаючи із записів на аудіоплівку у 1940-х рр. та до цифрових технологій XXI століття»²⁸. Під час роботи над цим проектом Мейс розпочав співпрацю з Леонідом Герцем – тодішнім аспірантом у Гарварді, який брав інтерв'ю в очевидців, іншими українськими діячами. Працюючи під егі-

дою Комісії, науковці, по суті, продовжили свою роботу. У вступі до Вашингтонського тритомника свідчень Дж. Мейс віддав належне кожному причетному до цієї справи, розкрив механізм самого процесу записування. Проте, на нашу думку, найважливішим результатом стали засади опрацювання подібних документів. Вони не втратили свого значення й сьогодні, більше того, їх можна й треба трактувати як своєрідний заповіт наступникам. Дж. Мейс відзначив: «В обох цих проектах наша філософія полягала у тому, щоб розширити джерельну базу якомога більшою кількістю матеріалів не лише з огляду на спеціальне дослідження голоду, а і для загальної соціальної історії України від революції до Другої світової війни. З цієї причини дані можуть часом видаватися хаотичними і випадковими у випадку тих осіб, що були вислані під час кампанії розкуркулення чи заарештовані на початку 1930-х рр., той чи той оповідач може сказати мало або й нічого особливого про голод. Ці інтерв'ю вміщено тому, що з перспективи 1990-х років неможливо знати, що цікавого знайдуть у них у майбутньому історики і, на відміну від дня теперішнього, ті, хто пережив ці події, більше не зможуть дати інтерв'ю. Якщо матеріали, які ми публікуємо, дадуть змогу майбутнім історикам глибше поглянути на період сталінізму, наша робота не буде марною»²⁹. Настільки вірним і далекоглядним було передбачення Мейса свідчать сотні тисяч записаних і оприлюднених свідчень очевидців Голодомору. Люди досить часто відтворювали усі події свого життя, даючи дослідникам унікальну можливість побачити минуле очима свідка, що перебував на самому «низі» суспільної драбини. Найсвіжішим прикладом можуть слугувати матеріали Міжнародної наукової конференції «Друга світова війна та (від)творення історичної пам'яті в сучасній Україні» (вересень 2009 р.). Аналізуючи свідчення українських селян про німецьку окупацію, одна із учасниць конференції виявила цікаву закономірність: «Вирішальний вплив на сприйняття і пам'ять про німецьку окупацію у селян мав Голодомор 1932 – 1933 років. Про це свідчить аналіз всієї біографії опитаних, а не тільки тієї частини, де мова йшла про війну. Із

50 респондентів дві третини починали розповідь про своє дитинство з трагічних подій Голодомору, пограбування їхніх родин під час розкуркулення, виселення до Сибіру найближчої рідні»³⁰.

Це була тільки одна складова справи, яку провадив Мейс у Комісії. Керований ним нечисленний штат наукових і технічних співробітників здійснив фаховий аналіз доступних джерел, наукових праць, преси, навіть художньої літератури.

Підготовка необхідних матеріалів і написання звіту Конгресу у 1988 р. теж лягли на плечі Мейса та його підлеглих. 19 квітня 1988 р. в будинку палати представників у Вашингтоні відбулося завершальне засідання Комісії. Її голова Д. Майка відзначив у короткому слові заслуги Дж. Мейса: «Ви справді виконали левову частку роботи, й ми дуже цінуємо це», – наголосив він, звертаючись до виконавчого директора³¹. Інші члени Комісії теж високо оцінили «бездоганну» працю. Дж. Мейсу доручили оголосити висновки Комісії. Вони згруповані у 19 пунктів і охоплюють практично всі дотичні до голодоморної тематики питання. Так було зроблено серйозну наукову заявку для того, щоб визнати Голодомор геноцидом: у 16 пункті прямо зазначено: «У 1932 – 1933 роках Йосип Сталін та найближчі до нього особи вчинили геноцид проти українців»³². Робота Комісії в цілому і Мейса особисто дістала схвалення в наукових і громадсько-політичних колах західного світу. Член Міжнародної комісії з розслідування голоду в Україні Рікардо Левене (Аргентина) виокремив «двох відомих американських істориків», котрі цікавилися питанням – Дж. Мейса і Р. Конквеста³³.

Після представлення звіту Конгресові членам Комісії і Дж. Мейсу пощастило добитися від Конгресу фінансування на додаткові два роки для завершення розшифровок свідчень очевидців. Вони вийшли трьома томами у 1990 р. у Вашингтоні. На багатьох мислячих людей дані документи справили ефект бомби. Олесь Гончар назвав ці книги «Чорною Іліадою України»³⁴. У 2008 році вони були передруковані в Україні з додатком четвертого тому з матеріалами Комісії.

У 1993 р. Джеймс Мейс вирішив переїхати в Україну, мешкав у Києві. Він прийняв православне хрещення від митрополита Мстислава. У 1994 р. в Києві одружився з письменницею Наталею Дзюбенко. У 90-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст. дослідник спрямував свою увагу на вивчення зв'язків між минувиною та сучасністю, зосередившись на дослідженні, за власним визначенням, «постгеноцидного українського суспільства» в цілому та його складових: соціально-економічних, національних, духовних проблем.

На парламентських слуханнях 12 лютого 2003 р. вчений виступив з доповіддю «Спадщина Голодомору: Україна як постгеноцидне суспільство», яка цього ж дня була надрукована в газеті «День». Свою коротку промову у Верховній Раді Мейс закінчив словами: «Хочу подякувати і висловити у вашому парламенті свою заповітну мрію про встановлення пам'ятника жертвам Голодомору, і щоб прості українці запалили в цей день у вікнах свічки – свічки у вікні стануть поминальними свічками за батьками, дідами і прадідами, вони освітять майбутнє без жертв, без насильства, без жахів».

С. Кульчицький у своєму біографічному нарисі про Дж. Мейса підкреслив непроминальне значення цієї ідеї: «Свічка у вікні! Ця пропозиція здавалася йому важливою як акт підтвердження того, що національна пам'ять існує, як символ згуртування нації, в якій майже кожна родина втратила когось із близьких»³⁵. Відзначення 75-річчя пам'яті жертв Голодомору показало масовість поширення пропозиції Мейса в Україні. Так, працівники Менської районної бібліотеки назвали збірник спогадів, зібраних серед очевидців свого району: «Запалюй свічку, Україно!»³⁶

3 травня 2004 р. визначний історик України, політолог, доктор історичних наук, професор Національного університету «Києво-Могилянська академія», журналіст газети «День» Джеймс Ернст Мейс пішов з життя.

Поховано вченого 6 травня 2004 р., за його заповітом, у Києві, на Байковому цвинтарі, в землі України, що стала йому другою батьківщиною. 26 листопада 2005 р. президент України Віктор Ющенко

нагородив Джеймса Мейса орденом князя Ярослава Мудрого II ступеня (по смертно), а 2 грудня 2005 р. підписав розпорядження про вшанування пам'яті вченого.

Джеймс Мейс був розумним, сміливим, прямим, безкомпромісним і непохитним у своїх переконаннях ученим. Найважливішою для нього в науці була правда. Він казав те, що думав, називаючи речі своїми іменами. Поступав так завжди – і в Америці, коли фактично пішов проти течії, піднявши українське питання, й уже тут, в Україні. Його внесок у дослідження однієї з найболючіших історичних проблем й актуального питання сьогодення важко переоцінити. Вченого можна по праву вважати фундатором наукового осмислення сутності Голодомору та його трагічних і довготривалих наслідків.

¹ Мейс Дж. Микола Хвильовий // Історія України в особах: XIX – XX ст. / І. Войцехівська (кер. авт. кол.), В. Абліцов, О. Божко та ін. – К., 1995. – С. 376.

² День і вічність Джеймса Мейса / За заг. ред. Л. Івшиної. – К., 2005. – 448 с.: іл.; Мейс Дж. «Ваші мертві вибрали мене...» / За заг. ред. Л. Івшиної. – К., 2008. – 672 с.: іл.

³ Мейс Д. Е. Політичні причини голодомору на Україні (1932 – 1933) // Укр. іст. журнал. – 1995. – № 1. – С. 34 – 48; Мейс Дж. Україна як постгеноцидна держава, або: Як успадковані від СРСР структури блокують будь-які реальні реформи суспільства // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомч. зб. наук. праць. – 2003. – Вип. 7: Спеціальний. – С. 211 – 226; Мейс Дж. Спадщина голодомору: Україна як постгеноцидне суспільство // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомч. зб. наук. праць. – 2003. – Вип. 8. – С. 465 – 468; Мейс Дж. Відзначення українською діаспорою 50-річчя голодомору. Діяльність Комісії Конгресу США з вивчення голоду в Україні // Голод 1932 – 1933 років в Україні: причини та наслідки / Відп. ред. В. М. Литвин. – К., 2003. – С. 796 – 816; Мейс Дж. Штучний голод 1933 р. в радянській Україні: що сталося і чому // Укр. іст. журнал. – 2007. – С. 185 – 200 та ін.

⁴ Кульчицький С. Джеймс Мейс – людина і вчений // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомч. зб. наук. праць. – 2003. – Вип. 8. – С. 9 – 28.

⁵ Дзюбенко-Мейс Н. День холодного сонця // Мейс Дж. «Ваші мертві вибрали мене...» – С. 648 – 664; Дзюбенко-Мейс Н. На крові // Великий голод

в Україні 1932 – 1933 років: у IV т. – К., 2008. – Т. III: Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США. – С. 762 – 777; Дзюбенко-Мейс Н. Джеймс не міг бачити людського горя / Записав Б. Залізняк // Дзвін. – 2009. – № 5-6. – С. 96 – 100 та ін.

⁶ Дзюбенко-Мейс Н. День холодного сонця. – С. 663.

⁷ Мейс Дж. «Ваші мертві вибрали мене...» – С. 10.

⁸ Мейс Дж. Спадщина голодомору... – С. 465.

⁹ День і вічність Джеймса Мейса.... – С. 10.

¹⁰ Мейс Дж. «Ваші мертві вибрали мене...» – С. 12, 16.

¹¹ Там само. – С. 12.

¹² Там само. – С. 12 – 13.

¹³ Там само. – С. 16.

¹⁴ Шевченко С. «Жнива скорботи» на Київщині (нотатки за архівними матеріалами ГПУ-НКВД) // Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 років в Україні. Київська область / Упоряд. Гай А. І.; Відп. ред. Г. С. Гай – К., 2008. – С. 21.

¹⁵ Мейс Дж. Україна як постгеноцидна держава... – С. 212.

¹⁶ Кульчицький С. Назв. праця. – С. 12 – 13.

¹⁷ Мейс Дж. «Ваші мертві вибрали мене...» – С. 18 – 19.

¹⁸ Там само. – С. 18.

¹⁹ Мейс Дж. Штучний голод 1933 р... – С. 188.

²⁰ Там само. – С. 195.

²¹ День і вічність Джеймса Мейса... – С. 78.

²² Голод 1932 – 1933 років в Україні: причини та наслідки... – К., 2003. – С. 796 – 798.

²³ Там само. – С. 798.

²⁴ Там само. – С. 800.

²⁵ Там само. – С. 801.

²⁶ Мейс Дж. «Ваші мертві вибрали мене...» – С. 33.

²⁷ Кульчицький С. Назв. праця. – С. 16.

²⁸ Пастушенко Т. В. До створення Української асоціації усної історії // Укр. іст. журнал. – 2007. – № 3. – С. 231.

²⁹ Великий голод в Україні 1932 – 1933 років: у IV т. – К., 2008. – Т. I: Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США. – С. 83.

³⁰ Пастушенко Т. Пам'ять про німецьку окупацію України 1941 – 1944: селянський досвід // Друга світова війна та (від)творення історичної пам'яті в сучасній Україні: Міжнарод. наук. конф. 23 – 26 вересня 2009 р. – [К., 2009]. – [У збірнику відсутня пагінація].

³¹ Великий голод в Україні 1932 – 1933 років: у IV т. – К., 2008. – Т. IV: Звіт Конгресово-президентської Комісії США з дослідження Великого голоду 1932 – 1933 рр. в Україні. – С. 585 – 586.

³² Там само. – С. 587.

³³ Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932 – 1933 годов: Итоговый отчет 1990 год. – К., 1992. – С. 162.

³⁴ Дзюбенко-Мейс Н. На крові... – С. 775.

³⁵ Кульчицький С. Назв. праця. – С. 28.

³⁶ Див.: Запалой свічку, Україно! Голод 1932 – 1933 років на Менщині: Свідчення очевидців. – Мена, 2007. – 60 с.

Володимир БОЙКО, директор
Чернігівського центру перепідготовки
та підвищення кваліфікації працівників
органів державної влади, органів
місцевого самоврядування, державних
підприємств, установ і організацій,
кандидат історичних наук

Джеймс Мейс та Чернігівщина (особисті враження)

«Навіщо вам це треба?», – спитав мене Джеймс Мейс під час прогулянки по Чернігову у червні 2002 р. Тільки що завершилася зустріч із державним службовцями – слухачами Чернігівського центру перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування. Можливо, не з таким розмахом, як 2008 р., але 70-ті роковини Голодомору 1932 – 1933 рр. в Україні відзначалися. Власне, це й стало поштовхом для запрошення відомого американського науковця, який поклав своє життя заради України.

Тоді в Чернігівському центрі систематично проходили «круглі столи» з відомими українськими істориками – спочатку вони ви-

ступали перед слухачами навчального закладу, проводили прес-конференцію для журналістів, а ввечері до спілкування запрошувалися колеги-історики. То була також громадська ініціатива Сіверського інституту регіональних досліджень, його директора – Сергія Лепявка. Ми вважали, що таким чином зможемо привернути увагу доволі широкої громадськості до обговорення складних проблем минулого, які з різних причин є на слуху і понині. До Чернігова, зокрема, приїжджали Наталія Яковенко, Владислав Верстюк, Станіслав Кульчицький, о. Юрій Мицик, Роман Сербин, Володимир Кучер, Юрій Пінчук. По можливості організатори намагались (хоча і не завжди) враховувати певні історичні дати, їхнє відзначення. При цьому оприлюднювалася не скільки офіційна точка зору, стільки фахівця з того чи іншого напрямку. В тому існував певний ризик. Адже йшлося не лише про громадську структуру, але й державну установу. Втім, до честі тогочасної влади, все сприймалося дуже толерантно.

Тож не дивно, що міркування над планами роботи наштовхнули на запитання: «Чи зміг би приїхати Джеймс Мейс, адже він живе в Україні?» Вперше це ім'я автор побачив у самвидавських газетах 1989 – 1990 рр., що поширювалися серед студентів Київського державного університету ім. Тараса Шевченка. У 2002 р. знадобився деякий час, аби набратися сміливості (може – нахабства?), дізнатися його телефон та подзвонити. Події ініціювалися мною і відверто мали дещо авантюристичний характер – незнайома людина запрошувала відвідати Чернігів, виступити з публічною лекцією перед державними службовцями та взяти участь у неофіційному заході – «круглому столі» місцевих істориків.

Перша спроба зв'язатися з Мейсом через Києво-Могилянську Академію виявилася не надто вдалою – як викладач він працював там погодинно, і пар якраз не вів. Натомість на кафедрі мені дали іншу адресу та телефон – газети «День», зазначивши – там Джеймс Мейс працює постійно. А далі все склалося напрочуд про-

сто і легко – він підняв трубку, я представився, виклав зміст питання і попросив про зустріч, на яку він тут же погодився, запрошивши до редакції.

У моїй уяві малювався персональний, відремонтований під євро кабінет, з дуже хорошою оргтехнікою, Вочевидь, офіційно одягнена людина та інші такі дурниці. Перший погляд все розставив на свої місця – типовий американець з творчою недбалістю до свого робочого місця та зовнішності (аби було комфортно), людина, для якої важлива насамперед робота. Важко уявляю себе зі сторони під час зустрічі – ймовірно, щось нагадувало звіт про пророблену роботу перед високим начальством. Тож, мабуть, аби вивести з цього неприродного стану Мейс м'яко зупинив однією фразою: «Добре, приїду». І тут же перехопив ініціативу – далі говорив вже він. На моє здивування – не про Голодомор, а про сучасність України.

Його оцінки вражали – Україна переживає трагедію, у владі – бандити та хабарники, а він, Мейс, ще й перекладає їх для англomовного номеру газети «День», тож у такий спосіб вони розмовляють його англійською. Дісталось й Президенту України Л. Кучмі та багатьом іншим можновладцям. Та справа, навіть, не в різкості оцінок – позаочі багато хто міг критикувати. Він же говорив те, про що писав у газеті (але там – без персоналій). На завершення нашої першої зустрічі я спробував нагадати співрозмовнику, що є державним службовцем і попросив врахувати цю обставину під час виступу в Чернігові. Він запевнив, що розуміє і не забуде, але має прохання й до мене – чи не заперечуватиму, якщо приїде з дружиною – письменницею Наталією Дзюбенко?

Досить часто важливим є не лише те, що сказане, а про що промовчано: тоді навіть не обговорювалося: чи треба посилати машину до Києва чи ні. Мейс пообіцяв приїхати маршруткою і лише поцікавився, як це краще зробити. Під час роботи в Центрі мені досить часто доводилося запрошувати українських викладачів із Києва. Одне з перших типових питань: «Як я доїду?»

Тобто – чи заберуть машиною і відвезуть так само назад. Інше: «Скільки ви мені заплатите?». Тобто – треба більше, ніж за державними розцінками. Мабуть, для Джемса Мейса то взагалі була не тема для розмови.

Приїхав він до Чернігова звичайним мікроавтобусом, та ще й раніше погодженого часу. На свій сором, ми не встигли перехопити Мейсів біля готелю «Україна», тож зустріли вже на шляху до Центру. Подружжя висловило своє захоплення легкістю, з якою можна добратися з Києва до Чернігова, а Наталія Дзюбенко додала – вона вважала, що це дуже далеко, а виходить, що за часом – майже те саме, як їхати з Троєщини до центру Києва. Тому раніше й не вибралися до столиці Сіверщини, хоча добре знають, що Троєщина, де вони живуть, – це колишня Чернігівська губернія. Недалеко від своєї багатоповерхівки навіть бачили давній стовпчик, де збереглася металева бляха з відповідною назвою. Пізніше Наталія Дзюбенко зазначить – та поїздка до Чернігова була якоюсь дивною. Джим не дуже рвався кудись їхати, а тут раптом несподівано погодився. Можливо, хотів трохи відпочити. Адже працював він неймовірно багато – довгий час фактично на ньому тримався англomовний випуск газети «День», а ще ж він займався публіцистикою, громадською та викладацькою роботою, працював з науковцями, вів велику переписку... І нікому не міг відмовити щодо роботи. Тож і виходило, що вдень Мейс працював у газеті та університеті, а вночі – дома, за комп'ютером.

Зранку Мейс виступав перед начальниками управління з питань внутрішньої політики райдержадміністрацій Чернігівщини. Ці структури, як відомо, спеціалізуються на суспільних процесах. Щоправда, загальна тема виступу в контексті наукової спеціалізації гостя виглядала досить дивно: «Головні історичні етапи державного будівництва в Україні», що пояснюється вимогами до формування навчальних програм. Феєричною лекцією Мейса в Чернігові назвати не можна, але оригінальною, незвичною – вочевидь. У місті над Десною Джеймс Мейс виступав експром-

том. На жаль, відеозапису не збереглося – чомусь на нього наклали інший. Але того ж року, за два місяці, мені поталанило слухати Мейса на V конгресі українців у Чернівцях – він за змістом, а навіть за висловлюваннями виглядав дуже близьким до чернігівського. Тож, можливо, історик вголос проговорював у нас не лише те, що ним було вже написано, але й фрагменти своїх майбутніх праць та висновків. Йшлося не тільки про Голодомор. Між іншим, Мейс наголосив слухачам: реалізація наміру жити по-європейськи залежить насамперед від волі, бажання, національного самоусвідомлення українців.

Та найбільше аудиторії запам'яталося інше. Мейс висловлювався дуже прямо і відверто, в тому числі й стосовно сучасності. Хіба що без прізвищ. Мабуть, це свого роду культурне явище, притаманне суспільству, в якому він виріс, багаторазово посилене особливостями характеру та виховання. Мейс не міг мовчати. Немоżliвість казати публічно все, що думаєш, його відверто гнітила.

За практикою, що склалася, відразу після публічної лекції Джеймс Мейс взяв участь у прес-конференції. Великої уваги з боку засобів масової інформації не спостерігалося. Одна з громадських газет, навіть зазначила: «Єдине, що прикро дивувало – відсутність журналістів зі всіх державних чернігівських видань». Насправді, ситуація не виглядала так категорично. Зрештою, інформацію надрукували «Сіверщина», «Просвіта», «Біла хата», «Вісник Ч», «Чернігівські відомості». Дві останні газети на той час – комунальні (обласна та міська). Багато що пояснюють фрагменти самих публікацій, за якими можна відновити зміст чернігівських зустрічей. Отже, як пояснив Мейс журналістам, його цікавили наслідки Голодомору в політичному сьогоденні (дослідник називав українське суспільство постгеноцидним). Він вважав, що саме там корениться більшість сьогоденішніх проблем українського народу, адже нищилися його основи. При цьому Мейс жодною мірою не знімав відповідальності з сучасних кер-

івників України. Себе ж він вважав істориком України, стверджуючи: «Хоч би духовно я мусив стати українцем». Він вболівав за Україну так, начебто мовилось про його батьківщину – на відміну від багатьох її керманичів, що тут народилися.

Вже під час екскурсії містом Наталія Дзюбенко дорікала чоловіку: «Джим, ти знову не стримався!» На що він покірно відповідав: «Знову». Так само, як колись у Сполучених Штатах, де принципова позиція Мейса як виконавчого директора Комісії Конгресу та громадськості США з визнання Голодомору 1932 – 1933 рр. в Україні геноцидом зрештою коштувала йому кар'єри. У себе на батьківщині Мейс пішов проти течії, професійні советологи, русисти, славісти не пробачили таких висновків. Пояснюючи їхню реакцію щодо трагедії нашого народу, її штучного характеру, Джеймс Мейс зазначив у Чернігові: «Однією з причин такого сумного феномена є відчуття вини в колах американської правлячої еліти та інтелектуалів за встановлення урядом США дипломатичних відносин із СРСР у 1933 р, незважаючи на його обізнаність про голодомор в Україні».

Спостерігаючи за виступом Мейса, у мене склалося враження – слухачі трохи заклакли, чекаючи що ж буде далі. А потім якимось раптово розслабились – можливо, загадали, що перед ними, хоча й україномовний, але ж американець... Після завершення спілкування, на моє питання про враження від зустрічі, один зі слухачів, посміхаючись, відповів: «Вільна людина!» Справді, публічно говорити те, що думаєш, для нас тоді виглядало розкішно. Значна частина українського суспільства звикла до іншого стилю поведінки, а Мейс власним прикладом демонстрував його хибність та можливість іншого. Так само він чинив і до своєї країни, якщо вважав, що вона не права. За кілька місяців по тому під час чергової зустрічі в Києві ми обмінялися думками про Ірак. У відповідь на мої критичні зауваження щодо політики США Мейс несподівано заявив, що вважає війну в цій країні брутальною помилкою, яка межує зі злочином. І оприлюднить свої погляди, не

зважаючи на незадоволення американського посольства. Тоді Україна фактом згоди на відправку своїх військ входила до зони конфлікту. Зрозуміло, що багато хто й досі йому не може пробачити таких вольностей та небезпечної для авторитарної моделі управління реакції громадянина. Він був незручним для влади. Будь-якої.

До речі, саме під час екскурсії Черніговом й пролунало запитання Мейса, винесене на початок статті. Вочевидь, перша зустріч його таки зачепила – може, тому й приїхав. Спробував відповісти в тому сенсі, що така робота мені цікава, приносить задоволення, адже йдеться про популяризацію власної історії серед дуже важливої аудиторії – державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування. Крім того, це унікальна можливість для спілкування колег-істориків, завжди подія. Знову ж таки – увага засобів масової інформації. Надалі до нас приєднався вузівський викладач Олександр Кухарук і такою компанією ми кілька годин знайомилися з історичними пам'ятками Чернігова.

Увечері нас чекав «круглий стіл» з чернігівськими істориками «Проблеми дослідження голоду в Україні 1932 – 1933 рр.» Спілкуватися із Джеймсом Мейсом прийшли Тамара Демченко, Сергій Бутко, Надія Молочко, Валентина Онищенко, Олександр Кухарук, Дмитро Гринь, Ганна Морозова, Володимир Сизих, Юрій Музика. Якщо когось забув – прошу вибачити. На відміну від ранкової зустрічі, тепер більшу її частину йшлося про проблеми сучасності. Контекст не змінювався, а от спілкування вийшло по-домашньому теплим.

Особисто для мене поїздка подружжя Мейсів до Чернігова мала продовження в тому сенсі, що відтоді вони запрошували додому, навіть залишали ночувати. Відверто кажучи, мене досить довго не покидало почуття нереальності (може, тому й наважувався заїжджати не так часто) – йшлося про живу легенду, з якою можна поговорити, обмінятися думками, попрацювати за його комп'ютером, попросити глянути власний текст, опинитися

серед його щоденного життя, далекого від уваги преси, радіо чи телебачення. Тут уже грати на публіку не будеш – покажешся, яким є насправді.

Мейса можна назвати гостинним, хоча й не надто вмілим господарем. А в сенсі побуту – геть не прилаштованим. Ми, навіть, вдвох з його дружиною ходили на Петрівку купувати куртку (обновка сподобалася). Та Мейс цього і не приховував, навіть жартував над своєю вдачею. Втім, відчувалося, що знаходиться серед своїх нових апартаментів йому приємно, бо нарешті він отримав те, чого довгий час був позбавлений – приватного куточка, який міг будувати так, як подобалося. І Джеймс з задоволенням демонстрував свою квартиру, не звертаючи увагу навіть на деякий творчий безлад. Особливо вражала величезна кількість книжок (тепер вони передані Києво-Могилянській академії). Відверто кажучи, більшої кількості в приватній колекції я просто ще ніколи не бачив. Як з'ясувалося, це була лише частина його зібрання, інша тоді ще знаходилася в Америці.

Під час розмов зі мною, мабуть, Мейс відчував деяку мою непевність, бо намагався підбадьорювати та заохочувати до їхнього продовження. Як з'ясувалося, його звичка до прямої мови і необтяжених зайвим політесом висловлювань дивовижним чином поєднувалася з коректністю у спілкуванні та увагою до співрозмовника, причому за будь-яких обставин.

На початку 2003 р. я зателефонував до нього додому. Новина приголомшила – Джеймс Мейс в реанімації звичайної київської міської лікарні (не в Феофанії, до речі!), стан дуже важкий. У вересні 2002 р. він казав про негаразди зі здоров'ям, але щоб так... Завдячуючи його дружині, того ж таки вечора ми вдвох пройшли до палати Джеймса. Він ледь тримався і, як пояснила Наталія Дзюбенко, в такому стані перебував уже кілька тижнів. Потрібні були постійні переливання крові (і не лише) – її здавали друзі та знайомі, насамперед – колеги з газети «День». Тож Джеймс Мейс став у буквальному сенсі однієї крові з громадя-

нами України. Коли ми наблизились до ліжка він, майже безсилий та нерухомий, привітався та на спантеличене запрошення прогулятися по Чернігову (аргумент такий – ми ж ще не подивилися Антонієві печери) запевнив – обов’язково.

Мейс таки виконав обіцянку. За півроку, трохи оговтавшись, він приїхав до нашого стародавнього міста у відрядження до облдержадміністрації, аби взяти участь в обговоренні проекту видання книги «Чернігівщина Incognita» – збірки, що є прямим продовження серії газети «День» «Україна Incognita», та розповідає про маловідомі сторінки минулого Сіверщини. Таким чином, книга, що вийшла друком наприкінці 2004 – на початку 2005 рр., тобто вже після смерті Мейса, отримала свого роду його схвалення, а може й благословення. Більше жодних зустрічей тоді не було, але після офіційної частини він залюбки погодився ще раз трохи пройти містом – разом з начальником управління преси та інформації облдержадміністрації Дмитром Никоненком та співробітником газети «День» Валентином Пустовойтом. Зрозуміло, що заглянули ми й до Центру підвищення кваліфікації. Мабуть, Мейсу було приємно нагадати в такий спосіб про себе, а тим, хто його знав – знову зустрітися. Принагідно зазначу, що є ще одна книга, пов’язана з Мейсом – «1917 рік на Чернігівщині» (автори – Володимир Бойко, Тамара Демченко, Оксана Оніщенко). Її попередню версію Мейс переглядав, а головне – розвіяв деякі мої сумніви щодо організації видання монографії.

Книги – не єдині ініціативи, що пов’язали Мейса з Чернігівщиною. Навесні 2003 р. Наталія Дзюбенко розповіла про ідею Джеймса, що була оприлюднена газетою «День» 18 лютого 2003 р. У колонці під назвою «Свічка у вікні» Мейс запропонував «...акт національної пам’яті, доступний кожному: в національний день пам’яті жертв 1933-го (четверту суботу листопада) визначити час, коли кожен член цієї нації, де майже кожна людина втратила когось із близьких, запалить у своєму вікні свічку в пам’ять про померлих» та попросила поширити інформацію. Відповідний текст та прохан-

ня отримали майже всі центри підвищення кваліфікації з інших областей, але, наскільки мені відомо, без наслідків. Натомість звернення надрукувала чернігівська газета – «Вісник Ч», власне її головний редактор – Сергій Народенко. Підтримав не лише він. Восени 2003 р. на Чернігівщині готувалися офіційні заходи до 70-х роковин Голодомору. Напередодні трапилася нагода поговорити з заступником голови облдержадміністрації Віктором Тканком. Ідея запаленої свічки йому сподобалася. І дійсно, її використали під час головного зібрання у Будинку засідань обласної ради. Таким чином, можемо стверджувати – Чернігів став першим містом в Україні, де відому акцію підтримала влада. Дозволу тут собі лише зауваження – все ж таки для Мейса головною була власна мотивація громадян України. Він не сприймав співчуття за наказом.

Моє знайомство з Джеймсом Мейсом тривало менше двох років. 3 травня 2004 р. у вечері пролунав міжміський дзвінок – телефонувала Наталія Дзюбенко-Мейс. Вона сказала, а скоріше проридала в трубку – Джим помер та попросила приїхати допомогти з похоронами. Наступні два дні я провів у знайомій квартирі на Троещині. Аби на роботі це не виглядало як відвертий прогул, проректор Інституту підвищення керівних кадрів НАДУ при Президентові України Іван Розпутенко оформив мені відрядження. Чи чомусь зарадив – не знаю. Сидів на телефоні – приймав дзвінки зі співчуттями та пропозиціями допомоги, зустрічав тележурналістів, відвідувачів, записував повідомлення каналів телебачення, куховарив... Одним словом – як міг, намагався допомогти родині. Відзначу – серед офіційних посланців до квартири Мейса тоді завітав лише ад'ютант міністра оборони Євгена Марчука (може були й інші, але про це мені невідомо), а з найвідоміших представників тогочасної опозиції телефонувала Катерина Ющенко. Наступного ранку Наталія Дзюбенко забрала мене і ще кількох чоловіків, і ми поїхали до моргу за тілом Джеймса Мейса. Такою виявилась остання зустріч.

Прощалися з Джеймсом Мейсом у Будинку учителя, простір

біля якого був заповнений людьми, що постійно підходили: колеги-історики, журналісти, письменники, парламентарі (в т.ч. Віктор Ющенко), посадовці (наприклад – речник МЗС Маркіян Лубківський). Чого напевно не було ні тут, ні потім на Байковому цвинтарі – якихось офіційних делегацій, розподілу за рангами та інших подібних речей. Хто хотів – той і прийшов, за покликом душі. Так, як він хотів, аби ми запалювали свічку пам’яті.

Відкриття Джеймса Мейса як відкриття Америки

Так трапилося, що матеріал із відгуками студентів тоді III курсу про презентацію документального фільму «Свіча Джеймса Ернста Мейса», яка відбулася у Чернігові у травні 2007 р., вчасно не був оприлюднений. Проїшло понад два роки, але думки, враження, спостереження молодих учасників, на нашу думку, аж ніяк не втратили своєї актуальності.

Лілія Седнівець, студентка III курсу історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка:

«Зустріч, присвячена пам’яті Дж. Мейса, на мене справила велике враження. До неї мої знання про цю прекрасну людину були досить поверховими. Розповіді його близьких, друзів, однодумців, колег, документальний фільм відкрили мені не тільки поважного історика-науковця, але й людину добру, люблячу і ніжну, доброзичливу й альтруїстично налаштовану, але водночас відкрити, незалякану, вільну у своїх думках і публікаціях. Хочеться знати про нього значно більше. Для мене, наприклад, так і залишилося таємницею питання, чому Дж. Мейс обрав об’єктом своїх досліджень саме Україну.

На «круглому столі» прозвучала інформація про те, що в деяких вищих навчальних закладах України вже впроваджені спекурси по вивченню життя і наукової спадщини видатного американського вченого. Хотілося, щоб і у нас було запроваджене щось

подібне, бо історія ХХ століття така багата на видатних людей, про яких ми знаємо до прикрого мало. Думаю, що це збіднює нас самих. Сподіваюся, що зустріч, подібна тій, що відбулася 14 травня, не остання в моєму житті».

Юлія Хоменко, студентка ІІІ курсу історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка:

«Вечір пам'яті Дж. Мейса був просякнутий атмосферою не тільки пам'яті, але й віри та надії. Київські гості перенесли нас у духовний світ американця, який віддав Україні свої здібності, почуття, все життя. Мейс став частиною нашої історії, полюбив Україну, як рідну. Наша доля збентежила його душу, і він, побачивши ті проблеми, до яких очі самих українців вже призвичаїлися, зробив спробу повернути людей до пам'яті. Це йому вдалося зробити, ми свідки тому. Свіча Джеймса Мейса завжди палатиме у наших серцях, зберігаючи вічну пам'ять і про цього Великого Українця, якого, за його власними словами «вибрали» наші мертві. Добре було б, якби в ході голосування у популярному телепроекті були враховані й голоси мільйонів українських селян, котрі стали жертвами сталінського геноциду».

Анна Кисні, студентка ІІІ курсу історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка:

«Джеймс Мейс... Можливо, хтось скаже: «А ким він був цей Джеймс Мейс? І чому ми маємо про нього говорити?»

Джеймс Мейс – це та людина, яка крізь мовчазні десятиліття змогла почути голос мертвих, тих мертвих, які так довго благали про пам'ять, тих мертвих, у яких «була єдина надія, що їх ще згадає країна...»

Для мене зовсім не є чимось буденним та обставина, що людина, чия батьківщина знаходиться за десятки тисяч кілометрів

від України, зацікавилася нашою історією. Адже ми самі, як не соромно це усвідомлювати, байдуже ставимося до всього, що відбувається зараз, поряд з нами, що вже говорити про справи давно минулих літ. Ми звикли думати лише про себе, про власний добробут і, якщо вже згадуємо про історію, то лише про «історію» власного буття, зовсім не усвідомлюючи того, що ми не являємо собою нічого, крім фізичного тіла. Джеймс Мейс дав поштовх знищенню острівної психології, адже немає і не повинно бути людини, яка, як острів, є сама по собі... Людина – частина чогось, а не власне Все. І ми маємо бути вдячні йому, хоча б за те, що він прагнув власним життям довести цю істину.

Ми боїмося говорити правду, ми боїмося знати... Джеймс Мейс не побоявся сказати за нас усіх. За тих, хто вмер за мовчання, й за тих, хто страждав від нього. Він перший, хто назвав голод – Голодомором; він перший, хто дав народу можливість адекватно сприймати події минулого, хто розкривав очі представникам тих поколінь, для яких Сталін залишався людиною з великої літери. Генетичну пам'ять покоління можна знищити, та неможливо знищити прагнення до пізнання істини.

Джеймс Мейс – це людина, яка будувала «нове» бачення українцями своєї історії. Історії, яка стала частиною його власної...

Джеймс Мейс – це американець із українською душею.

Ми маємо пишатися, що знаємо це ім'я. І кожен раз, запалюючи на вікні свічку, подумки молитовно дякувати йому.

Згадуються слова Івана Драча: «Любіть Оклахому за Джеймса Мейса». Хотілося б додати: «Любіть Джеймса Мейса за власну історію – справжню, непідроблену»...

Вечір пам'яті Джеймса Мейса допоміг мені зрозуміти, як важливо бути справжнім, людиною, котра вірить і прагне”.

Тетяна Виловата, студентка III курсу історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка:

«Про діяльність Дж. Мейса ми трохи знали з курсу історії України, але тепер він постав переді мною не тільки як історик, журналіст, публіцист, викладач, але, перш за все, як Людина з великим серцем. У виступах поважних київських гостей він відкривався різними гранями своєї багатой натури. Найбільше враження на мене справила його риса бути вільною людиною. Він ігнорував політику з її брудом і заборонами, завжди говорив і чинив, як вважав за потрібне. Нам дуже бракує таких людей. Назвавши голод 1932 – 1933 рр. геноцидом, він став зв'язковим між нами і нашими мертвими, душі яких і досі шукають спокою і справедливості. Він проголосив прості, але забуті нами істини: «Думаючи про майбутнє, не забувайте минуле, будьте на землі людьми». Вивчаючи історію України, я зрозуміла, що бути людиною не фізично, а духовно, в моральному сенсі, дуже важко.

Сидячи в залі й уважно слухаючи виступаючих, я несподівано пригадала свою прабабусю, якій довелося пережити жахи Голодомору, і її слова, що найціннішим у світі є хліб. Дж. Мейс заступився за всіх знедолених українських селян і селянок, домігся того, що їхні голоси почув світ».

Надія Силенок, студентка III курсу історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка:

«Я рада, що ми, студенти, отримали прекрасну можливість послухати спогади про Дж. Мейса, подивитися документальний фільм. На вечорі пролунали світлі, задушевні, дружні спогади про цю видатну постать. Приємно було почути й побачити істориків В. Верстюка, С. Кульчицького, по працях яких ми вивчаємо історію України XX століття.

Але найбільше мене вразила розповідь вдови покійного Мейса – пані Наталії Дзюбенко-Мейс. З якою щирістю, теплотою, ніжністю вона згадувала про чоловіка. Проїшли роки, а у її серці не згасла свічка кохання. Слухаючи її, я вперше зрозуміла, що є

на світі любов, над якою не владна смерть. Було відчуття, що душа Мейса витає десь поруч...

Як науковець, Мейс спромігся самостійно переробити колосальний масив роботи, який роками не могли осилити вітчизняні дослідники. Він переймався відновленням справедливості на Землі, борючись проти фальшування і замовчування великої трагедії українства. Зовсім не випадково він став ініціатором щорічної акції «Запальної свічку, Україно», яка проводиться у листопаді в знак жалоби за жертвами Голодомору. Хочу відзначити ще одну привабливу рису цієї постаті: він, виходець з далекої Америки, вивчив нашу рідну мову, тоді, коли багато громадян України ще й сьогодні ігнорують її. Вже одне це свідчить про велич цієї людини.

Сильне враження на мене справив фільм, присвячений Мейсу. Він легкий для сприйняття, інформативно багатий, емоційно насичений, сповнений позитивною енергетикою. Відчувається, що його створювали з любов'ю і натхненням. Приємно, що фільм вперше показали у Чернігові, де Дж. Мейс був особисто, залишив по собі добру згадку.

До загалом прекрасного враження додалася і крапля гіркоти: доки ми, українці, будемо запізно вшановувати тих людей, що робили нам добро».

Катерина Євфіц, студентка III курсу історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка:

«Існує думка, що українцем бути немодно, в цьому проявляється наша національна невизначеність, провінційність, байдужість. Ми не хочемо бути героями України, але Джеймс Мейс по праву виборів це звання, зробивши неоціненний внесок у відродження гідності українців. Він, назвавши голод 1932 – 1933 рр. геноцидом, а байдуже ставлення до свого минулого – катастрофою, не вважав за потрібне добирати слова щодо винуватців страшної

трагедії, з американською демократичністю і прямою чесною людиною давав відверті, інколи приголомшливі оцінки ситуації України в 30-х рр. ХХ століття.

У ході зустрічі ми побачили й іншого Мейса. В залі панувала атмосфера людяності, доброзичливості. Мене вразила щирість у виступах гостей. Вони не були одноманітними, не відштовхували штампами чи сухими цитатами. Сподобалася сповнена дружніх почуттів розповідь І. Драча, просякнута інтелектуальними висотами «імпровізація» С. Кульчицького, інформативно насичені спогади про спільну працю з Дж. Мейсом, якими поділилася з присутніми Л. Івшина. До глибини душі мене вразила витримка дружини вченого, яка зі сльозами на очах розповідала про свого коханого Джима.

На згадку про вечір залишилися в душі приємні спогади, але декілька думок не дають спокою. Чому Дж. Мейс не боявся говорити правду, називати речі своїми іменами, а більшість з нас пасивно спостерігає за перебігом подій, навіть не намагаючись їх змінити? Можливо, дається взнаки один із чинників радянської ментальності, що характеризується пасивністю особи, патерналізмом влади, безпомічністю, комплексом меншовартості. Ми повільно досліджуємо проблемні питання історії, ніяк не боремося із пережитками сталінського тоталітаризму. Показовим є приклад із цього ж вечора: на запитання щодо демонтажу пам'ятників Леніну і Постишеву у Чернігові, місцеві керівники так і не дали однозначної відповіді, чи буде це зроблено в найближчий час».

Юлія Гутник, студентка ІІІ курсу історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка:

«Мене особисто вразило інформативне багатство вечора пам'яті Джеймса Мейса. Законспектувавши доповіді й виступи, переглянувши фільм, я змогла відтворити у загальних рисах життє-

вий шлях привабливого й демократичного американця з українською душею і глибоким знанням нашої історії. Проте цього надто мало. З нетерпінням чекаю на вихід у світ другого видання книжки «День і вічність Джеймса Мейса», яку продемонструвала пані Івшина. Добре, що в нашій країні є керівники, які не шкодують добрих слів про своїх працівників, газети, на сторінках яких постійно друкуються історичні матеріали».

Олексій Ховренко, студент III курсу історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка:

«Ще перед початком конференції ми побували на презентації виставки «Ми звинувачуємо! Голодомор 1932 – 1933 років – геноцид українського народу». У її експозиції, підготовленій співробітниками Інституту національної пам'яті, були представлені документи вищих партійних та державних органів влади СРСР та УСРР, спогади очевидців, сила-силенна фотодокументів, дивлячись на які дуже важко стримати сльози...

Матеріали виставки стали своєрідним прологом до почутого і побаченого в залі засідань. Найсильніше враження на мене справив виступ відомого українського поета Івана Драча. До цього часу лунає в пам'яті його проникливий голос, запам'яталися образні порівняння, розповідь про поїздку з Дж. Мейсом у с. Таргани на Київщині. У доповіді працівника Українського інституту національної пам'яті Олега Білого мене вразила одна фраза, якою він влучно змалював, ким був Дж. Мейс: «... спілкування із мертвими переросло у нього в спілкування із живими України».

І, нарешті, довгоочікуваний фільм «Свіча Джеймса Ернста Мейса». Він справив потужне враження на мене і, сподіваюсь, на всіх присутніх. Оригінальність стрічки полягає у тому, що розповіді його рідних, колег, друзів, Президента України В. Ющенко про героя картини переплітаються із документальними кадрами про причини, перебіг, наслідки голоду. У фільмі звучить ще одна

лінія: ляльки й лялькарі, котрі вправно маніпулюють маріонетками – прозорий натяк на те, яким хотіли бачити український народ тодішні можновладці і яка духовна спадщина нам дісталася. Фільм настільки цікавий, що є одне бажання – додивитися його до кінця. А наприкінці стрічки звучить «прохання» Джеймса Мейса до всіх українців, які живуть і в Україні, і за її межами: пам'ятати, ніколи не дозволити ні собі, ні іншим забути страшні злочини, що були вчинені проти України в 30-ті роки ХХ століття, а пам'ять свою підкріплювати запаленою свічкою, поставленою на підвіконні власного будинку в день жалоби. Так заповідав Джеймс Мейс, і ми так будемо робити!»

*Коментар-післямова упорядника студентських відгуків, учасниці круглого столу, присвяченого пам'яті Джеймса Мейса, доцента кафедри історії та археології України, викладача історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка, кандидата історичних наук **Тамари Демченко**:*

«Про саму подію – круглий стіл «Пам'яті Джеймса Мейса», який відбувся у Чернігові 14 травня 2007 р., – газета «День» уже подала докладну інформацію (див: номер від 17 травня 2007 р., с. 6). Хотілося б привернути увагу до думок тих, хто був мовчазним, але не байдужим учасником круглого столу. На жаль, розмір залу засідань не дозволив умістити всіх студентів третього курсу, котрі упродовж навчального року вивчали події й постаті, про які йшлося на зустрічі. Я задоволена, що принаймні частина з них змогла відчутти на собі потужний вплив аури, що витворилася у аудиторії. Коли одна з студенток написала, що їй здалося, що дух Мейса витав у залі, я була вражена співзвучністю її відчуття з моїм. Але я декілька років тому бачила і слухала саме у цьому приміщенні живого, розкутого, легкого у спілкуванні, дотепного, незмінно доброзичливого Дж. Мейса, а вона тільки слухала розповіді про нього, переглянула фільм. Проте київські гості – не

хочу нікого виділяти, бо кожний виступ був по-своєму цікавий, повний, переконливий, щирий, змогли так глибоко відтворити образ американського історика, що присутні побачили Мейса живим, відчули його подих... Це перший висновок, який я зробила для себе: ніщо не замінить спілкування з представниками української духовної еліти. Що значить для студента побачити й послухати героя, який зійшов зі сторінок підручників, наукових розвідок і статей, і тут же авторів цих підручників і монографій. З іншого боку, прекрасно розумію, як вони завантажені роботою і громадськими обов'язками, тому висловлюю щирю подяку всім гостям і організаторам зустрічі. Це, дійсно, далеко не буденна подія для нашого міста.

По-друге, не дає спокою чітко артикульована в студентських резюме думка-вболівання: чому ми такі «невизначені», мляві, байдужі, чому українцем бути не престижно, а наше минуле нам повинні відкривати американці. Вони це роблять із великим успіхом, самовіданністю, про що свідчить науковий доробок і життєвий подвиг Джеймса Мейса. За збігом обставин, на які таке багате життя, наступного тижня після конференції, про яку йдеться, до Чернігова прибула знімальна група зі США на чолі з голівудським режисером Боббі Лі. Він провадив зйомки документального фільму про Голодомор. Добре, що американці відкривають для себе Україну, прекрасно, що українська молодь відкриває для себе Америку і американців. Але шлях до українського минулого через всю Європу і води Атлантичного океану все-таки задовгий.

Нарешті, мушу відзначити, що засоби масової інформації у великому боргу перед студентською молоддю. Практично всі відгуки про фільм «Свіча Джеймса Ернста Мейса» були позитивні, він цілком підходить для учнівської, студентської аудиторії, але **яка** телестудія і **коли** його покаже, чи буде зроблена належна кількість копій – це питання так і залишається відкритим. Практично теж саме можна сказати і про українське книгодру-

кування. Мені вже доводилося писати рецензію на видання газети «День», що зажило собі слави і популярності – «День і вічність Джеймса Мейса», але наклад першого видання – всього 1500 примірників. Книжку цього року планують перевидати, але на-вряд, щоб масовим накладом. Отже, для того, щоб у бібліотеці кожного вищого навчального закладу, де є гуманітарні факультети, було хоча б по декілька примірників збірника, за яким можна вивчати і україністику, й американістику, потрібна державна підтримка проекту газети «День» – серії «Україна Incognita».

IV. ДОСЛІДЖЕННЯ

Тамара ДЕМЧЕНКО, член Асоціації дослідників голодоморів в Україні, доцент Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка, кандидат історичних наук, Заслужений працівник освіти України

Про деякі підсумки дослідження Голодомору на Чернігівщині

Вихід друком багатомної Національної Книги пам'яті став однією з визначальних подій у низці заходів, покликаних вшанувати пам'ять жертв Голодомору 1932 – 1933 рр. Поява цих книг стала свого роду рубежем як у науковому освоєнні цієї проблеми, так і в чисто людському вимірі трагедії українського села. Віднині тільки войовничі невігласи, жалогідні безбатченки та надто вже заангажовані у політичних іграх особи (хоча й, на жаль, їх ще вистачає) можуть дозволити собі сумніватися: був голод чи його вигадали, щоб допекти вірним сталінцям та різним модифікаціям їхніх наступників. Хотілося б відповісти і тим людям, які вважають, що про Голодомор уже все відомо і пора припинити дослідження у цьому напрямі. Не виходить з голови приклад, наведений С. Кульчицьким у 2003 р. Тоді вчений писав: «Ось виданий 2001 р. швейцарський шкільний підручник «Забути чи запам'ятати? Геноцид в історії і сучасності». Це розумна, добре ілюстрована, але без смакування жахів книга. В ній розповідається про різанину вірмен в Турецькій імперії, український голодомор, єврейський голокост, винищення камбоджійців, недавні етнічні чистки в Руанді та Югославії. У завжди благополучній Швейцарії такий підручник є. В Україні, яка пережила голодомор, його немає»¹. Ситуація, на жаль, не змінилася з того часу: у переважної частини громадян немає чіткого

усвідомлення сутності вчиненого понад 75 років злочину, його спорідненості з тими загальноновизнаними і засудженими світовою спільнотою проявами геноциду, які перераховані вище. Не знаю, чи коли-небудь з'явиться український підручник, аналогічний швейцарському, але потреба досліджувати нелегку тему, безумовно, існує.

Можна сумніватися у тому, що люди, котрі пережили великий голод, могли повністю уявити собі масштаби, уяснити причини, а ще важче механізм реалізації того диявольського задуму, що був породжений прагненням побудувати комунізм в одній окремо взятій країні. Важливо підкреслити, що й представники західної української діаспори, маючи в цілому значно ширший кругозір, ніж залякане, дезорієнтоване громадянство радянської України, не завжди могли відтворити причинно-наслідковий зв'язок, цілісну картину подій в українському селі на зламі 20 – 30-х рр. ХХ ст. Показовим у цьому плані є невелика за обсягом публікація 1963 р. у кварталнику «Овид» (виходив у Чикаго, редактор-видавець М. Денисюк). У редакторській статті писалося: «Злопам'ятного 1932 року урожай в Україні був середній і голод не загрожував. Бували й гірші роки, та голоду не було. Московщина мала що їсти, не було виразних ознак голоду і по більших містах України завдяки картковій системі, заведеної ще за війни. Але село було залишене власній долі. Над українським селянством відбувся позаочний «чорний суд»: воно мало бути покаране за «спротив владі» – так холоднокрівно й передбачливо вирішив Кремль. В село вступив страшний виконавець присуду – примара голоду, катастрофального, тваринного, не записаного досі в жадних анналах історії цієї країни. Вона пощадила лише тих небагатьох мешканців села, що пішли служити режимові й такою ціною набули право на забезпечення харчами»². У книзі В. Гришка, що побачила світ того ж року, зроблено висновок: «...голодове народоббивство Москви на Україні було суто національним народоббивством»³. Бачення витоків і сутності катастрофи 1933 р. майже повністю співпадає із сучасним, але, звичайно, представникам діаспори бракувало аргументів у вигляді потужного масиву державних доку-

ментів різного рівня та свідчень очевидців. І писемні джерела, і носії живої пам'яті знаходилися в СРСР, де інтерес до цього дразливого питання недавньої історії загрожував великими неприємностями.

Тому справжнім проривом у з'ясуванні ситуації стала робота Комісії Конгресу США з українського голоду 1932 – 1933 рр. у 80-х рр. XX ст. Її виконавчий директор Джеймс Мейс, як підкреслив автор передмови до перевиданих в Україні матеріалів С. Кульчицький, «зробив свідчення очевидців головним інструментом у встановленні істини». На початку 1990 р. були роздруковані свідчення 210 свідків (з них 96 анонімно) ⁴. У незалежній Україні вперше системно, із залученням корпусу документів партійно-радянської верхівки, приступили до дослідження трагедії голоду, який згодом отримав назву – Голодомор. З'явилися і узагальнюючі дослідження ⁵, і ґрунтовні добірки документів ⁶, і численні збірники свідчень очевидців трагедії ⁷. У 2008 р. побачила світ і хроніка Голодомору ⁸. У передмові до видання заступник Голови Українського інституту національної пам'яті В. Верстюк відзначив: «Хроніка – специфічний жанр історичної літератури, який не містить гіпотез, позбавлений глибокої аналітики, проте має інший потужний ресурс: глибинну сув'язь фактичного матеріалу, його миттєве перетікання від владних кабінетів до приреченого на вмирання хутора. Хроніка – це оголена правда, від якої стає моторошно навіть через багато десятиліть» ⁹.

Опубліковані джерела стали базою для винесення остаточного вердикту щодо винуватців Голодомору. Варто тільки порівняти вищевказані цитати 45-річної давнини із висновком професора Т. Гунчака 2007 р.: «На підставі документальних доказів науковців та збірників документів, які появились в Україні, стає ясно, що мільйони українців стали жертвами комуністичної політики Голодомору. [...] Ще більш прозорою, відносно дійсної мети Сталіна, була директива від 22 січня 1933 року, якою заборонялось мешканцям з Кубані і України їхати до сусідніх областей Росії та Білорусі «в пошуках за хлібом». Виринає питання – якщо проблема харчування була так само погана в усіх регіонах СРСР, як твердять російські науковці та

уряд Росії, то чому б мешканцям України і Кубані пробувати їхати до Росії та Білорусі «в пошуках за хлібом»? Але якщо обставини в Україні і Кубані були гіршими, а ми знаємо, що такими вони були, тоді метою Декрету Сталіна від 22 січня 1933 року було посилити всі передумови геноциду через голод і терор, ізолюючи народ у безвихідній ситуації»¹⁰, щоб переконатися настільки могутньою зброєю у вмілих руках стали документи, оприлюднені за останні роки.

І все ж є усі підстави для твердження, що 19 томів Національної Книги пам'яті стали тим щаблем, від якого вже можна розпочинати новий відлік.

По-перше, під одним «дахом» зібрана інформація про ситуацію по всіх українських землях, що перебувала під радянською владою.

По-друге, у публікаціях, що увійшли до «загального», всеукраїнського, тому, було зроблено важливу, як на нас, спробу уніфікувати термінологію, що з'явилася в ході вивчення феномену. Так, у передмові до розділу IV «Територія Голодомору» було дане визначення самого поняття: «Термін «Голодомор», котрий став надбанням сучасної історіографії та політичної практики, означає масову смертність від штучного голоду в українському селі, спричиненого карально-репресивними заходами радянської держави, застосованими проти мирного населення – колгоспників, радгоспників, самодіяльних господарів. Голодомор є наслідком терористичної діяльності партійно-радянської системи влади, яка свідомо витворила умови існування, не сумісні з життям, тому соціально-економічна політика тих лихопомних літ мала виразні ознаки терору голодом, тобто геноциду. Примусові хлібозаготівлі, «червоні валки», «червоні токи», «чорні дошки», натуральні штрафи, «хлібозаготівельні глибинні пункти», «конвеєрний метод», позбавлення житла, присадибної ділянки, унеможливлення пересування й інші форми терору (розкуркулення, депортації, ув'язнення, розстріли) – розкривають далеко не повний перелік репресивних дій зі свідомою мотивацією масового вбивства великих груп людей»¹¹.

По-третє, дякуючи тому, що при складанні кожного конкретного

тому в цілому дотримувалися уніфікованих параметрів, заданих Інститутом національної пам'яті, зміст інформативних блоків (розділів) піддається якісному і кількісному порівняльному аналізу, що, в свою чергу, дозволяє виявляти певні особливості перебігу голоду, але в кінцевому підсумку приводить до висновку: аграрна політика правлячої партії і радянської держави, яка зрештою і призвела до трагедії, була одна на всю Україну, а виживати селянам допомагали фактори, котрі перебували за межами її впливу.

По-четверте, вперше оприлюднений доступний на даному етапі масив імен жертв, загиблих від голоду. Це і є національний мартиролог – перша спроба систематизувати розрізнені дані метричних книг, свідчень очевидців, олюднити статистику.

По-п'яте, добірки документів, вилучених із місцевих архівів українських областей, засвідчили штучний характер Голодомору, обізнаність із ситуацією, яку виявляли і партійно-радянські, і репресивні органи. Реєстр документів керівних органів УСРР, що увійшов до «загального» тому, аргументовано доводить, що для них теж не складало таємниці становище на селі.

По-шосте, до кожного конкретного тому увійшли й свідчення осіб, що стали хай і малолітніми, але правдивими свідками голоду. Це – ознака демократичності проекту і водночас основа для створення потужного банку даних в Україні – прізвища, імена, роки життя, місце проживання під час голоду і по тому – осіб, які підтвердили факт власного голодування, розповіли про страждання рідних, близьких, сусідів, односельців.

По-сьоме, важливою складовою дослідження проблеми є визначення конкретної території Голоду, тобто встановлення населених пунктів, де люди вмирали голодною смертю. Поки адміністративно-територіальний зріз дав понад 13 тисяч таких населених пунктів практично по всій радянській Україні. Кількість жертв у них коливається від тисячі і більше осіб до однієї людини. Попри те, що у багатьох населених пунктах кількість жертв не встановлена, ця інформація вражає. Скажімо, у Драбівському районі Черкаської об-

ласті у 19 із 30 сіл, що потерпіли від Голодомору, кількість жертв значно перевищує сотню осіб: у районному центрі Драбів померла 481 людина, у с. Безпальче – 866, с. Білоусівка – 789, с. Нехайка – 600¹².

По-восьме, в результаті масштабної акції по підготовці Книги утворилися колективи висококваліфікованих дослідників, які продемонстрували достатньо високий рівень працездатності. За наявності належного керівництва й фінансування їм під силу здійснити роботу по написанню Історії міст і сіл України, матеріали якої зафіксували б найяскравіші моменти життя народу, виявили і зберегли для майбутнього численні персоналії.

Нарешті, треба відзначити як позитивний момент ту обставину, що численні упорядники вказують і на недоліки процесу вивчення, вузькі місця, прогалини, що передбачає продовження роботи. Тон такої критичної настанови задав президент України. У Зверненні до читача В. Ющенко наголосив: «Безперечно на сьогодні виконана лише невелика частина роботи з формування повного Мартирологу. Вона триватиме доти, доки не будуть названі всі поіменно»¹³. Автори передмови до реєстру документів вказали на «нерозробленість певних, часто-густо важливих сегментів документальної бази Голодомору. Зокрема, це стосується урядових актів республіканського рівня»¹⁴. Зараз важко передбачити, у які форми виллється робота по уточненню, доповненню, виправленню інформативної частини уже існуючих книг, як будуть розгортатися дослідження в майбутньому, але хочеться вірити, що вони продовжуватимуть закладені у останнє десятиріччя ХХ – перше десятиріччя ХХІ століть традиції.

Практично всі висновки, викладені вище, можна застосувати і до Чернігівського тому Національної книги пам'яті. У «Передньому слові» зазначено, що в книзі відображено «велику національну трагедію», «справжній геноцид – і не тільки фізичний, але й духовний: йшлося про знищення національного генотипу, традиційної культури, людської гідності й пам'яті»¹⁵.

У даній розвідці ми детально зупинимось лише на одному ас-

пекті цієї страшної, проте й невичерпної теми: питанні щодо кількості жертв Голодомору на Чернігівщині.

Ще у червні 1993 р. у Чернігові відбулася обласна науково-практична конференція, де були підведені перші підсумки вивчення історії колективізації й Голодомору в краї. У публікації перших дослідників цієї проблеми на Чернігівщині О. Коваленка та В. Ткаченка виокремлювалася одна з найсуттєвіших особливостей перебігу голодовки у регіоні. Голод, як відомо, настав тому, що сталінський режим встановив на початку 1933 р. для українського селянства непосильні натуральні штрафи. Але в цей час у новоствореній Чернігівській області ще дотягували показники колективізації до загальноукраїнського рівня. Оскільки ж єдиним або, принаймні, найдієвішим засобом зганяння селян-одноосібників до колгоспу було розкуркулювання, то воно йшло повним ходом. Не менш активно здійснювалися і хлібозаготівлі – головний пріоритет тодішньої аграрної політики. Все це відбувалося одночасно, при нещадній активності і республіканського, і обласного керівництва, котре мало у такий спосіб доказати доцільність заснування сьомої області в УСРР¹⁶.

Тоді ж вперше було підняте питання про втрати населення Чернігівської області від голоду. Вищеназвані дослідники обрахували число людських втрат у тодішніх межах області як різницю між кількістю населення на 1 січня 1932 р. та результатами перепису 1939 р. і визначили загальну кількість у 362 708 чоловік¹⁷.

Ці останні дані довгий час використовувалися як показник чернігівського виміру всенародної трагедії. Проте оприлюднені у Чернігівському томі списки людей – мешканців, сіл, хуторів, міст і містечок Чернігівської області, померлих у 1932 – 1933 рр., дали десятикратно меншу цифру жертв: 36 633 особи. Дані формувалися на основі книг померлих РАГСів та свідчень очевидців. Чому так сталося? Людські втрати встановити дуже важко. Історики не то що розписуються у власному безсиллі, але змушені привертати увагу до труднощів підрахунків.

Довгий час дослідники покладали великі надії на дані про

смертність в УСРР, які містилися у метричних книгах або записах сільських рад, зведених у районні записи актів громадянського (інколи пишуть – цивільного) стану (РАГС). Сьогодні уже повністю відкритий доступ до метричних книг за 1932 – 1933 рр. Ці матеріали лягли в основу мартирологів, що складають більшу частину кожного із обласних томів Національної книги пам'яті. Так, директор Сумського облдержархіву Г. Іванущенко відзначив: «наявні книги РАГС містять значну кількість інформації про смерть громадян у період Голодомору 1932 – 1933 років. Саме вони стають тією основною документальною базою, на якій створюються і будуть створюватися загальноукраїнські та регіональні списки загиблих»¹⁸. Проте відразу ж з'явилася і проблема: низький рівень збереженості книг РАГСів по всій Україні. У Чернігівській області, наприклад, до наших днів дійшли записи тільки 460 населених пунктів, а їх в області – понад 1500¹⁹. У випадку, коли не збереглися метричні книги, вирішено було записувати жертви на основі свідчень очевидців. Ці дані різоче відрізняються по кількості померлих. Візьмемо для прикладу Борзнянський район. У великому (за даними перепису 1917 р. тут нараховувалося 508 дворів і 3061 мешканець²⁰) селі Хороше Озеро померло у голодовку 312 людей²¹, а в с. Комарівка (згідно з даними перепису 1917 р. мало 731 двір і 4045 жителів²²) тільки 17²³. У першому випадку збереглися метричні книги РАГСу, а в другому – використовувалися лише свідчення старожилів. До речі, дані першого з названих джерел у Борзнянському районі наводяться ще для села Прохори (51 жертва), наступне за кількістю втрат село – Сиволож – 21 особа²⁴. Але тут використані тільки свідчення очевидців. По решті населених пунктів кількість померлих теж порівняно незначна.

Якщо проаналізувати ситуацію у ще одному південному районі – Срібнянському – то тут вимальовується така картина. Район невеликий: на сьогодні тут зафіксовано 30 населених пунктів. 20 з них визнані такими, що потерпіли в роки Голодомору²⁵. По восьми з цих останніх враховані жертви як за записами РАГСу, так і за дани-

ми свідків, у 12 – є тільки спогади мешканців. Якщо поділити загальну кількість жертв (940 чол.) на число населених пунктів, то вийде по 47 осіб на село, якщо ж подібну операцію здійснити стосовно тих населених пунктів, де збереглися актові записи про смерть, то одержимо трохи більше число – 58 жертв на кожний населений пункт. При цьому треба врахувати неминучу похибку, пов'язану з тим, що у значній кількості випадків збереглися тільки фрагменти книг. Так, у с. Никонівка дані тільки за 1932 р., й ті обриваються на даті 8 квітня 1932 р.²⁶, у актових записах с. Гурбинці зафіксовано лише один факт смерті у 1933 р. – 8-ми річний «селянин» помер від дифтериту²⁷.

Відразу відзначимо, що погана збереженість книг записів про смертність у ті трагічні роки – це тільки одна з проблем. Інша – настільки достовірні ті записи? У донесенні Носівського районного уповноваженого ДПУ від 11 квітня 1933 р. зазначалося, що у 8 з 10 сільрад, де 6 квітня провадилася «особиста перевірка», встановлено, що кількість смертей «від початку продовольчих труднощів» досягає 10-20 і 30 чоловік. Проте «точного обліку померлих сільрада не має, бо в останній час точна реєстрація в ЗАГСі відсутня, бо сім'я часто не повідомляє в сільраду про смерть члена сім'ї». У цьому ж документі вказується на непоодинокі випадки, коли покійника хоронили у дворі²⁸. Цікаві дані щодо цього наведені в одній з публікацій, яка побачила світ у рік, коли відзначали 75-річчя Голодомору. В офіційному донесенні з Прилуччини за 1933 р. вказувалося: «С. Яблунівка – одне з вирішальних сіл району. Смертність в цьому селі від голоду, починаючи з 1-го січня така: січень – 13, лютий – 22, березень – 46, квітень – 77, травень – 74 (по 25). Ці числа взяті з реєстрації сільради, але є багато випадків, що смерті не реєструються в с/раді. За відомостями в цій же сільраді 124 не зареєстровано. В цій же Яблунівці були випадки, коли померлих хоронили по 2-3 чол. в одну ямку. В селах Линовиця, Ст. Тарнавщина, Канівщина, Полова, Сергіївка становище не краще»²⁹. Згідно з даними чернігівського тому Книги національної пам'яті у с. Яблунівка по-

мерло 593 особи ³⁰. Це найвищий показник смертності в одному селі по нашій області. Але, виявляється, що ще в тридцяті роки місцеве керівництво сумнівалося в достовірності записів. Голод же у Яблунівці набув таких моторошних масштабів, що перший секретар Чернігівського обкому КП(б)У П. Маркітан, порушивши табу на вживання самого цього слова, 5 липня 1933 р. на II обласному з'їзді колгоспників-ударників визнав: «Зараз у нас на Прилуччині, а тут є товариші і з Прилуцького району, вони мусять знати, в с. Яблунівка дуже жахливий стан, навіть при допомозі з області і з боку центрального уряду там стан надзвичайно поганий, і, знаєте, товариші, що там торік чимало хліба пропало на покосах, снопах, згнило, чимало злодіїв покрали чи поховали в землю і там воно згнило. А тепер там люди голодують і мруть» ³¹. «Жахливий стан» голодування у Яблунівці отримав переконливе підтвердження і у свідченнях уродженця села, дане представникам Комісії США по голоду в Україні ³².

До речі, і неповнота актових записів, і втрата багатьох книг реєстрації померлих – це загальноукраїнська проблема. І на Чернігівщині є райони, де до наших днів не дійшло жодного такого джерела як запис про смерть у 1932 – 1933 рр. (наприклад, Носівський ³³), і в наших сусідів. Так, по жодному з 37 населених пунктів Білопільського району Сумської області, мешканці яких потерпіли від голоду, не збереглося актових записів ³⁴. Це ж стосується і сіл Краснопільського ³⁵, Липоводолинського ³⁶, Охтирського ³⁷, Путивльського ³⁸, Сумського ³⁹, Ямпільського ⁴⁰ районів. У Конотопському районі збереглися актові книги тільки у районному центрі та с. Підлипному (за 1932 р.) ⁴¹. У метричних книгах Недригайлівського району зафіксовано смерть тільки 14 осіб ⁴². Таким чином, у 9 з 18 районів цієї області або повністю відсутні, або фрагментарно збереглися записи про смерть. Аналогічна картина спостерігається у Полтавській області: у списках жертв голодних років по Великобагачанському районі, яким відкривається мартиролог, складений по кожному із 36 районів, немає жодного послання на архів ⁴³. У

Київській області не збереглися актові записи про померлих у Броварському районі ⁴⁴.

Таким чином, для коригування даних про втрати сільського населення України від голоду потрібні додаткові джерела, бо книг актових записів збереглося надто мало, щоб відтворити реальну картину всенародної трагедії. Якраз обласні томи демонструють неординарні підходи до розв'язання проблеми. Значний інтерес викликає аналіз документу, виявленого і оприлюдненого авторами передмови до Київського тому. Це статистична довідка «Неповні статистичні дані про кількість смертей і народжень у Київській області за 1933 р.» Згідно з цими даними, у 25 районах Київщини народилося 19 553 і померло 185 207 осіб ⁴⁵. Уже понад дев'ятикратне переважання смертності над народжуваністю – переконливий сигнал біди. Проте дослідники співставили дані сільрадівських записів (там, де вони збереглися) із свідченнями очевидців: «у всіх без винятку випадках цифра втрат виявилась значно більшою – від 33,4 до 78,9 відсотка порівняно зі статистичними даними. [...] Отже, якщо встановлену цифру померлих від голоду (284 542) помножити на середній показник розбіжностей, одержимо страхітливі цифри: від 379 600 до 509 000 замордованих голодом жителів Київщини в її нинішніх межах, або від 23,7% до 31,8% усього тодішнього населення. Щоправда, більш доказово підтвердити цю цифру нині уже неможливо. Як, до речі, і спростувати» ⁴⁶.

Отже, шлях до успіху – поєднання актових записів і свідчень очевидців. Перевага останніх у тому, що люди, не вагаючись, називали найсуттєвішу з їхньої точки зору причину смерті: голод. Ті, хто робив записи, як правило, мусили зважати на чітку вказівку (про неї згадують у різних областях): зазначаючи причину смерті, уникати самого слова «голод». Важливо підкреслити, що у переважній більшості актових записів не вказано на причину смерті взагалі. Так, у с. Біловежі-Перші Бахмацького району зафіксовано 63 померлих. Чотири жертви названі очевидцями, по двох збереглися неповні дані, у решти зазначені прізвище, ім'я, по батькові, вік, час смерті, соці-

альний стан. Тільки в 11 випадках вказано причини смерті: найчастіше – старість, яка наступала і в 54, і в 55, і в 60 років. Один чоловік помер у 48 років від катару горла, у 46 осіб причина смерті не з'ясована⁴⁷. Іншими словами, якщо вірити записам, то 80% померлих померли без будь-яких причин.

І ця обставина прямо таки впадає в око. Дослідник із Борзнянщини, отримавши доступ до метричної книги с. Петрівки (колишня Махнівка) за 1932 – 1933 рр., був вражений характером записів: «Натрапляєш на досить дивне явище: зафіксовано дуже багато летальних випадків з невідомих причин». У невеликому селі найбільше смертей припадає на червень – липень. 7 червня зареєстровано 2 смертних випадки, 9 відповідно 4, 11 – 2, 14 – 3, 17 – 6, 18 – 3, а 6, 8 і 14 липня по 4-5 «голосінь»⁴⁸. Значна частина відомостей, що запроваджуються до наукового обігу по інших областях, теж буквально перенасичена позначками «невідомо». Мартиролог Київської області колосальний. Він охоплює понад 1200 сторінок відповідного тому. Упорядники зазначили, що Переяслав-Хмельницький район чи не єдиний з районів Київщини, по якому в Державному архіві Київської області збереглися документи про загальні втрати від голоду. «Тому тут як ніде наглядно видно всю страхітливую картину реалізації сатанинського кремлівського задуму...»⁴⁹. Так от, у с. Дем'янці цього району загальна кількість померлих від голоду 900 чоловік, з них поіменно встановлено 634. Але 337 жертвам замість причини смерті записано «невідомо»⁵⁰. Це означає, що упродовж короткого часу вимерла десята частина населення села, а його мешканці навіть не уявляли – у чому річ. У таке сюрреалістичне пояснення повірити просто неможливо, бо насправді люди знали, що їхніх рідних, близьких і сусідів на той світ передчасно забрав голод.

На сьогодні достатньо добре вивчена клінічна картина тривалого голодування (медична назва – аліментарна дистрофія), або ж – голодна хвороба, голодний набряк, епідемічна водянка, набряк, набрякова хвороба⁵¹. Привертає увагу вміщена у Київському томі

змістовна й переконлива стаття медика про дану хворобу. В контексті ж наших знань про тодішню ситуацію в українському селі особливо вражають рекомендації лікарів, як вивести людину зі стану голодування. Виявляється, потрібно дотримуватися суворого постільного режиму, температура в приміщенні має бути 21-23 градуси, годувати хворого належить не менше 6-7 разів на день перетертою їжею. Калорійність їжі в перші 10 днів має становити 2500-3000 ккалорій, потім – 3500-4500 ккалорій. Вміст білків – не менше 100-120 г на добу, жирів – 70-80 г, вуглеводів – до 500 г на добу ⁵². Можна собі уявити, скільки українських селян могли скористатися цими рекомендаціями! А, отже, голодна смерть чатувала на них і тоді, коли начебто вже Голодомор відступив. Насправді ж він відступав аж надто повільно. Оскільки метричні книги за 1934 р. ще не пройшли архівну обробку, то ми маємо тільки поодинокі свідчення про випадки голодних смертей у 1934 р. Аналізуючи відповідні дані Шестовицької сільради Чернігівського району за 12 років (1926 – 1937), С. Горобець прийшов до дещо несподіваних висновків: пік смертності у цьому селі припадає не на 1933, а на наступний за ним рік – 58 і 66 випадків ⁵³.

Однією з проблем, що перешкоджають якісному аналізу актових записів стала відсутність методики відокремлення померлих від хвороб та старості від тих, хто став жертвою Голодомору. Звичайно, здоровий глузд підказує, що голодування, безумовно, загострювало перебіг будь-яких хронічних хвороб, а старі та й взагалі виснажені люди вмирили й від застуди, бо не мали сил принести дров й натопити у хаті. Як і завжди, в часи народних бідуваль, лютували інфекційні хвороби. Зрештою, навіть влада змушена була визнавати наявність голодного тифу і якимось реагувати на його прояви, щоб не допустити пандемії. Так, у політдонесенні відділення шляхово-транспортного відділу ОблДПУ станції Конотоп (після 20 червня 1933 р.) прямо вказувалося, що голод («трофічні захворювання» (набряки) «породжують і тифозні захворювання, [...] як, наприклад, по району з 1 по 20 травня малось захворювань сипним тифом основних праців-

ників – 38, членів сім'ї – 29, усього – 67 випадків, а з 1 по 20 червня основних – 41 і членів сім'ї – 31, усього 72 випадки»⁵⁴.

Практично неможливо здійснити поіменний облік жертв серед тих сільських жителів, котрі, незважаючи на заборону, вирушали на пошуки шматка хліба і гинули безіменними. Очевидці із Чернігівщини одноставно відзначають значну кількість жебраків із інших областей і країв, але не можна скидати з рахунку й переміщення в межах області чи навіть району. Підліток, старик, мати в пошуках харчів для голодних дітей могли зайти у віддалене село свого ж району і там померти, а їхнім рідним чи односельцям залишалось тільки здогадуватися про сумну долю бідолах. Жінка із Бобровицького району на все життя запам'ятала: «По дорогах лежало багато пухлих і помираючих. Їх вивозили і закопували: кого мертвого, а кого й напівживого»⁵⁵. Таких свідчень багато, будь-які імена, як правило, при цьому не вказуються.

У спеціальному донесенні ОДПУ від 22 січня 1933 р. В. Балицький повідомляв, що в Чернігівській області виїзд зареєстровано в 9 районах, 68 селах. Всього виїхало: 1541 самітних людей, 146 родин⁵⁶. Згодом влада і сама організувала переселення. У вересні 1933 р. була ухвалена постанова Політбюро ЦК КП(б)У «Про доприселення в степові райони». Від Чернігівської області (Березнянський, Борзнянський, Добрянський, Ічнянський, Козелецький, Коропський, Корюківський, Ріпкинський, Семенівський райони) до сіл 9 районів Донецької області мало бути «доприселено» 4 тисячі родин. Населення Менського, Кролевецького, Остерського, Ніжинського, Носівського, Сновського, Путивльського і Новгород-Сіверського районів (теж 4000 сімей) мали стати «донорами» для Бердянського, В.Білозерського, Генічеського та Н.Празького районів Дніпропетровської області⁵⁷. Питання, куди поділося населення цих районів, в документі не порушувалося. Відповідь на нього очевидна: померли від голоду. Мабуть, не так багато населення залишалося і в Чернігівській області – знову ж таки без будь-яких пояснень – переселення до Донецької області було відкладене на I квартал 1934 р.,

а натомість вирішено було заселити села останньої з 500 родинами із Івановської області РСФРР⁵⁸. Про те, як велося переселенцям у далекому Херсонському краї (питання, до речі, зовсім не висвітлене у науковій літературі) розповіла журналістка із Носівського району. Вихідці із села Коломійцівка мусили розпочинати життя на новому місці із «очищення хат від трупів». Та їй не затрималися там довго, бо голод виявився ще «страшнішим»⁵⁸.

Все це фактори, які стоять на перешкоді виведенню більш-менш реальних даних щодо втрат населення Чернігівської області від Голодомору і відповідають на питання, чому списки мартирологу далеко не повні, а число, назване у 1993 р., перевищує їх майже вдвічі. До речі, треба відзначити і ту обставину, що ці дані, включали і жертв сталінських репресій 1930-х рр. Навіть і без врахування кривавого покошу зловісного терору 1937 – 1938 рр. людські втрати були значними. На регіональному рівні вони майже не досліджувалися. Ніхто не може сказати, стільки загинуло у ході розкуркулення, скільки було депортовано, заарештовано за опір владі, зрив хлібозаготівель, невиконання податків тощо. Є тільки поодинокі дані, що такі втрати могли бути значними. Так, мешканець с. Красне Бахмацького району назвав декілька прізвищ: «Були репресовані жителі села: Сібіль Іван Григорович, Сібіль Микола Григорович, Сібіль Опанас Іванович, Сібіль Семен Іванович, Сібіль Олексій Іванович, Сова Семен Хведорович, Сова Хведір Григорович, Боярчуки – Ілля, Пилип, Опанас»⁵⁹. Всього – 10 чоловік із одного тільки села!

Через вкрай погану збереженість книг актових записів, неповноту даних про покійників, невказання або фальшування причин смерті, неврахування осіб з іншої місцевості, численних супутніх факторів, котрі різною мірою виявлялися у тому чи іншому краї, очевидно, що розв'язати питання щодо загальної кількості померлих від голоду шляхом підрахунків не можливо. Демографи запропонували свої дані, які ґрунтуються на оригінальній методиці, розробленій співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень Національної Академії наук України. У загальному висновку їхнього досліджен-

ня зазначається: «Реконструкція природного руху населення та корекція чисельності і складу населення України засвідчили, що чисельність сільського населення за міжпереписний період 1927 – 1939 рр. скоротилася на 20%, а загальний приріст населення за цей час був сформований виключно за рахунок міського населення. Зменшення чисельності сільського населення відбулося за рахунок депопуляції у 1932 – 1933 рр., так і внаслідок добровільних і примусових міграцій. Таким чином, демографічні втрати внаслідок голодомору 1932 – 1933 рр. оцінюються у 4,5 млн. осіб – 3,4 млн. втрачено через підвищену смертність, а 1,1 – через знижену народжуваність. Ці 4,5 млн. осіб не народили дітей і онуків, що і обумовило кумулятивні демографічні втрати України, які на сьогодні становлять близько 6 млн. осіб, а, отже, перевищують безпосередні втрати голодних років. Відлуння цієї трагедії спостерігається і донині, зокрема, на статевовіковій структурі населення України. Деформація, спричинена голодомором – не менша, яку залишила по собі II світова війна»⁶⁰. Цілком можливо, що майбутнє голодоморних досліджень полягає у застосуванні цієї методики до статистичного матеріалу, що нагромаджений у кожній області.

Опрацювання комплексів джерел, представлених у кожному томі Національної книги пам'яті, синтез даних, осмислення наслідків справа тривала. Поки що ми можемо говорити тільки про перші підходи до освоєння цього унікального корпусу різномірної, правдивої й переконливої інформації про найбільшу трагедію українського народу.

¹ Кульчицький С. Демографічні наслідки голоду-геноциду 1933 р. в Україні // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наук. праць. – К., 2003. – Вип. 7: Спеціальний. – С. 7.

² Голод // Овид (Horizon). – Чикаго, 1963. – № 3 (липень – вересень). – С. 6.

³ Гришко В. Москва слъзам не вірить: Народовбивство по-кременлівськи. – К., 2003. – С. 58.

⁴ Великий голод в Україні 1932 – 1933 років: у IV т. – К., 2008. – Т. I: Свідчен-

ня очевидців для Комісії Конгресу США. – С. 14 – 15.

⁵ Голод 1932 – 1933 років в Україні: причини та наслідки / Відп. ред. В. М. Литвин. – К., 2003. – 888 с.; Кульчицький С. Голодомор 1932 – 1933 рр. як геноцид: Труднощі усвідомлення. – К., 2008. – 424 с.

⁶ Колективізація і голод на Україні 1929 – 1933: Збірник док. і матеріалів / Упоряд. Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна; Редкол.: С. В. Кульчицький (відп. ред.) та ін. – К., 1992. – 734 с.; Голодомор 1932 – 1933 років в Україні: Документи і матеріали / Упоряд. Р. Я. Пиріг. – К., 2007. – 1128 с.; Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932 – 1933 років в Україні в документах ГПУ – НКВД. – К., 2007. – 604 с. та ін.

⁷ 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал / Упоряд.: Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк. – К., 1991. – 584 с.; Голодомори в підрадянській Україні (Праці членів Асоціації дослідників голодоморів в Україні) / Редколегія: О. М. Веселова та ін. – Київ; Львів; Нью-Йорк, 2002. – 723 с.; Український голокост. 1932 – 1933: Свідчення тих, хто вижив / Упоряд. о. Ю. Мицик. – К., 2003. – 296 с.; Український голокост. 1932 – 1933: Свідчення тих, хто вижив: У 3 т. (За ред. о. Ю. Мицика). – К., 2004. – Т. 2. – 443 с.; Український голокост. 1932 – 1933: Свідчення тих, хто вижив [У 10 т.] / За ред. о. Ю. Мицика. – К., 2006. – Т. 3. – 432 с.; Український голокост. 1932 – 1933: Свідчення тих, хто вижив / Упоряд. о. Ю. Мицик, Л. Іванникова. – К., 2007. – Т. 4. – 504 с.; Український голокост. 1932 – 1933: Свідчення тих, хто вижив / Упоряд. о. Ю. Мицик. – К., 2008. – Т. 6. – 690 с. та ін.

⁸ Марочко В., Мовчан О. Голодомор 1932 – 1933 років в Україні: Хроніка. – К., 2008. – 294 с.

⁹ Там само. – С. 7.

¹⁰ Гунчак Т. Відзначення Голодомору в Організації Об'єднаних Націй // Бюлетень Наукового Товариства ім. Шевченка в Америці. – 2007. – Ч. 24 (40). – С. 7.

¹¹ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 років в Україні. – К., 2008. – С. 197.

¹² Там само. – С. 408.

¹³ Там само. – С. 8.

¹⁴ Там само. – С. 423.

¹⁵ Хоменко В. М. Переднє слово // Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 років в Україні. Чернігівська область / Український інститут національної пам'яті, Чернігівська обласна державна адміністрація, Чернігівська обласна рада; Редкол.: В. М. Хоменко (гол. ред.) та ін. (далі – Національна книга пам'яті: Чернігівська область). – Чернігів, 2008. – С. 7.

¹⁶ За них скажемо (Голод 1932 – 1933 років на Чернігівщині) / Упоряд. С. Реп'ях. – Чернігів, 2003. – С. 81.

¹⁷ Там само. – С. 86.

¹⁸ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 років в Україні. Сумська область (далі – Національна книга пам'яті: Сумська область). – Суми, 2008. – С. 38.

¹⁹ Національна книга пам'яті: Чернігівська область. – С. 31.

²⁰ Список селений и городов Черниговской губернии по уездам и волостям. – Изд. 2-е. – Чернигов, 1919. – С. 61.

²¹ Національна книга пам'яті: Чернігівська область. – С. 99 – 104.

²² Список селений и городов Черниговской губернии... – С. 59.

²³ Національна книга пам'яті: Чернігівська область. – С. 94.

²⁴ Там само. – С. 97 – 98.

²⁵ Там само. – С. 512 – 523.

²⁶ Там само. – С. 519 – 520.

²⁷ Там само. – С. 514.

²⁸ Там само. – С. 795.

²⁹ Потильчак В. Архівні документи свідчать... // Прилуччина. – 2008. – 21 листопада. – С. 4.

³⁰ Національна книга пам'яті: Чернігівська область. – С. 476 – 486.

³¹ Голод 1932 – 1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. – К., 1990. – С. 540.

³² Див.: Oral History Project of the Commission on the Ukraine Famine / Ed. for Commiss. by J. E. Mace and L. Heretz. – Washington, D.C.: U.S. Government Printed Office, 1990. – V. 3. – P. 1513 – 1517; Великий голод в Україні 1932 – 1933 років: у IV т. – К., 2008. – Т. III: Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США. – С. 473-479; Національна книга пам'яті: Чернігівська область. – С. 941 – 945.

³³ Національна книга пам'яті: Чернігівська область. – С. 404 – 409.

³⁴ Національна книга пам'яті: Сумська область. – С. 44 – 54.

³⁵ Там само. – С. 254 – 273.

³⁶ Там само. – С. 329 – 339.

³⁷ Там само. – С. 358 – 381.

³⁸ Там само. – С. 428 – 429.

³⁹ Там само. – С. 520 – 541.

⁴⁰ Там само. – С. 584 – 586.

⁴¹ Там само. – С. 198 – 253; 251 – 253.

⁴² Там само. – С. 43.

⁴³ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 років в Україні. Полтавська область / Упоряд. О. А. Білоусько, Ю. М. Варченко, В. О. Мокляк, Т. П. Пустовіт (далі – Національна книга пам'яті: Полтавська область). – Полтава, 2008. – С. 20 – 45.

⁴⁴ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 років в Україні. Київська область / Упоряд. Гай А. І.; Відп. ред. Гай Г. С. (далі – Національна книга пам'яті: Київська область). – К., 2008. – С. 220 – 234.

⁴⁵ Сергійчук В., Гай А. Трагедія, якої не знало людство: Київщина в прицілі Голодомору // Національна книга пам'яті: Київська область. – С. 13 – 14.

⁴⁶ Там само. – С. 14.

⁴⁷ Національна книга пам'яті: Чернігівська область. – С. 41 – 42.

⁴⁸ Андрієнко М. Причина смерті – невідома. Сільські писарі змушені були приховувати злочин влади перед народом // Вісті Борзнянщини. – 2006. – 25 листопада.

⁴⁹ Національна книга пам'яті: Київська область. – С. 591.

⁵⁰ Там само. – С. 623 – 629.

⁵¹ ВасиLINEць Р. Деякі аспекти впливу голоду на організм людини // Національна книга пам'яті: Київська область. – С. 22.

⁵² Там само. – С. 25.

⁵³ Горобець С. Голод 1932 – 1933 рр. у Шестовиці // Наш край: Чернігівська районна газета. – 2007. – 25 серпня.

⁵⁴ Національна книга пам'яті: Чернігівська область. – С. 814 – 815.

⁵⁵ Скрипка С. Свідчать живі // Наше життя: Бобровицька районна газета. – 2007. – 10 листопада.

⁵⁶ Голодомор 1932 – 1933 років в Україні: Документи і матеріали / Упоряд. Р. Я. Пиріг. – К., 2007. – С. 615.

⁵⁷ Там само. – С. 930 – 931.

⁵⁸ Український хліб на експорт: 1932 – 1933 / Упоряд. В. Сергійчук. – К., 2006. – С. 332 – 333.

⁵⁹ Куровська О. Із книги нарисів історії рідного краю // Носівські вісті. – 2006. – 2 грудня.

⁶⁰ Пам'ять народу неубієнна: Спогади очевидців (Свідчення про голод 1932 – 1933 рр. на Чернігівщині). – Чернігів, 2003. – С. 4.

⁶¹ Демографічна катастрофа в Україні внаслідок голодомору 1932 – 1933 років: Складові, масштаби, наслідки / Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України. – К., 2008. – С. 83 – 84.

Сергій ГОРОБЕЦЬ, асистент кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка

Усвідомлення Голодомору

Попри велику кількість публікацій і видань, присвячених темі Голодомору 1933 року, складається стійке враження, що дослідження цієї трагічної сторінки нашої історії не тільки не наближаються до завершення, а лише виходять на новий якісний рівень. Скажімо, раніше головні зусилля істориків були спрямовані передусім на те, аби довести сам факт Голодомору. Донести правду про трагедію до світової спільноти, довести власним громадянам, що то все не вигадки, а гірка й страшна дійсність. Начебто, довели. Якщо й сьогодні хтось заперечує Голодомор 1932 – 1933 років, як такий, то це вже питання не до фахівців – вони свою справу зробили. Безплідні дискусії з черговим «Фомою невірющим» – на любителя.

Але тепер, піднявши купу документів і опитавши мало не всіх старожилів, розуміємо, що тут одним «був – не був» не відбутися. На порядок денний виносяться інші питання, які потребують уважного і прискіпливого осмислення. Не тільки: «Чому це сталося?», «Хто винен?», але й питання незадовільної колективної пам'яті про один з найбільших злочинів в історії людства.

Розглянемо деякі аспекти цих проблем на прикладі Чернігівського району Чернігівської області. Якийсь рік тому панувала думка, що на території цього регіону Голодомору майже не було – голодували собі, але без масової смертності, без крайнощів. Між тим залучення нових документів (насамперед книг записів померлих, що велись і зараз ведуться у кожній сільраді) розвернуло ситуацію майже на 180 градусів, і сьогодні тут ледь встигають ставити по селах пам'ятні хрести на честь померлих у 1933-му. Цифри відразу переконали чиновників. Але – от дивина! – не людей на місцях...

До речі, все озвучене нижче має бути доволі типовою картиною того часу і, напевно, має схожі паралелі також і в інших районах Чернігівщини.

Підміна понять

Наприкінці 2002 року минуло 70 років від трагічних подій Голодомору. Оскільки цю дату відзначали на державному рівні, то, відповідно, на повну потужність запрацював державний апарат. Як наслідок – маємо цікаві документальні свідчення, що у повній мірі демонструють наше невігластво у царині історичної пам'яті.

Переді мною – чимала тека паперів, зібраних відділом внутрішньої політики Чернігівської райдержадміністрації. Переважно – повідомлення з місць (тобто, від сільрад). Як правило – сірі, безликі, малоінформативні. За більшістю з них легко вгадуються заклопотані обличчя сільських голів, які нервово куйовдять волосся, недобрим словом поминають авторів циркулярів щодо встановлення правди про перебіг Голодомору на території громади і широко не розуміють, чому мають витратити час на щось незрозуміле і нікому, на їхню думку, не потрібне.

Ось, наприклад, інформація Мохнатинської сільської ради від 25 січня 2003 року: *«Повідомляю, що голодомору 1932 – 1933 рр. на території сільської ради не зареєстровано. Свідчень про постраждалих під час голодомору не має. Сільський голова Ю. О. Андрущенко»*. [Усі цитовані у цьому розділі статті документи знаходяться в архіві автора. – *Упорядники*].

Або – інформація Серединської сільської ради від 3 квітня 2003 року: *«Очевидців трагічних подій на території сільської ради немає. Сільський голова О. Б. Фальк»*. Нічого не маю проти особисто самих голів, адже досліджувати історію Голодомору на території села – не їхній обов'язок. Однак організувати інших, щось з'ясувати хоча б на мізерному рівні вони були повинні. Спробуйте вдуматись у написане в Серединці. Хто такі очевидці? Правильно, люди, що жили в той час. І що, ви вірите, що у 2003 році в Серединці не було жодної людини, віком за 70? Правильно, повірити в це немож-

ливо. Хоча б тому, що восени 2007-го в селі зібрано кілька десятків анкет людей, що пережили ту лиху годину. А тут виходить, що немає свідків – немає і подій...

Півроку наповнювалася тека подібними реляціями. Зміст більшості з них цілком можна передати фразою: «У нас нічого не було, відчепіться». Як наслідок, 16 квітня 2003 року в область відсилається узагальнена інформація Чернігівської райдержадміністрації: *«Повідомляємо, що в районі проведена додаткова робота по вивченню проявів голодомору 1932 – 1933 рр., в ході якої зібрано спогади 41 очевидця цієї трагедії. ...встановлено, що прояви голодомору були в 22 населених пунктах району, особливо в селах Шибишинівка, Киїнка, Іванівка, Пльохів, Буда. В ході проведення пошукової роботи стали відомі імена 43 жителів 5 населених пунктів, померлих внаслідок голодомору».*

Що й казати, результати мізерні. Адже «спогади 41 очевидця» слід поділити на 46 сільських рад. Однак мова не про інертність чи байдужість посадових осіб. Хотілося б звернути увагу на інше. А саме – на особливість сприйняття тієї епохи. Сьогодні відомо, що на території столичного і приміського Чернігівського району голод лютував на всю силу, а його жертвами стали кілька тисяч людей. Можемо стверджувати, що у всіх населених пунктах регіону, навіть найбільш благополучних, люди страшенно потерпали від нестачі їжі і перебували на межі життя і смерті. Пік смертності, який припав на червень і першу половину липня 1933-го, свідчить про те, що люди з останніх сил чекали нового врожаю. В одних селах «запас міцності» в силу певних причин виявився меншим і тут починалася масова смертність, в інших – протримались, однак якби, не приведи Господи, голод продовжився ще тиждень-два, то й там були приречені на вимирання, оскільки ресурсів для виживання практично не залишилося.

Тож коли пишуть, що голоду чи «голодомору» на території громади не було, то таке твердження аж ніяк не відповідає дійсності. По суті, маємо констатувати таку собі підміну понять: як не було

масової загибелі людей, то не було й голоду. Це досить розповсюджений стереотип у нашому регіоні, який, по суті, маскує масштаби злочину, розмиває трагізм тодішніх реалій. Ще раз акцентуємо увагу на тому, що голод був повсюдно і у вкрай важких формах. Могло не бути лише масової смертності.

Роїщенський «синдром»

Підміна понять голодування і масової смертності – лише одна з причин доволі байдужого ставлення значної частини населення Чернігівського району до подій 1933-го року. Звичайно, дається взнаки більш як півстолітня заборона згадувати один з найбільших злочинів країни Рад. Що не кажіть, але ентузіазм того покоління, на чіїх свідченнях ми сьогодні розкриваємо механізм здійснення Голодомору, давно згас. На жаль, для них правда про ті роки не принесе нічого, крім моральної сатисфакції – вже нічого не поправити: не повернути загиблих, не покарати винуватців. Їх ще, спробуй, розговори! Немає вже молодецького блиску в очах, не мають вони бажання комусь щось доводити. Найчастіше опустять очі долу: «Та що тепер згадувати... навіщо воно...».

І трапляється, що разом всі ці фактори призводять до ще гірших речей, коли люди вже просто нездатні адекватно сприймати давно минулі події. Один з найбільш яскравих прикладів – ситуація з Голодомором у селі Роїщі.

Роїще – село за якихось двадцять кілометрів на північ від Чернігова, сусіднє з Петрушином, з якого починались наші дослідження і в якому від голоду померло більше сотні людей. А от в Роїщі завжди стверджували, що в них нічого подібного не було. Так, голодували, але до смертей справа не доходила. Маємо багато знайомих як у самому селі, так і серед вихідців з нього. І всі вони, посилаючись на розповіді батьків, дідусів та бабусь, говорили, що у Роїщі ту лиху годину пережили відносно благополучно. Найбільш переконливим виглядав аргумент, що роїщани навіть підгодовували нещасних і виснажених людей з навколишніх сіл. Одним словом, повна одностайність, ніякої розбіжності у свідченнях і спогадах багатьох людей.

Але в документах – протилежна картина. Порівняємо рівень смертності:

1930 рік – 48 чоловік,
1931 рік – 58 чоловік,
1932 рік – 48 чоловік,
1933 рік – 125 чоловік ¹.

Нічого собі стрибок у 33-му, чи не так?

А тепер розкладемо страшну цифру 125 на місяці. Отже, в січні померло в Роїщі четверо людей, у лютому – 8, у березні – 9, у квітні – 6, у травні – 10, у червні – 17, у липні – 20, у серпні – 11, у вересні – 2, у жовтні – 12, у листопаді – 14, у грудні – 12 ². Цілком очевидний різкий спалах смертності на початку літа. Може, епідемія яка пройшла селом? Та ні, в причинах смерті нічого подібного не знаходимо: в травні переважає діагноз «туберкульоз», у червні-липні все більше на серце списують: «порок серця», «серцева слабкість», «параліч серця». Як стверджують фахівці з Українського інституту національної пам'яті, що проводили консультації з цього приводу з лікарями, якраз подібні діагнози відповідають смерті від голоду. Тобто, справжню причину смерті люди, що робили записи, намагалися приховати. Лише одного разу у червні записали «по слабкості», але надалі подібних формулювань не вживали.

А ми, дивлячись на цифри, можемо стверджувати, що в Роїщі голодування набуло крайніх форм і спричинило як максимальне виснаження людських організмів, так і масову смертність. Її пік припадає на кінець травня і досягає максимуму в першій половині липня, після чого (коли з'являється новий врожай) різко йде на спад. Разом з тим звернемо увагу на досить високий рівень смертності наприкінці все того ж 1933 року. На нашу думку, це стало наслідком виснаження людей. Вірогідно, їхні сили так і не відновилися і під час холодів організми не витримували.

Переконливо? Але в самому Роїщі суспільна думка якихось змін не зазнала. Можливо, погано обізнані з нашими цифровими викладками. Можливо, занадто зжились з минулими стереотипами. Але

масове опитування старожилів минулої осені про події Голодомору нової інформації практично не додало. Один із типових прикладів – свідчення Печерної Неоніли Кирилівни, 1925 року народження, мешкає по вулиці Луговій, 1: *«До нас не приходили бригади людей, які забирали на ті часи запаси зерна, продуктів харчування. Тому в нашій сім'ї було що їсти, сім'я не зазнала великого голоду. До нас заходили в хату інші люди, які просили що-небудь з їжі»*³.

Між тим давно опубліковані свідчення, зібрані у попередні роки. А вони – куди більш красномовні. Наприклад, до збірника «Свідчення про голод 1932 – 1933 рр. на Чернігівщині» (упорядники Демченко Т. П., Легецька Л. О.) увійшли спогади Федосової Марії Іванівни (1906 р. н.) та Федосової Тетяни Іванівни (1915 р. н.), записані студенткою І. Пуцай ще у 1998 році: *«Голод тривав довго. Нам здається, що ще з 1928 р., коли була заснована комуна. З цього часу й почалися страхіття. Про хліб відтоді тільки мріяли. Особливо важким був період осені 1932 – весни 1933 р. Дуже багато людей померло за цей час: цілі сім'ї вимирали. Бувало таке, що йде людина по вулиці й раптом упала замертво. А скільки людей точно вмерло – сказати не можемо»*⁴.

Отже, в Роїщі люди таки помирали від голоду: і «дуже багато», і «цілими сім'ями». До речі, ледь пережили 1933-й самі Марія та Тетяна Федосови. А між тим, у XVIII столітті Федосови – найбагатша козацька родина села, Артем Федосов на протязі майже двох десятиліть обіймав посаду наказного роїського сотника (тоді Роїще було сотенним центром). Заможнo жили Федосови і в подальшому, до самої колективізації, коли їх, як і решту, обібрали до нитки.

Разом з тим, ситуація з Роїщем доволі типова для багатьох населених пунктів Чернігівського району. Не один раз було таке, коли, під враженням цифрових та документальних свідчень, відкриваємо черговий пам'ятник – знак на честь померлих під час Голодомору, а за спиною шушукаються: «Що то вони ставлять? У нас ніхто, начебто, від голоду не помер...» Тобто, пригадати ситуацію, щоб хтось із старожилів підійшов і сказав щось на кшталт: «Молодці!

Добру справу робите!»), майже не виходить. А нерозуміння, скепсис – на кожному кроці. Вголос, при всіх говорити не ризикують, але якщо спілкуватися віч-на-віч, неофіційно, обов'язково висловлять свої сумніви.

Свідчення тепер і раніше

Так склалося, що основну інформацію про перебіг Голодомору на Чернігівщині ми черпаємо насамперед із людських свідчень. Велика шана дослідникам, які зібрали, записали і видали збірники спогадів очевидців трагедії. Разом з тим стає очевидною необхідність ретельного аналізу накопиченого матеріалу. Позаминулої осені була проведена масштабна робота з анкетування всіх людей, віком від 75 років і старших. В Чернігівському районі опитано декілька тисяч чоловік. Здавалось би, дослідники отримали колосальні масиви інформації. Однак перегляд анкет засвідчив, що якість матеріалу невисока. Далася взнаки непередготовленість активістів, що проводили анкетування. У багатьох випадках вони або не знали про що розпитувати, або елементарно не могли розговорити співбесідника. Отримані ж відомості ніяк не уточнювались і не перевірялися під час наступних опитувань.

Ось декілька типових прикладів.

В селі Кархівка зібрано 46 анкет. Всі записи коротенькі і односкладні: недоїдали, але батьки пішли в колгосп. Ніхто не помер. А ось свідчення Семирозум Пелагеї Зотівни (1921 р. н.) з Гірманки, яка в Кархівці народилася і провела дитячі роки: *«В Кархівці в 1933 р. був голод, багато людей вмирало»*⁵. Без залучення документальних матеріалів, без додаткових уточнень важко зробити певні висновки щодо виявленого протиріччя. Однак за 1933 рік в Кархівці померло 138 чоловік, що набагато перевищує звичайний рівень смертності. Тому більше довіри викликають спогади саме Пелагеї Зотівни.

Інше село, Дніпровське. Кириєнко Варвара Кирилівна (1930 р. н.): *«Мати говорила, від голоду наші люди не помирали»*. Куліш Парасковія Євтухівна: *«В Навозах [стара назва Дніпровського. – С. Г.]*

*мало хто помирав від голоду»*⁶. Але є й інші твердження. В Дніпровському пройшли дитячі роки Геращенко Петра Олександровича (1923 р. н.) з Михайло-Коцюбинського: *«Неможливо було витримати голод. Їжі ніде не було, а якщо щось було, то відбирали бригади. Сусіди помирали один за одним, хати пустіли»*⁷. Вторить йому і Куліш Григорій Федосович: *«Багато людей було пухлих, багато хто помер»*⁸.

У випадку з Дніпровським потрібні додаткові дослідження, оскільки книга записів про померлих не збереглася. Однак стає очевидним, що і в таких селах, як Дніпровське, розташованих поблизу лісових масивів і на березі великої річки, і які прийнято було вважати благополучними у цьому плані, голодування також призвело людей до повного виснаження, коли між життям і смертю залишалася тонка невидима грань, а бути чи не бути катастрофі – залежало лише від часового фактору.

А це свідчення з Киїнки. Скрипка Василь Якович (1930 р. н.): *«Було важко, не доїдали, люди пухли з голоду. Але не знаю, щоб хтось помер»*. Штупун Надія Іванівна (1918 р. н.): *«Я не пам'ятаю випадків смерті від голоду ні по вулиці, ні в селі»*. Овчаренко Василина Федорівна (1920 р. н.): *«Хто помер від голоду – не пам'ятаю, але таких людей було мало»*. Качан Мотря Степанівна (1924 р. н.): *«Не пам'ятаю випадків смерті. Можливо, й були, але дуже мало»*⁹. Ніхто в Киїнці не пам'ятає скільки-небудь значної смертності, тоді як цифри вказують на протилежне:

1930 рік – 32 померлих,
1931 рік – 38 померлих,
1932 рік – 43 померлих,
1933 рік – 127 померлих¹⁰.

Смертність по окремих місяцях: січень – 7 чоловік, лютий – 4, ... травень – 17, червень – 28, липень – 12, ... листопад – 2, грудень – 6¹¹. Зрештою, в самій Киїнці причиною смерті людей записували голод, про що йтиметься далі.

Такі радикальні розбіжності між документальними матеріалами

і людською пам'яттю потребують певних висновків. Але одна з причин просто таки на поверхні: ми втрачаємо безпосередніх свідків Голодомору, яких стає все менше не те, що кожного року, а майже кожного дня. Ось таке масштабне опитування провести б років 10 тому...

До речі, серйозно різняться з нинішніми свідченнями і ті спогади, що були записані в 90-х роках минулого століття. Тоді люди розповідали про пережите більш детально, добре пам'ятали окремі прізвища як постраждалих, так і виконавців, а головне, володіли загальною картиною подій в селі, тоді як сьогодні, перечитуючи анкети, часто ловимо себе на тому, що люди не можуть відтворити саме загальної картини подій в селі. Дуже часто все обмежується своєю родиною та ще кількома найближчими сусідами, в кращому випадку – своїм кутком або своєю вулицею.

«Транзитна» Іванівка

Ще одна форма несприйняття правди про жахливий перебіг Голодомору на території села має місце в Іванівці. Головна відмінність від Роїща та йому подібних – певна агресивність і категоричність заперечення.

Почнемо з кількісних показників. Дані про смертність за різні роки уривчасті, відсутні відомості про 1932 рік. Але й наявного матеріалу цілком достатньо для недвозначних висновків:

1931 рік – 39 померлих,
1933 рік – 141 померлий,
1934 рік – 50 померлих,
1935 рік – 14 померлих,
1936 рік – 18 померлих ¹².

Стрибок смертності у 1933-му більш, ніж помітний. І тут дамо розкладку померлих по місяцях: січень – 8, лютий – 2, березень – 8, квітень – 8, травень – 18, червень – 29, липень – 38 ¹³. Далі записи відсутні, але за наскрізною нумерацією можна встановити, що у наступні п'ять місяців померло ще 30 жителів Іванівки.

Як бачимо, в липні село втратило стільки людей, скільки зазви-

чай помирає за рік. Причини смерті знову розмиті й непевні: «параліч серця», «крупозне запалення легенів», «туберкульоз». 6 червня записано: «розстройство харчування», але найбільш часто зустрічається банальне: «від старості». Тобто, знову ніяких тобі епідемій, ніяких інших обставин, які б могли пояснити масову смертність людей.

Здається, все зрозуміло – голод, голод і ще раз голод. Аж ні! В самій Іванівці з нами не погоджуються: «у нас від голоду не помирили!» Чекайте, а як же цифри? Та все дуже просто, відказують: «через село проходить київська траса, по ній постійно йшли люди з більш постраждалих областей і багато хто саме тут і помирав». Ось так...

А може, праві іванівці? Може, в них особливого голоду і не було, а статистику «зіпсували» біженці з інших регіонів України? У всякому разі, переконати наших співрозмовників у протилежному нам не вдалося. А переконувати в чому було....

Так, скажімо, бланк у книзі записів про померлих налічував приблизно 15 позицій, тож треба було вказувати і вік, і стать, і соціальний стан, і причину смерті, і хто про ту смерть повідомив. І – адресу померлого. Біженці іванівської адреси мати не могли, тоді як майже всі померлі записані мешканцями села. Сільрада ігнорувала прийшлих людей, бо не бажала псувати статистику. Зрештою, вже й на своїх фантазії не вистачало придумати їм якусь причину смерті, аби не писати про голодування та виснаження. Тож маємо ще одну проблему: в переглянутих нами книгах записів померлих по різних сільрадах ми практично не знайшли відомостей про реєстрацію смерті біженців. Аналіз спогадів старожилів свідчить, що таких було чимало. Проте ні кількість їх, ні тим більш імена-прізвища встановити сьогодні практично не реально. Це, насамперед, біженці лежали після смерті по кілька днів на вулиці, нікому не потрібні. І це їх ховали потім у загальних могилах, які правильніше було б називати братськими.

Одним словом, іванівці не праві: всі жертви – їхні. Більше того!

Ще 9 серпня 2003 року в доступній для всіх районній газеті була надрукована доволі цікава стаття С. Сергєєвої. Автор оперувала секретними матеріалами тодішніх спецорганів. І, зокрема, навела фрагмент зведення від 27 травня 1933 року: *«За даними офіційного агентурного порядку по Чернігівському району взято на облік близько 100 переживаючих голод (особливо в селах Киїнка, де є 30 господарств опухлих з голоду (померло 3 чоловіки), Шибиринівка — 25 господарств (померло 6 чоловік), с. Янівка (померло 5 сімей). В тому ж селі внаслідок смерті дорослих членів сімей до 50 дітей залишилися безпритульними...»*. І далі: *«У с. Янівка в наявності від недоїдання 5 опухлих сімейств: Пархоменко, Ображея, Каптеля та інших»*¹⁴.

Янівка, нагадаємо, – це стара назва Іванівки. Ще не почалися найстрашніші і найтрагічніші червень та липень, а вже 5 сімей померло, а 50 дітей стали безпритульними внаслідок смерті батьків. А це цілком відповідає тим страшним цифрам, наведеним на початку розділу. Однак складається стійке враження, що в самій Іванівці на статтю С. Сергєєвої не звернули належної уваги. А дарма...

Причини смерті

Справжня причина смерті людей, що загинули внаслідок Голодомору, замовчувалася. Важко сказати, чи існували якісь прямі вказівки з цього приводу. З одного боку, приховування не викликає жодних сумнівів, з іншого – в окремих селах таки писали правду.

Так, в Анисові є 6 записів «від виснаження» (два – в червні, чотири – в липні). В Гущині одного разу записали: «загальне знесилення», в Количівці та Роїщі – «від слабості», в Седневі – «виснаження».

А в Киїнці взагалі нічого не вигадували. Вже в жовтні 1932-го одною з причин смерті записано: «від слабості організму», в січні 1933 року зустрічаємо запис: «від слабості», а в квітні – «від гострої слабості». В травні взагалі прямим текстом: «від голодушки» (1 запис), «від голодухи» (4 записи), «виснаження організму» (1 запис). В червні з 28 померлих 13 мали діагноз «від голодухи», в липні таких записів 5 (з 12-и)¹⁵.

Не втрималися і двічі написали «від голоду» в Шестовиці (липень).

Щось подібне спостерігаємо і в невеличкій Кобилянці. В 1933-му тут померло 32 особи, з них 28 – в травні-липні. Зокрема, в травні є записи: «не в змозі себе прогодувати і померла з голоду», «нестача їжі». В червні маємо чотири записи: «не мали продуктів, з голоду». Щоправда, в липні ситуація кардинально змінюється: 12 померлих, і проти всіх – «не з'ясовано»¹⁶.

Для маскування причин смерті вигадували будь-які хвороби, наскільки вистачало уяви. Іноді це виглядало правдоподібно. А ось в Ключкові дописалися до справжньої епідемії «гострої серцевої нестачі». Голод тут зібрав страшні «жнива». В 1931 і 1932 роках за рік померло по 34 особи, а в 1933-му – відразу 110. Один лише червень дав річну «норму» – 37(!) померлих (на серце «списали» 15 випадків), в липні – 22 (3 записи). Схоже, голодування в Ключкові набуло настільки трагічних масштабів, що високий рівень смертності тримався і після того, як достигли хліба. Так, в серпні померло 14 чоловік (10 записів про слабе серце), у вересні – 6 (4 записи). Таким чином, «серцева епідемія» налічувала 32 випадки¹⁷.

Але багато в кого з фантазією було сутужно. В Пльохові против всіх ставили «хворість», але були й такі, що записували раз по разу: «невідомо». Ви можете уявити село, де гинуть десятки людей, а голова сільради вперто твердить, що не знає чому? Так, це відкрита і неприхована брехня. Подібними «діагнозами» (якщо їх можна так назвати) рясніють записи в Брусилові, Півцях, Терехівці, Хмільниці і особливо – в Петрушині.

Найбільш розповсюджений фактор приховування правди про причини смерті – писати проти більш-менш літніх людей, що померли вони «від старості». Універсальне визначення, за яким можуть ховатися драматичні людські долі. На наш погляд, саме люди старшого віку прийняли на себе основний удар Голодомору. Це вони віддавали свою частку їжі дітям, онукам задля їхнього порятунку, коли стало очевидним, що так просто цей голод не минеться. А

самі мовчки терпіли біль у шлунку і у повній свідомості приймали мученицьку смерть. Вони жертвували своїм життям, аби порятувати наступні покоління. По суті, вони творили подвиг. Можливо, не всі, але більшість з них – напевно. Але тепер, коли минуло 75 років, виявляється, що нікому гідно оцінити ту самопожертву. Померли свідки, не зберегли пам'ять родичі, які вижили (а й справді: чи багато ви чули розповідей про дідусів-бабусь, або прадідів-прабабусь, які свідомо йшли на смерть, аби продуктів вистачило решті сім'ї?) І сьогодні залишились лише безликі, клоноподібні записи про смерть «від старості».

Як виняток – свідчення Вареник Євдокії Павлівни, 1923 р. н., з Лукашівки: *«Вмирили переважно старі люди, бо жаліли своїх дітей, онуків»*¹⁸.

Винні у злочині повинні бути покарані, хай би і посмертно. Але й імена героїв необхідно встановлювати.

Рижики: звичайний фашизм

Письменник Володимир Григорович Дрозд (1939 – 2003) родом із Петрушина, де пройшли його дитячі та шкільні роки. Саме цей період свого життя описав митець в автобіографічному і майже документальному романі «Пришестя» (1996). Основна увага – воєнним та першим повоєнним рокам. Запам'ятався епізод, що стався в ледь визволеному від німців селі:

«Хмурий вересневий ранок. З котроюсь із сестер ми пасемо нашу Лиску за Артемовою клунею, на кагатах. Нудотно-солодкий смак пасльону, що китицями, жовтими, у краплях нічного дощу, дразниться з куців. З поля, повз кагати, стоячи на возі по коліна в соломі, шмагаючи віжками худореброго коника, мчить одноокій Андрій:

– Там, у скирті – німець, офіцер!

Ми стоїмо край поля, за колгоспною вівчарнею. Військова полуторка із солдатами гуркоче полівкою. Сіється дрібна мжичка. В глибині поля, над Ближнім рівчаком, – скирта соломи. Від неї по стерновищу у бік рівчака біжить темна (крізь сіру мжичку) постать. І – все. Кінопроектор пам'яті гасне.

Той же похмурий вересневий день. А може, наступний. На Загальному дворі, біля комори – гурт жінок, підлітків, дітей. Хутірські пси. На згірку, ближче до водокачки – шерега військових. Енкаведисти. Нове слово – шпичаком у пам'ять. З гвинтівками в руках. Коло них спійманий у полі, біля скирти німець. Світле, розкуйовджене волосся, кітель розстебнутий, з-під нього визирає нижня сорочка. Босий. Старший над військовими щось читає з паперу. Троє енкаведистів підводять німця до комори, становлять біля стіни, викладеної з грубесних брусів. Енкаведисти відступають на декілька кроків, зводять гвинтівки. Німець залишається біля стіни САМ. Як на сцені сільського клубу. У нього крейдяне обличчя. Плечі під кітелем перехняблені, опуцені, і, може, від того руки видаються довгими, трохи не до підігнутих колін, висять, як одчахнені гілки, долоні з-під рукавів – кольору перестиглого пасльону, пальці бігають по сукну штанів. Очіма німець ковзав по хмурому небу, з якого знову сіється мжичка. Старший над військовими різким голосом командує, гримлять постріли, з яблунь у дворі шукає в небо чорне вороння. Німець падає, як підтяте сапою кукурудзяне стебло або як стемніле на осінніх дощах уже безголове, вивернуте із землі соняшничиння. На лицях жінок – краплі дощу, а може, і не дощу. Солдати беруть мертвого за ноги і тягнуть через двір до вирви од бомби. Кидають тіло у яму, загортають землею. На моріжку біля комори, де щойно лежав розстріляний німець, – калюжка крові, з чимось білим на дні, а зверху плаває його око.

Голодні хутірські пси злизують кров.

Люди мовчки розходяться, хутірські жінки поволі бредуть Артемовою вуличкою.

– Може, і мой де отак одстав від своїх, а його узяли та поставили до стіни, – каже Богулина Ольга.

...Ніхто з гурту не відповідає на її сумний зойк. Ніби онімілі, жінки розбрєдаються по своїх дворах»¹⁹.

Чомусь саме цей трагічний епізод приходить на пам'ять, коли осмислюємо те, що відбулося в невеличкому селі Рижики, де й сьогодні одна-єдина вулиця.

Нашу увагу привернув той факт, що наприкінці травня 1933 року в Рижиках Рябцівської сільради протягом кількох днів зафіксовано відразу декілька випадків убивств: 24 травня убитий колгоспник Удод Павло Омелянович (18 років), 25 травня – колгоспник Удод Микола Омелянович (22 роки), 27 травня – одноосібники Помогай Олексій Юрійович (30 років), Помогай Микола Самойлович (22 роки), Малаш Федір Іванович (23 роки) та Ілюшка Федір Іванович (22 роки)²⁰. За якихось чотири дні убито одразу шістьох молодих хлопців – що ж там таке відбулося? Може, яке повстання?

Доволі несподівано відповідь ми знайшли на сторінках книги Т. П. Демченко «Колективізація та Голодомор 1932 – 1933 рр. на Чернігівщині»: «...матеріали про справжнє ставлення активістів до «класового ворога», вміщені у довідці заступника голови ДПУ УСРР К. Карлсона «Про випадки самосудів в районах України» від 26 червня 1933 р. Так от, у с. Рижики Чернігівського району у травні 1933 р. «за ініціативою групи активістів колгоспів були проведені обшуки у 7 бідняків одноосібників, запідозрених у крадіжках коренеплодів. У одного із них при обшуку виявили викопану картоплю. Активістами були затримані 5 чол. (2 при обшуку зникли). Затриманих доставили до клуні колгоспу, де забили кіллям й залізними прутами, внаслідок – всі 5 чол. вбиті. На наступний день було організовано пошук тих, що сховалися... Останніх затримали в лісі, доставили в комору колгоспу і також вбили. Ініціаторами і учасниками самосуду були 9 активістів-колгоспників»²¹.

Хай не співпадають деякі деталі (6 жертв, а не 7, вбивали протягом чотирьох днів, а не двох), однак немає сумнівів, що мова про одну й ту саму подію. Жорстокість місцевих активістів не має і не може мати жодного виправдання. Але що найбільше вразило: навіть, якщо припустити, що спершу вони діяли в емоційному запалі, вбив-

ши п'ятьох, то до наступного дня вже можна було охолонути, діяти більш розважливо. Та де там! Знайшли в лісі ще двох і так само безжально забили до смерті.

От нам і пригадується, як енкаведисти у вересні 43-го ловили німецького офіцера у рівчаку біля Петрушина. Обидва випадки мають забагато спільного, не знаходите?

Розкол селянства

Жахливий випадок у Рижиках має нагадати нам і про розкол селянства, який цілеспрямовано проводило радянське керівництво з перших днів приходу до влади. Не такими й безневинними видаються тепер усі ті комбіді, які стали першою ластівкою майбутнього класового расизму.

Селянство ніколи не було однорідною масою. У стародавні часи козаки, посполиті (пізніше – державні селяни) та кріпаки завжди трималися якщо не окремо, то відокремлено. Різні права та обов'язки кожної соціальної групи накладали на відносини між собою певний відбиток. Після 1917 року ці станові протиріччя стали максимально використовуватися й поглиблюватися будівничими комунізму, але в дещо іншій площині: бідноті протиставлялися заможні селяни, тобто кулаки.

Але, якщо призадуматися, то основу куркульства становили родини перш за все колишніх козаків. Наше знайомство з козацькими ревізіями XVIII століття свідчить, що найбільше потерпали від більшовиків насамперед носії давніх і славних козацьких прізвищ. І ведучи боротьбу проти заможних і працьовитих родин, радянська влада забивала останній цвях у сумну долю українського козацтва. Тих, кого не добила Катерина II, хто вижив у складних умовах Російської імперії, тепер нещадно знищували борці за щастя всього людства.

Розкол селянства мав свої жахливі наслідки у лихому 1933-му. Адже тих, кого гнобила влада, не жаліли і їм у більшості не співчували. Коли на початку 1930-х років пішла хвиля примусової колективізації, а непокірних позбавляли майна і висилали в Сибір (знову

переважають козацькі прізвища), то мало хто відмовлявся займати спорожнілі будівлі. Трагізм понівечених і зламаних людських доль поділяли насамперед ті, кому також загрожувала подібна участь. Біднота, в інтересах якої начебто коїлося все беззаконня, сприймала це найчастіше мовчки. Або – відверто потураючи безжальним активістам.

Відлуння давнього розколу і сьогодні вгадується в окремих спогадах очевидців Голодомору. Із розповіді Пінчук Мотрони Андріївни (1921 р. н.) зі Шмаївки: *«Хто не хотів працювати – голодували, ходили просили»*²². Або фрагмент спогадів Граба Михайла Митрофановича (1925 р. н.) із Скугарів: *«Під час голодомору вижили сім'ї, хто не лінувався працювати, міг прогнати себе»*²³.

Цікаво, а ви уявляєте собі ледарів, які настільки не хотіли працювати, що помирили з голоду? У нас це також погано виходить. В 30-і роки державна політика малювала куркуля, як головного ворога простого селянина. І, що гріха таїти, таке ставлення знаходило розуміння у частини несвідомого селянства. Відтак, можемо говорити про певний конфлікт інтересів. У 1933-му смерть не тільки колишніх дворян (траплялися ще тоді окремі «релікти», зовсім збіднілі та виснажені постійними нападками владних органів), а й просто заможних селян сприймалася як щось само-собою зрозуміле – приблизно так, як сприймали смерть німецьких солдат під час війни: чим менше їх залишилося, тим краще. Хай не зовсім коректне порівняння, однак щось подібне таки мало місце. Хоча про це не прийнято говорити.

Куркулі і просто заможні селяни зазнавали неймовірних знущань і практично не мали надії порятуватися. Бідніші селяни працювали в колгоспі і держава намагалася забезпечувати їх хоча б тарілкою якоїсь «баланди» на день. А в ті часи навіть такої непривабливої їжі бувало достатньо, аби вижити. Натомість маємо багато свідчень, що коли куркулі таки змушені були під тиском обставин проситися в колгосп, то їх туди просто не приймали, прирікаючи майже на вірну смерть від голоду.

І сьогодні, після опрацювання матеріалів загального опитування старожиливі, нам насамперед згадується отой конфлікт інтересів. Нині свідчать в переважній більшості діти колгоспників, тобто «привілейованого» (наскільки доречний тут подібний термін) стану в період голодування. Діти тих, хто вижив. Це для них голоду могло не бути, це їм здавалося, що ніхто особливо не помирав. І це вони вбачали у померлих ледарів та нероб. А дехто є дітьми місцевих чиновників, тобто тих, хто прирікав односельців на смерть, з ентузіазмом обшукуючи садиби і безжалюбно забираючи останнє. Таким старожилам також не вигідно змальовувати реальну картину, бо чим більше померлих в селі, тим більша відповідальність лежить на їхніх батьках.

А з протилежного «табору» свідчень набагато менше. Не тільки 33-й, але й наступні репресії та війни практично викосили сільську еліту. Мало хто пережив оте лихоліття. І нікому тепер розказати, як їх морили голодом, як не мали вони жодної допомоги нізвідки і якою важкою та мученицькою була смерть від голоду. А хто й вижив, то чудово засвоїв, що шукати правди чи справедливості – даремна справа. За наступні шість десятиліть саме вони краще за інших усвідомили, що скільки б там не накопало в душі, проте ліпше тримати язика за зубами.

Тому і маємо перекося у свідченнях. Тому й трапляється, що десятки анкет описують, що ніякого голоду не було, а одна-дві свідчать про протилежне.

Побічні жертви Голодомору

Крім прямих жертв Голодомору, було ще й чимало жертв побічних. Граничне виснаження організму ще не одного разу дало себе знати в подальшому. Багато для кого фатальною стала вже найближча зима, інших страшно голодування підкосило пізніше, в 1934-му. Зазвичай, таких людей ніхто не пробував обліковувати, та й здійснити подібне сьогодні вже навряд чи можливо. Між тим, на смерть цих людей також вплинув Голодомор 1933 року.

Вельми показовий у цьому плані приклад всім відомого села

Шестовиця. Тут також стверджують, що голодних смертей у селі майже не було.

Поглянемо на цифри:

1930 рік – 55 померлих,

1931 рік – 34 померлих,

1932 рік – 39 померлих,

1933 рік – 56 померлих ²⁴.

Начебто, нічого особливого. Померло дещо більше, аніж у два попередні роки, але рівень смертності цілком на рівні 1930 року. Однак аналіз смертності по місяцях змушує думати інакше: січень – 2 померлих, лютий – 2, березень – 4, квітень – 4, травень – 3, червень – 9, липень – 19, серпень – 5, вересень – 2, жовтень – 3, листопад – 1, грудень – 4 ²⁵. Стрибок у липні доволі красномовний, та й серед причин смерті у Шестовиці двічі вказано саме голод.

Отже, в селі голодування також набуло загрозливих розмірів, а жертвою Голодомору стало не менше десятка людей. Дотичним свідченням граничного виснаження людей може бути той факт, що рівень смертності у Шестовиці в 1934 році перевищив рівень 1933 року (66 проти 56). Тобто виснаження було настільки глибоким, що організми повністю не відновлювались і за найменших труднощів люди не витримували.

Схожа картина мала місце і в Рудці: 45 померлих в 1933-му (пік – у липні, 10 чоловік) і 56 – у 1934-му ²⁶. А підвищену смертність в останні місяці 1933 року в Роїщі ми вже згадували. Продовольчі труднощі тої зими спостерігалися і в Петрушині. Так, скажімо, 27 лютого 1934 року на засіданні бюро Чернігівського міськпарткомітету було виключено з лав КП(б)У голову сільради Дмитра Шурубенка з формулюванням: «за систематичне пияцтво та за те, що розповсюджує провокацію про голодування селян в с. Петрушині» ²⁷.

Постійна ротація кадрів

Окрема мова – про виконавців. Сьогодні названі вищі посадові особи, на чийх плечах лежить відповідальність за здійснення такого масштабного та жорстокого злочину. Проте не сам же Сталін та

інші його поплічники ходили по українських селах, обшукуючи двори та обійстя. Злочинні накази на місцях виконували місцеві партійні клерки. У кожному селі були виконавці, були члени бригад – це не просто тисячі людей, це десятки тисяч, якщо не сотні. Тож спільними зусиллями чинили чорну справу. Хто – переборюючи сумління і залишки совісті, хто – заливши всі почуття горілкою та самогоном, а хто – з відвертим задоволенням і садистськими нахилами. Одне безперечно: багато, ой, багато було тоді людей, які не змогли встояти проти злочину, які не знайшли сили не чинити зло.

Звідки їх стільки взялося? Як і в більшості випадків, причини тому різноманітні і вони не завжди на поверхні. Тут і цілеспрямована політика більшовицької влади щодо придушення народної волі до спротиву – концтабори, переповнені тюрми, масові розстріли заручників і родичів противників радянської влади, інші види терору не минулися безслідно. Люди були залякані. Не давали розслабитися і партійному активу, який зазнавав постійних чисток і масового виключення з лав партії, завдяки чому ніхто не міг почуватися упевнено і постійно перебував у підвішеному стані. Крім того, такі суцільні чистки повністю змінили ту селянську еліту, яка в 1917 році боролася за нове життя і відзначалася стійкими життєвими принципами, а тому слабко піддавалася маніпуляціям і не могла допустити, аби людина із борця за краще життя перетворювалася у банального злочинця. Поступово їх відтіснили у тінь, або вони самі полишили свої посади, не в силі більше терпіти «політику партії». Відтак при владі залишилися переважно люди безпринципні та «гнучкі», що не мали жодних «комплексів» і ладні були переступити через все.

Але й їх влада не залишала у спокою. Та й де було йому взятися, якщо відверто фантастичні норми хлібозаготівлі виконати було просто нереально. Одна з ознак часу – постійна перестановка керівних кадрів на всіх рівнях. Не виконав плани – все, ніхто не чекав поки ти виправишся, висновки робилися миттєво.

Кожне засідання міськпарткому (а саме він відав так званою «приміською смугою», куди входив майже весь нинішній Черні-

гівський район) розглядає десятки питань, і майже обов'язково – «питання кадрів»²⁸. Постійні зміни партсекретарів, голів колгоспів та сільрад стали майже звичним явищем. У тому ж таки Петрушині за 1933 рік мали змогу побачити трьох секретарів партійного осередку, трьох голів сільрад, змінювалися голови колгоспу і директори школи²⁹. Що цікаво, кадри найчастіше не списувалися, а «тасувалися», мов гральна колода – з одного села в інше. І лише повторні «проколи» ставали приводом для невтішних висновків.

Тож особливо роздумувати – чи жаліти голодуючих і самому ризикувати життям, чи задія спасіння власної шкури не щадити інших – елементарно не було часу.

До речі, вже в 1934 році була проведена чи не наймасштабніша партійна чистка, коли парторганізацію кожного селі «вивчали» ретельно і прискіпливо. Тут тобі і перевірка теоретичних знань, і незручні питання щодо біографії або окремих вчинків задавали. Матеріали перевірки достатньо добре збереглися, тож кожен цікавий може переглянути послужні списки тодішніх партійців і переконатися, як часто доводилося їм міняти місця роботи і проживання.

Чи голодувала «еліта»?

У всіх селах Чернігівського району лютував голод. Люди рятувалися, як могли, вживаючи в їжу будь-що, аби втамувати свербіння в шлунку.

А чи всі голодували? Чи були у нас «обрані», яким голодувати не належало? Та були, звісно. І не треба пояснювати, про кого мова. Навіть у наявних спогадах трапляються вельми промовисті факти.

Свідчення з Роїща. Байрак Марія Андріївна, 1925 р. н.: *«Мати ходила глядіти дітей до бригадира, який відав колгоспною клунею. То матері той бригадир давав трохи хліба. Ми ситі не були, але від голоду не пухли, як було в інших сім'ях. Пам'ятаю, що ходили такі бригади людей по хатах, шукали зерно та продукти харчування. До нас не приходили, бо наш дядько був комуністом»*³⁰.

Спогади Федосової Марії Іванівни (1906 р. н.) та Федосової Тетя-

ни Іванівни (1915 р. н.) з того ж таки Роїща: *«У нашій сім'ї ніхто від голоду не помер. Ми в комуну ходили. Збирали на полі мерзлу картоплю, сушили, потім робили «матаюники». Навесні збирали голівки конюшини, акацію, сушили, перетирали, а потім хліб пекли. Але не всім такий голод був: комуністи не голодували»*³¹.

Бондар Федора Пилипівна (1913 р. н.) з Довжика: *«Мати померла рано. В ці роки жила з батьком, братом та невісткою по вулиці Лісова. Батько шив чоботи, тому був у пошані. Пошив начальнику з села Левоньки, в знак подяки той влаштував мене на роботу за кусок хліба»*³².

Полулях Віталіна Олексіївна (1930 р. н.) з Киїнки: *«Наша сім'я не голодувала, бо батько працював у заготзерно, так міг виписати і собі, і родичам зерна»*³³.

Тур Григорій Антонович (1925 р. н.) з Друцького: *«Ми не голодували, бо батько працював у колгоспі, був активістом»*³⁴.

Палій Тетяна Петрівна (1923 р. н.) із Крутлого: *«Нестачі їжі не було, тому що батько працював бригадиром. А також мали корову у господарстві»*³⁵.

Притиковський Олексій Пилипович (1922 р. н.) з Пісок: *«Ті сім'ї, які йшли в колгосп, не голодували. А наш батько не пішов у колгосп, то ми бідствували. Але коли до нас прислали голову колгоспу з Києва, то я здружився з його сином і ходив до них гуляти. У них була служниця, то, коли я приходив, вона давала мені їсти»*³⁶.

Гарус Віра Тарасівна, 1916 р. н., с. Лукашівка: *«До людей вдиралися у домівки і забирали усе, що знайдуть у хаті. Лазили по погребах, сараях. Хліб, сало, одяг, худобу не тільки віддавали державі, але й ділили між собою»*³⁷.

Нітченко Ганна Федорівна (1922 р. н.) з Рудки: *«Уроки голодомору мене мати віддала у служниці до багатой пані, я доглядала її дітей. Пані мене не ображала, добре ставилася»*³⁸. Певно, не потрібно нагадувати, що в 1933-му колишніх дворян уже майже не залишилося. А ті, що доживали віку в окремих садибах, дав-

но вже забули, що таке багатство. Тож «пані» могла представляти тільки нову владу.

У Петрушині голова колгоспу Георгій Садовий вечорами награв на гармошці – весело йому було. А в деяких сім'ях тоді по двоє-трьоє дітей за день помирало. І замість спасіння помираючих – концерти з піснями. Що цікаво, наступного року Садового навіть покарали за аморальну поведінку. Але приводом стала не байдужість до людського горя, і не «пир во время чумы», а те, що «пир» затягнувся і на полях запанував безлад. Ось цього влада йому не пробачила. Тобто, знав би міру – співав би й дали під гармошку³⁹.

«Кінець світу»

Для простих людей події 1933 року напевне асоціювалися з кінцем світу. Надто вже співпадали всі ознаки. Та й що можна було думати, коли навколо відбувалися страшні речі. Траплялися в спогадах і такі уривки:

Степенко Марія Лаврентіївна (1918 р. н.) з Лукашівки: *«Пам'ятаю, приходили у двори і забирали все, що могли. Було на дворі видно, прийшли до нас три чолов'яги і до хліва, курей тягнуть. Мати вибігла із хати, благає, щоб повернули трьох останніх курей, держить їх, не пускає. І я вибігла, дивлюся. То один з них сокирою ударив маму по голові, вона вмерла»*⁴⁰.

Вергун Марія Федорівна (1928 р. н.) із Василювої Гути: *«У 1933 р. прийшли якісь активісти з Сивок по картоплю забирати, то мати почала відкопувати з ями картоплю і віддавати їм. А батько в цей час накричав на неї, щоб йшла за хату, так за це його там, біля картоплі, вбили»*⁴¹.

Скорина Любов Леонтіївна (1925 р. н.) із Буди, дитинство якої пройшло в Орлівці Куликівського району: *«Я бачила, як син подавав батькові на піч мотузку, щоб той повісився і не просив більше їсти. Похоронивши батька, син сам повісився від недоїдання»*⁴².

Дубина Парасковія Дем'янівна з Березанки: *«А ще пам'ятаю, одна дівчина гризла на собі руки і вмерла з голоду»*⁴³.

Чередниченко Уляна Юхимівна (1916 р. н.) із Львова: *«У Чередниченка Деміда Семеновича сільські активісти випрягли коней посеред поля, а його заслали в Сибір. Його дочок теж вигнали з хати. Вночі вони забиралися в свій хлів, щоб переночувати. Активісти дізналися, вилами перелопачували солому, щоб ніхто не заховався»*⁴⁴.

Дрозд Олександра Гаврилівна (1929 р. н.) із Мньова: *«В пам'яті і досі шипіння людського м'яса в діжці. Неподалік жив чоловік, який зарізав жінку (приїжджу). І коли його заарештували, знайшли в нього діжку із засоленим людським м'ясом, закопану під деревом, то мені здалося, що воно шипить. А то, мабуть, був стукіт дерев'яних коліс підвід по цеглинах»*⁴⁵.

Стеценко Ганна Семенівна (1922 р. н.) з Олишівки: *«Багато людей померло тоді. Ми боялися ходити вулицями, бо скрізь лежали померлі або ті, хто помирає»*⁴⁶.

Кулик Ганна Тимофіївна (1922 р. н.) з Роїща: *«Пам'ятаю, як бригадир застрелив з рушниці жінку, яка вкрала 1 колосок на полі»*⁴⁷.

Радченко Єфросинія Олександрівна (1922 р. н.) із Слободи: *«Сестра померла в голодовку, в матері пухли ноги. У діда, Радченка Порфирія, вся братова сім'я вимерла. Бригада з чужих і своїх людей ходила і забирала все. Рідний дядько останній клунок проса забрав»*⁴⁸.

Федосови Марія Іванівна (1906 р. н.) та Тетяна Іванівна (1915 р. н.) з Роїща: *«Один хлопчик, маленький ще, пішов вирвати салату до дядька на город. А дядько побачив, вискочив з хати й вбив дитину, щоб салату не брала. Хлопчик навіть й вирвати його не встиг»*⁴⁹.

А до всього – якраз під час голодування влада масово закривала церкви, перетворюючи їх чи то на колгоспні комори, чи то розважальні установи (клуби), а то й просто руйнуючи архітектурні пам'ятки.

От і уявіть тогочасну картину: масово помирають люди, а тим,

хто при смерті, годі чекати на будь-яку допомогу – влада не звертає на них жодної уваги; повсюдно шаستاють злобні молодики з «бригад», які із звіриним оскалом вишуковують і забирають останнє, а непокора їм може вартувати життя; церкви закриті або знищені, а бідові «комсомолки» безсоромно витанцьовують на понівечених іконах. І так – повсюдно. Справжнє царство Сатани!

А офіційно – ніякого голоду, ніяких страждань...

«Метаморфози»

У спогадах Федосової Марії Іванівни (1906 р. н.) та Федосової Тетяни Іванівни (1915 р. н.) з Роїща є такі рядки: *«В цей час у селі клуні почали горіти. У підпалах звинуватили одного чоловіка, посадили у тюрму. Згодом виявилось, що клуні підпалювали самі комуністи, щоб за них отримати страховку.*

У сусідки все забрали, хату спалили. Від хати нічого не лишилося, одна тільки піч, а в печі було замазано трохи ячменю. Приходько – комуніст, а під час війни поліцей – приїхав і той ячмінь забрав»⁵⁰.

А й справді. Страшенні злочини багатьох adeptів влади залишилися абсолютно безкарними. Багато кого перемололи у подальшому сталінські жорна терору й репресій (ми вже казали, що влада не залишала у спокої навіть найвідданіших служителів, а замітати сліди Сталін взагалі вмів краще за інших). Але ті, хто вижив, – як вони потім дивилися у вічі односельцям? Багато хто заливав докори сумління горілкою – офіційні документи того часу переповнені доганами та покараннями за пияцтво. Однак це лише вершина айсбергу, далеко не кожен потрапляв на сторінки тих чи інших протоколів.

А коли прийшли німці, то деякі колишні «активісти», фанатичні прихильники державної політики, боячись помсти людей, швиденько подалися у поліцаї. І саме вони відзначалися безжальністю та жорстокістю, що, втім, було для них звичною справою.

Не можемо сказати, щоб це носило масовий характер. Зрештою, подібним чином питання ніхто особливо не ставив, а тому такого роду дослідження, наскільки нам відомо, відсутні. Але подібні

факти вам наведуть не в одному селі. Адже період німецької окупації – це ще й перша можливість для людей поквитатися з тими, хто так безжально поведився з ними в часи Голодомору. Чи не тому іноді так легко німці знаходили комуністів та активістів радянської влади, що переховувалися по селах? Їх ув'язнювали та розстрілювали. Після вигнання німців ці жертви, на відміну від тих, хто обрав поліцейську службу, стали героями-мучениками. Однак сумували односельці далеко не за всіма, про деяких шепталися: «Собаці – собача смерть»...

Наслідки 1933-го

Взагалі, довгострокові наслідки Голодомору відносяться до малодосліджених сторінок історії. Не могли такі злочини минути безслідно для народної пам'яті. Скажімо, з початком радянської-німецької війни це спричинило не тільки доволі масову видачу комуністів-підпільників. Здається, небажання радянських людей воювати у перші місяці війни, що зумовило повний крах країни Рад в 1941-му, серед іншого спиралося і на гіркий досвід стосунків із владою в 1933-му.

З лихих 30-х років «ростуть ноги» і в кривавих подій осені 1941 року в селі Лопатині, описані В.Г. Дроздом:

«Дак німці оточили Лопатин, нікого із села не випускали, а поліцаї ходили по хатах і усіх зганяли до клуні. Своїх не чіпали, а тільки тих, на кого зло мали, ще з років колективізації, хто в колгосп записався. Бо староста тамочки був розкуркулений. На фронт із Сибіру попросився, тади лінію перейшов, до німців, і в село вернувся. Назганяли яни, мо, душ із сто, болей жінки та детва. І усіх у клуню, як у мішок, набили так, що заледве воротя зачинили... А тади поліцаї облили клуню бензином і підпалили. Як свіча спалахнула. Закричали людоньки, заголосили, од плачу дитячого і камінь би ожив...»

А Мефодій Нуржда збоку стояв і сміявся з мук та смертей людських. І казали нібито йому самі поліцаї, у кого совісті ще хоч на денці душі залишалоя: «Побійтеся Бога, пане старосто, не робіть та-

кого». А йон крізь сміх одказував: «Не я сес починав, не на мені й закінчиться...»

І служив йон Богові смерті до останку, бо вранці знайшли Мефодія мертвого у хаті, яку йон колись для родини своєї будував, а при колгоспах контора там була. Повісився йон на таму дубовому, поминки криваві справивши. Бо є крайня межа гріха перед людьми та Богом, яку душа, якою б не була вона, безкарно переступить не може»⁵¹.

Під час війни відкрився ще один «нарив», породжений злочинною політикою більшовиків у 30-х роках. Німці заохочували повернення із заслання людей, репресованих владою в період розкуркулення та вилучення продовольства. Коли ті, що вижили, прибували в рідні краї, окупанти повертали їм реквізовані будинки.

Але повернення радянської влади завершилось для «прибульців» повторною хвилею репресій. Засідання Чернігівського райвиконкому від 14 травня 1944 року, розглядається відразу декілька заяв приблизно такого змісту:

«Слухали: заяву громадянки села Петрушина Шарпатої Єфросинії Титівни про повернення хати.

Ухвалили: в зв'язку з тим, що гр. Шарпата Є. Т. купила із прилюдних торгів цю хату в 1931 році від сільради, а при тимчасовій окупації німцями нашої території бувший господар Потапенко Михайло А. за допомогою німців виселив гр. Шарпату і поселився сам. А тому РВК ухвалює: виселити гр. Потапенка Михайла Андрійовича та поселити гр. Шарпату, як господарку хати і, крім того, як сім'ю червоноармійця»⁵².

Ми навели лише деякі приклади тих наслідків, що залишив по собі такий масштабний злочин, як виморення голодом мільйонів ні в чому не повинних людей. Відлуння того жаху раз по раз нагадують про себе навіть сьогодні. Хоча б тим, як важко проходить процес розкриття правди про злочин, його механізми. І як політики використовують проблемні питання для розколу суспільства. Хоча,

здавалось би, такі скорботні сторінки історії мають лише об'єднувати...

Що робити?

Що ж необхідно робити нині, як виправити становище? Рецепт простий – серйозна і аргументована просвітницька робота. Перед відкриттям пам'ятних знаків обов'язково проводити зустрічі з громадою, роз'яснювати всі ті речі, про які говорилося нижче.

З іншого боку, необхідно максимально залучати документальні джерела. Абсолютно незрозуміло, чому дослідники Голодомору не отримали зеленого світла щодо доступу до архівів СБУ, РАГСів, деяких компартійних фондів. Відтак попри всю масштабність заходів, проведених з нагоди 75-ї річниці трагедії, попереду ще вбачаємо величезні обсяги роботи для дослідників.

Серед іншого, необхідно продовжувати збирати свідчення очевидців Голодомору. Масове анкетування дуже часто проводилось майже формально, тож залишило по собі численні лакуни. Тому на черзі цілеспрямовані опитування, які б максимально враховували вже отримані результати і допомагали вирішити вузлові проблеми перебігу Голодомору в окремих населених пунктах. Така робота має проводитися якнайшвидше, адже свідків трагедії стає все менше. І далеко не кожен з них може похвалитися бездоганною пам'яттю.

З виходом регіональних томів Національної книги пам'яті стали широко доступними загальні списки померлих в 1933 році. І за допомогою старожилів ще не пізно встановити справжні причини смерті тих чи інших осіб, після чого почне вимальовуватись доволі серйозна статистика жертв Голодомору по кожному населеному пункту, а далі – по району, області і, зрештою, по всій Україні.

¹ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 9022. – Оп. 1. – Спр. 188 [відсутня нумерація аркушів на час ознайомлення автора зі справою].

² Горобець С. Чи не пора порахувати жертв Голодомору? // Деснянська правда (Чернігів). – 2007. – 24 листопада. – С. 4.

³ Голодомор 1932 – 1933 рр. на теренах Чернігівського району / Упорядник Горобець С. – Чернігів, 2008. – С. 127.

⁴ Пам'ять народу неубієнна: спогади очевидців. (Свідчення про голод 1932 – 1933 рр. на Чернігівщині). – Чернігів: КП «Вид-во «Чернігівські обереги», 2003. – С.93 – 94.

⁵ Голодомор 1932 – 1933 рр. на теренах Чернігівського району / Упорядник Горобець С. – Чернігів, 2008. – С. 53.

⁶ Там само. – С. 42.

⁷ Там само. – С. 41.

⁸ Там само. – С. 85.

⁹ Там само. – С. 62 – 63.

¹⁰ ДАЧО. – Ф. 9022. – Оп. 1. – Спр. 134.

¹¹ Горобець С. Чи не пора порахувати жертв Голодомору? // Деснянська правда (Чернігів). – 2007. – 24 листопада. – С. 4.

¹² ДАЧО. – Ф. 9022. – Оп. 1. – Спр. 192.

¹³ Горобець С. Чи не пора порахувати жертв Голодомору? // Деснянська правда (Чернігів). – 2007. – 24 листопада. – С. 4.

¹⁴ Сергеева С. То були страшні часи // Наш край (Чернігів). – 2003. – 9 серпня. – С. 5.

¹⁵ ДАЧО. – Ф. 9022. – Оп. 1. – Спр. 134.

¹⁶ ДАЧО. – Ф. 9022. – Оп. 1. – Спр. 154.

¹⁷ ДАЧО. – Ф. 9022. – Оп. 1. – Спр. 186.

¹⁸ Голодомор 1932 – 1933 рр. на теренах Чернігівського району / Упорядник Горобець С. – Чернігів, 2008. – С. 26.

¹⁹ Дрозд В. Пришестя // Київ. – 1997. – № 7-8. – С. 44.

²⁰ ДАЧО. – Ф. 9022. – Оп. 1. – Спр. 149.

²¹ Демченко Т. Колективізація та Голодомор 1932 – 1933 рр. на Чернігівщині: Навч. посібник. – Чернігів: ВАТ «РВК «Деснянська правда», 2007. – С. 21.

²² Голодомор 1932 – 1933 рр. на теренах Чернігівського району / Упорядник Горобець С. – Чернігів, 2008. – С. 43.

²³ Там само. – С. 122.

²⁴ ДАЧО. – Ф. 9022. – Оп. 1. – Спр. 131, 132.

²⁵ Горобець С. Чи не пора порахувати жертв Голодомору? // Деснянська правда (Чернігів). – 2007. – 24 листопада. – С. 4.

²⁶ ДАЧО. – Ф. 9022. – Оп. 1. – Спр. 78.

²⁷ Горобець С. Петрушин за часів голодомору 1932 – 1933 років. – Ніжин, 2005. –

С. 115–116.

²⁸ ДАЧО. – Ф. П-616. – Оп. 1. – Спр. 44, 45.

²⁹ Горобець С. Петрушин за часів голодомору 1932 – 1933 років. – Ніжин, 2005. – С. 155 – 173.

³⁰ Голодомор 1932 – 1933 рр. на теренах Чернігівського району / Упорядник Горобець С. – Чернігів, 2008. – С. 127.

³¹ Пам'ять народу неубієнна: спогади очевидців. (Свідчення про голод 1932 – 1933 рр. на Чернігівщині). – Чернігів: КП «Вид-во «Чернігівські обереги», 2003. – С. 94.

³² Голодомор 1932 – 1933 рр. на теренах Чернігівського району / Упорядник Горобець С. – Чернігів, 2008. – С.46.

³³ Там само. – С. 62.

³⁴ Там само. – С. 76.

³⁵ Там само. – С. 83.

³⁶ Там само. – С. 117.

³⁷ Пам'ять народу неубієнна: спогади очевидців. (Свідчення про голод 1932 – 1933 рр. на Чернігівщині). – Чернігів: КП «Вид-во «Чернігівські обереги», 2003. – С. 85.

³⁸ Голодомор 1932 – 1933 рр. на теренах Чернігівського району / Упорядник Горобець С. – Чернігів, 2008. – С. 130

³⁹ Горобець С. Петрушин за часів голодомору 1932 – 1933 років. – Ніжин, 2005. – С. 169 – 171

⁴⁰ Голодомор 1932 – 1933 рр. на теренах Чернігівського району / Упорядник Горобець С. – Чернігів, 2008. – С. 27.

⁴¹ Там само. – С. 32.

⁴² Там само. – С. 37.

⁴³ Там само. – С. 68.

⁴⁴ Там само. – С. 81.

⁴⁵ Там само. – С. 92.

⁴⁶ Там само. – С. 104.

⁴⁷ Там само. – С. 127.

⁴⁸ Там само. – С. 146.

⁴⁹ Пам'ять народу неубієнна: спогади очевидців. (Свідчення про голод 1932 – 1933 рр. на Чернігівщині). – Чернігів: КП «Видавництво «Чернігівські обереги», 2003. – С. 94.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Дрозд В. Пришестя // Київ. – 1997. – № 7-8. – С. 58.

⁵² ДАЧО. – Ф. 69. – Оп. 15. – Спр. 2. – Арк. 33.

Лідія ЛЕГЕЦЬКА, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Чернігівського державного технологічного університету, кандидат історичних наук

Голодомор 1932 – 1933 років: вустами очевидців, очима студентів

Голодомор 1932 – 1933 років – одна з найстрашніших трагедій в історії українського народу, спланована і ретельно здійснена більшовицьким тоталітарним режимом.

Проблема Голодомору знайшла відображення в численних публікаціях вітчизняних і зарубіжних дослідників, архівних документах, спогадах очевидців.

До участі в дослідженні теми Голодомору активно залучаються студенти Чернігівського державного технологічного університету. Робота проводиться за такими основними напрямками: виявлення і збір спогадів людей, які пережили Голодомор, осмислення і підготовка до друку свідчень, виступи в засобах масової інформації, участь в конкретно-соціологічних дослідженнях, проведення бесід, написання рефератів, організація книжкових виставок, участь у заходах по вшануванню пам'яті жертв геноциду.

В університеті щороку створюються студентські наукові групи з метою підготовки доповідей на науково-практичні конференції. Студентські доповіді, їхня підготовка та обговорення є важливим засобом залучення студентської молоді до самостійного аналізу голодоморознавчої тематики. Доповідачі не лише аналізують, але й замислюються над фактами фальсифікації української історії, над минулим та майбутнім України, над своєю роллю в житті країни.

Пріоритетним завданням у дослідженні причин, масштабів, наслідків Голодомору 1932 – 1933 років є запис і публікація свідчень

очевидців. Спілкування з людьми, які самі пережили голод, це не лише метод накопичення унікальної інформації. Розмова з інформаторами дозволяє студентам особисто оцінити і відчувати те страшне лихоліття, вибудувати світогляд. Студенти завжди дивуються, чому немає однакості у трактуванні цієї болісної теми? Чому одні дослідники вважають Голодомор геноцидом, інші – трагічним випадком, результатом неврожаю, спільною трагедією всіх народів колишнього Радянського Союзу? Адже ще є люди, які, можливо, випадково вижили і засвідчують, що це була жорстока акція свідомого нищення українців.

Починаючи з 2002 року, студентами нашого університету записано про Голодомор кілька сотень свідчень у селах, переважно Чернігівської області, де проживають їхні батьки, родичі чи знайомі. Запис спогадів-свідчень проводився згідно зі спеціально розробленим в Асоціації дослідників голодоморів запитальником. Переважна частина інформації записана від людей, яким на той час було 8 – 15 років, і вони самі пережили голодоморні жахіття. Незначна частина спогадів записана за переказами родичів чи сусідів.

Студенти-інтерв'юери записували інформацію повністю, без редагування. Чимало очевидців пережили два голоди і часто їх порівнювали.

Зібрані матеріали детально відтворюють картину голодоморних процесів, у яких можна виділити кілька змістовно-тематичних аспектів: насування голоду, подвірні обшуки, свавілля виконавців, опір представникам влади, раціон харчування, магазини «торгзіни», дитяча безпритульність, епідемії, загороджувальні загоны, «Закон про п'ять колосків», людоїдство і труповживання, деградація людей і атмосфера страху, масова смертність, поховання, арешти, депортації, розстріли...

Понад 200 найзмістовніших спогадів очевидців, зібраних студентами, опубліковано в «Національній книзі пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 років в Україні. Чернігівська область», у чотирьох збірках обласної серії «Пам'ять народу неубієнна», на сторінках часопису «Сіверянський літопис».

Так, наприклад, за спогадами жительки с. Авдіївка Куликівського району Марії Степанівни Глузд, можна відтворити типову жахливу картину тогочасної дійсності: *«Страшний голод почався з осені 1932 року і продовжувався до літа 1933 року. Ті роки викарбувалися в моїй пам'яті назавжди. Вони згадуються мені як роки печалі, смутку і голодної смерті. З дитячих літ я знала ціну життя. Кожного дня і кожної хвилини думала, де взяти хоч щось поїсти і чи доживемо до такого далекого завтра. Одне бажання – шматок хліба, а його не було й крихти. Я ходила на луг, збирала кропиву, лободу, щавель, іншу траву. Варили з них борщ: посьорбаємо водичку і весь сніданок. Також пекли коржики з полови разом з гусеницями. Кожному було по два коржики на день, але ми й тому були раді. Весною лазили по деревах, коли цвіли липа і в'яз. Обривали цвіт і товкли в ступі, це для нас було борошно. З нього робили квашу. Їли люпин. Спочатку його вимочували в діжках, тому що він отруйний, а потім сушили і мололи в жорнах. Батько ходив ловити рибу в ставку. Літом підготовував сад.*

Зараз соромно говорити, але доля змусила жебракувати. Як зараз пам'ятаю, ніхто не відчиняв двері. Але з однієї старенької хати, що майже похилилася, вийшла бабуся і дала шматок хліба. Я дуже зраділа, подумала, що половину з'їм, а половину віднесу голодним рідним. Але коли дійшла додому, здивувалася, що торбинка була порожня, весь хліб я з'їла, йдучи дорогою.

Наше село Авдіївка невелике, в ньому мешкало не більше 400 чоловік. Під час голоду померло більше половини. Так тяжко про це згадувати. Вийдеш на вулицю, бачиш іде людина, а через кілька хвилин падає мертвою на землю. Вмирили під тинном, у лісі, на вулиці і вдома. Люди пухли від голоду, шкіра обтягувала тіло так, що можна було поррахувати ребра. Людей помирало так багато, що не вистачало місця для поховання на кладовищі. Тому мертвих ховали в саду біля хати. Вкопува-

ли яму, підкопували збоку, стелили солому, на неї клали покійника.

Мати мені розповідала, що в селі було людоїдство і трупоїдство. Вмирала маленька дитина і її їли. На вулицях не було видно ні котів, ні собак. Їли також щурів. Шкіряні черевики варили, з них виходив суп.

Найважче було дітям і людям похилого віку. Наш дідусь працював багато, а їсти було однаково, що нам, що йому: на день два коржики з полови. Він не витримав і помер першим, а за ним і бабуся.

Малюкам було ще гірше. Звідки у матері візьметься молоко, якщо вона нічого не їсть? Кашку не було з чого варити. Тому діти помидали швидко. Помирали і від різних хвороб: скарлатини, тифу, малярії, віспи. Щеплень ніяких не робили.

На мій погляд, головною причиною голоду була безжальна влада. Вона штовхала селян на голодну смерть тому, що люди не хотіли йти в колгоспи. Радянська влада хотіла зламати волю людей, поставити їх на коліна. Але українське село виявилось сильнішим. Люди вижили, як могли, чинили опір, не хотіли віддавати чесно зароблене, не йшли в колгоспи.

Влада знайшла управу: розкуркулювали, майно забирали, людей викидали на вулицю. А тих, хто сперечався, відправляли до Сибіру.

Оскільки непомірний план по хлібозаготівлі 1932 року не змогли виконати, по селу пішли бригади, які витрушували останнє зерно у людей. Бригадирів не можна назвати людьми, вони були нелюдами. Після їх візиту не залишалося нічого. З нашого села бригади йшли в інше село, а з сусіднього села приходили до нас.

Люди, щоб не загинути голодною смертю, все їстівне закопували в землю. Але бригади брали залізну палицю і нею штирхали в землю, солому, туди, де можна було сховати їжу. Бригади забирали останнє, не зупиняючись ні перед чим. Хоча ба-

чили, як голодний малюк плаче на руках матері. А за столом сидить стара, пухла від голоду бабуся. І серце у них не стискалося, вони вважали, що виконують свій обов'язок, допомагають державі.

Під удар попала і наша сім'я, хоча ми не були багатими. Одного вечора прийшли до нас. Бригадир і каже матері: «Що ти порозкладала своїх жабенят, он як дивляться жаб'ячими очима!» Взяв мене за руку і кинув, як кошеня, на долівку. Так само він зробив і з моїми сестрами. Потім поліз на піч, а там нічого не було. Тоді підійшов до ікон і став знімати рушники, думав, що ми там підвісили зерно. Але і там нічого не знайшов. Взяв сокиру і став рубати підпичник. Стомився, аж спітнів. Але і там нічого не було. Потім підійшов до полиці, покидає горщики з крупною, почав топтати, щоб не можна було її з'їсти. Ми ще довго плакали, а мати нас втішала: «Не переживайте, дітки, все буде добре». А потім прийшли і сказали: «Якщо завтра не запишетесь до колгоспу, то опинитесь на вулиці». Батько ще вагався, а мати сказала: «Я не буду ходити по світу з дітьми». Наступного ранку пішла і записалася в колгосп.

Проїшло 77 років, як матінка-Україна пережила голод 1932 – 1933 років. А для мене це було, неначе вчора. Ця жахлива картина завжди перед очима. Тільки починаю згадувати – сльози самі котяться. Багато померло моїх рідних, друзів, сусідів. Страшне горе назавжди залишилося в моєму серці. Цих днів забути неможливо». (Записала у жовтні 2009 року Глузд Юлія, студентка економічного факультету Чернігівського державного технологічного університету).

Сферою постійної нашої уваги є вивчення думок студентів щодо причин і наслідків Голодомору. З цією метою ми провели анкетування у 2003 та 2007 роках. Вибірка охопила студентів усіх факультетів. У дослідженні взяло участь 260 респондентів. Крім анкетування, ми використовували інші методи: інтерв'ю, спостереження.

Порівнюючи дані анкетувань, у яких ставилися однакові питан-

ня, ми виявили, що погляди студентів змінилися по більшості позицій. Так, зросла кількість респондентів (з 44% до 55,7%), які вважають свої знання про Голодомор достатніми. Підвищилося значення таких джерел як підручники з історії України (з 83,3% до 87,3%), засоби масової інформації (з 45,9% до 57,7%), сучасні наукові публікації (з 2,7% до 16,7%).

Відповідаючи на питання, «У чому, на Ваш погляд, крилися причини Голодомору?», студенти вказують на: вилучення у селян усіх продуктів харчування, конфіскаційні хлібозаготівлі, вивіз зерна з України, насильницьку суцільну колективізацію, розкуркулення. При цьому половина респондентів зазначає, що головною причиною Голодомору стала репресивна політика тоталітарного режиму, спрямована на знищення українського селянства.

Студенти не лише аналізують, а й замислюються над питанням: «Чому в Україні протягом двох з половиною десятиріч виникли три голодомори? Це випадковість, збіг обставин чи закономірність. Чому на найродючіших чорноземах, найквітучіших землях було вчинено масове вбивство голодом?»

Привертають увагу відповіді студентів на питання: «Хто, на Вашу думку, несе відповідальність за Голодомор в Україні?» Аналіз показує, що за останні роки різко збільшилася частка респондентів (з 32,4% до 69,8%), які вважають, що головну відповідальність несе більшовицький тоталітарний режим взагалі.

Аналізуючи відповіді на питання: «Які, на Вашу думку, наслідки Голодомору 1932 – 1933 років в Україні?», ми виявили, що анкетування 2007 року підтвердило результати опитування 2003 року: демографічні, соціально-психологічні, морально-етичні, соціально-економічні, політичні.

Студенти відзначають, що Голодомор – один із найжорстокіших злочинів в історії людства, який залишив жахливу духовну руїну, мільйони загублених життів, сотні тисяч депортованих людей. 60% респондентів засвідчує, що їхні рідні та близькі стали жертвами Голодомору і про це зберігаються родинні перекази, що передаються із покоління в покоління.

Привертають увагу відповіді студентів на запитання: «Як Ви можете пояснити втаємничення та замовчування радянськими владними структурами масового Голодомору в Україні впродовж понад п'ятдесяти років?»: приховували злочинну політику Й. Сталіна та його оточення; радянське керівництво не хотіло визнати хибність своєї політики; Радянський Союз прагнув зберегти підтримку його політики робітниками капіталістичних країн; закон самозбереження системи вимагав замовчування Голодомору, його причин, наслідків, масштабів.

Наше дослідження дає підстави зробити деякі висновки:

1. Тема Голодомору, його причин та наслідків не залишає байдужим більшість наших студентів, викликає у них розуміння, почуття співпереживання, співчуття до загиблих, жалкування за ними. Майже половина респондентів хотіла б взяти участь у збиранні спогадів-свідчень.

2. Зібрані студентами матеріали є важливим джерелом об'єктивної інформації з історії голодоморних років, переконливо доводять, що Голодомор був заздалегідь спланований, штучно організований, ретельно виконаний.

3. Записані спогади засвідчують, що Голодомор був застосований як засіб знищення українського селянства – основи української нації, придушення його супротиву конфіскаційним хлібозаготівлям, примусовій колективізації, радянській владі. Населення Чернігівщини, зокрема, стало жертвою тоталітарного більшовицького режиму.

4. Важливо наголосити, що Голодомор – це не лише мільйони померлих. Це понівечене дитинство і юність, вічна скорбота за рідними та близькими, знецінення самої людини, та життя.

5. Найважливішим завданням залишається збір спогадів людей, які пережили голодоморні страхіття. Прямих свідків стає дедалі менше. Разом з ними ми втрачаємо безцінну інформацію, яку дає усна історія. Значну роботу в накопиченні й оприлюдненні свідчень очевидців, відновленні істини, увіковіченні пам'яті жертв Голодомору можуть зробити студенти. Це слугуватиме тому, щоб подібне ніколи не повторилося.

Використані джерела та література:

1. Борисенко В. Свіча пам'яті: усна історія про геноцид українців у 1932 – 1933 роках. – К.: Стилос, 2007. – 286 с.
2. Голодомор 1932 – 1933 років в Україні: документи і матеріали / Упоряд. Р. Я. Пиріг; НАН України. Інститут історії України. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 1128 с.
3. Голодомор 1932 – 1933 років, як величезна трагедія українського народу: Матеріали Всеукр. наук. конф. Київ, 15 листоп. 2002 р. – К.: МАУП, 2003. – 280 с.
4. Демченко Т. П. Колективізація та Голодомор 1932 – 1933 рр. на Чернігівщині: Навч. посібник. – Чернігів: ВАТ «РВК «Деснянська правда», 2007. – 72 с.
5. Кульчицький С. В. Голод 1932 – 1933 рр. в Україні як геноцид. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. – 220 с.
6. Легецька Л. О. Голодомор 1932 – 1933 років: очима студентів, мовою спогадів-свідчень // Сіверянський літопис. – 2008. – № 1. – С. 19 – 21.
7. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 років в Україні. Чернігівська область / Український Інститут національної пам'яті. Чернігівська обласна державна адміністрація. Чернігівська обласна рада. Редколегія: В. М. Хоменко та ін. – Чернігів: Деснянська правда, 2008. – 1060 с.
8. Пам'ять народу неубієнна: свідчення про голодомор 1932 – 1933 рр. та голод 1946 – 1947 рр. на Чернігівщині. – Упорядники Т. П. Демченко, Л. О. Легецька, У. Г. Карпова. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2007. – 92 с.

V. ВИБРАНА БІБЛОГРАФІЯ

ГОЛОДОМОРУ 1932 – 1933 РОКІВ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

1. **Голодомор 1932 – 1933 років в Україні очима дослідників і свідків: Чернігівщина:** Збірник матеріалів / Укр. ін-т. нац. пам'яті, Чернігів. обл. держ. адм., Чернігів. центр перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів держ. влади, органів місцевого самоврядування, держ. п-в, установ і орг.; Упоряд.: С. В. Бутко, В. М. Бойко, Т. П. Демченко. – Чернігів: ЦППК, 2008. – 160 с.

2. **Голодомор 1932 – 1933 років на Чернігівщині: влада та народ.** Збірник документів / Відп. ред. Р. Б. Воробей; упорядники Н. М. Коваль, А. В. Морозова, Н. М. Полетун – Чернігів: КП «Видавництво «Чернігівські обереги», 2008. – 408 с.

3. **Голодомор 1932 – 1933 рр. на Бахмаччині. Спогади очевидців.** – Чернігів: КП «Видавництво «Чернігівські обереги», 2008. – 80 с.

4. **Голодомор 1932 – 1933 рр. на Корюківщині: Пам'ятати, щоб не повторилося...** / Корюківська районна державна адміністрація. – Корюківка, 2008. – 75 с.

5. **Голодомор 1932 – 1933 рр. на теренах Чернігівського району** / Упоряд. С. М. Горобець. – Чернігів, 2008. – 196 с.

6. **Голодомор 1932 – 1933 рр. на Чернігівщині мовою документів: Тематичний перелік** / Ред. А. І. Неділя – Чернігів: КП «Видавництво «Чернігівські обереги», 2003. – 72 с.

7. Горобець С. **Петрушин за часів голодомору 1932 – 1933 років.** Документи. Матеріали. Спогади. – Ніжин, 2005. – 184 с.

8. Демченко Т. П. **Колективізація та Голодомор» 1932 – 1933 рр. на Чернігівщині:** Навч. посібник / Черн. центр перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів держ. влади, органів місцевого самоврядування, держ. п-в, установ і орг.: Чернігів: ВАТ «РВК «Деснянська правда», 2007. – 72 с.

9. **Жіночий бунт (Масова волинка у селах Рогізки та Кучинівка): Історична довідка** / Щорська центральна бібліотека ім. 40-річчя Перемоги. – Щорс, 2007. – 20 с.

10. **За них скажемо. (Голод 1932 – 1933 років на Чернігівщині)** / Упоряд.: С. Реп'ях. – Чернігів: КП «Видавництво «Чернігівські обереги», 2003. – 96 с.

11. **Запалюй свічку, Україно! Голод 1932 – 1933 років на Менщині: свідчення очевидців.** – Мена, 2007. – 59 с.

12. **Звинувачується тоталітарна система (Правда про Голодомор 1932 – 1933 років на Козелеччині та Остерщині).** – Козелець, 2008. – 108 с.

13. **Іванов Д. Й. Монолог з тридцять третього:** [поема] / Дмитро Іванов; [передне слово Михайла Слабошпицького] – Чернігів: Трійця, 2008. – 31 с.

14. **Лозовий О. М. Заборонена пам'ять (свідчення очевидців колективізації та Голодомору на Прилуччині).** – Чернігів: КП «Видавництво «Чернігівські обереги», 2008. – 96 с.

15. **Матвієнко К. І. Розкидане каміння збирають** – Чернігів: «Видавництво «Русь», 2008. – 96 с.

16. **Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 років в Україні : Чернігівська область** / [Упоряд.: О. Б. Коваленко та ін.; редкол.: В. М. Хоменко (голова) та ін.] — Чернігів: Деснян. правда, 2008. — 1059 с.: іл., табл.

17. **Обов'язок сущих – вшанувати безвинно убієнних: слово керівників церков та релігійних організацій Чернігівщини про пам'ять жертв Голодомору 1932 – 1933 років в Україні:** Зб. матеріалів / Чернігів. обл. держ. адм.; Упоряд.: С. В. Бутко, В. М. Молочко. – Чернігів : Чернігівські обереги, 2008. – 44 с.

18. **Очевидці голодомору свідчать / 1932 – 1933 роки на Прилуччині.** – Прилуки, 2003. – 119 с.

19. **Пам'ять народу неубієнна. (Свідчення про голод 1932 – 1933 рр. на Чернігівщині).** – Чернігів: КП «Видавництво «Чернігівські обереги», 2003. – 100 с.

20. Пам'ять народу неубієнна. Свідчення про голодомор 1932 – 1933 рр. та голод 1946 – 1947 рр. на Чернігівщині / Упоряд.: Т. П. Демченко, Л. О. Легенька, І. Г. Карпова. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2006. – 96 с.

21. Пам'ять народу неубієнна. Свідчення про Голодомор 1932 – 1933 рр. та голод 1946 – 1947 рр. на Чернігівщині. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2007. – 92 с.

22. Пам'ять народу неубієнна: «Це твій, Ясю, дід» (Старше покоління розповідає молоді про голод 1932 – 1933 рр.) / Упорядники: Т. П. Демченко, Л. О. Легецька, І. Г. Карпова – Чернігів – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2005. – 72 с.

23. Пам'ять народу неубієнна: Голодомор на Чернігівщині 1932 – 1933 років. Бібліографічний покажчик / Ред. П. В. Грищенко. – Чернігів: КП «Видавництво «Чернігівські обереги», 2005. – 52 с.

24. Пам'ять народу неубієнна: спогади очевидців. Бахмацький район. (Свідчення про голод 1932 – 1933 рр. на Чернігівщині). – Чернігів: КП «Видавництво «Чернігівські обереги», 2003. – 72 с.

25. Пам'ять народу неубієнна: спогади очевидців. Новгород-Сіверський район. (Свідчення про голод 1932 – 1933 рр. на Чернігівщині). – Чернігів: КП «Видавництво «Чернігівські обереги», 2004. – 44 с.

26. Районна книга пам'яті Жертв Голодомору 1932 – 1933 років в Україні / Городянська районна державна адміністрація. – Городня, 2008. – 35 с.

27. Свідки голодомору згадують / 1932 – 1933 роки на Бахмащині / Бахмацька центральна бібліотека. – Бахмач: 2008. – 12 с.

28. Спогадів біль невгасний: Свідчення про голод 1932 – 1933 рр. / Щорська центральна бібліотека ім. 40-річчя Перемоги; Упоряд. Л. Куса. – Щорс, 2008. – 75 с.

29. Трагічні сторінки нашої історії. Голодомор 1932 – 1933 рр. Книга пам'яті Ріпкинського району. – Ріпки, 2008. – 196 с.

30. Український Голодомор: факти, наслідки, дослідження: свідчення очевидців, зібрані студентами / Укл. В. К. Швець. – 4-е вид., доп. і перероб. – Ніжин: Міланік; ПП Лисенко, 2008. – 155 с.

Упорядкував начальник відділу преси та книговидавництва
управління у справах преси та інформації
Чернігівської обласної державної адміністрації,
магістр державного управління,
Сергій Іванович Федусь.

Науково-публіцистичне видання

Голодомор 1932 – 1933 рр. на Чернігівщині: документи, свідчення, дослідження

Збірник документів і матеріалів

Відповідальний редактор **к.і.н. Т.П. Демченко**
Упорядники **С.В. Бутко, С.І. Федусь**
Технічний редактор **В.М. Лозовий**
Комп'ютерна верстка **В.М. Лозового**
Комп'ютерний набір **С.В. Бутко, Т.П. Демченко,
Г.Г. Морозова, С.І. Федусь**
Коректор **Г.Г. Морозова**

Підписано до друку 16.11.2009.

Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman Cyr.

Ум. друк. арк. 13,0. Ум. фарб.-відб. 13,0. Обл.-вид. арк. 12,09.

Зам. 0108. Тираж 500 прим.

Комунальне підприємство "Видавництво"Чернігівські береги"
14000, м. Чернігів, вул. Белінського, 11

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 824 від 28.02.2002 р.

Виготовлення ФОП «Лозовий В.М.»

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ЧГ № 009 від 12 серпня 2008 року

Հայաստան